

94
Q-80

Maqsud Qoriyev

SITAMEN

Количество предыдущих
выдач _____

-1775-

94
Q-60

SPIITAMEN

U'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIV VA ORTA MAKSUS TA'LIM VAZIRLIGI
TOSHKENT VILOYATI CHIRCHIQ
DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI
AXBOROT RESURS MARKAZI

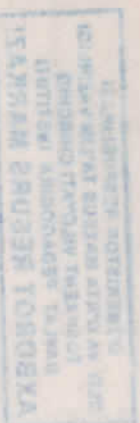

«Fan» nashriyoti
Toshkent – 2019

UO'K: 94(5-191.2):355.091(092)
K BK 84(50)6
Q-60

M. Qoriyev
Spitamen / M. Qoriyev. - Toshkent. «Fan»
nashriyoti 2019. -280 b.

Vatan uchun kurashgan o'g'lonlar talaygina. Spitamen ana shunday mard-jasur o'g'lon. Ushbu kitobda Spitamenning vatan ozodligi yo'lidagi jasorati qalamga olingan. Uning mardligi chindanda ibrat olsa arzigulik.

UO'K: 94(5-191.2):355.091(092)
K BK 84(50)6

ISBN: 978-9943-19-530-1

© M. Qoriyev, 2019-y.
© «Fan» nashriyoti, 2019-y.

Xayol ko'zgusi bilan tafakkurim yetgunga qadar
ona dilyorim tarixining uzog o'tmishiga nigoh tashladim;
xalqimiz hayoti, turish-turmushi, kurashi
sahifalarini varaqlab, undan olgan
taassurotlarimga badiiy ifoda berishga
urinih ko'rdim...

Muallif.

I qism

SUG'D QOVALARI

DARIYOD

Sug'diyona poytaxti Maroqand¹. Hamisha gavyum, notinch, ajoyibot, g'aroyibotlarga to'la. Shaharning chegarasi yetmish stadiy² bo'lib, tevaragi baland va mustahkam qo'sha devorlar bilan o'rab olingan, dushman o'tolmasligi uchun atrofiga xandaqlar qazilgan. Maroqandning³ to'rt chekkasida osmono'par baland minoralar savlat to'kib turadi. Undan tashqari, o'sha minoralarning sakkizta «bolasi» ham bor. Shahar o'rtasida eng gavyum joy – «Olov qasri» deb nomlangan qadimiy ibodatxona bo'lib, unga kiraverish yo'lida sochlari to'zg'ib ketgan vag'npatlar³ ko'zlarini yumib olib, erta-yu kech duo o'qib o'tirishadi. Ibodatxona atrofiga hunarmandchilik buyumlari, turli bezaklar va boshqa mayda-chuydalar bilan savdo qiluvchi kichik do'konchalar, yoymachilar bor. Ibodatxonaga tutashib ketgan boshqa qasrlar shahar husniga husn qo'shadi. Shimoli-sharq tarafda esa Maroqand hokimining hashamati saroyi.

Shaharning eng gavyum, serqatnov joyi butun Sharqqa mashhur bo'lgan Maroqand bozori. Bu yo'lida erta tongdan boshlab yuk otilgan turli-tuman aravalar, tuya karvonlari, birovlarining molini ko'tarib olgan hammollar, zodagon suvoriylar, to'yakashlar, uzoq-yaqin qishloqlardan kelgan dehqonlar, piyoda, oyoqyalanglar bozor tomon shoshilishadi. Ko'chaniing ikki chekkasida turli mollar bilan savdo qiluvchi do'konlar, hunarmandchilik ustaxonalari, zargarliklar joylashgan. Olamga mashhur va ma'lum bo'lgan Maroqand bozorida yo'q yerdagi narsalar bor. Bu yerga Baqtriya, Hindiston, Midiya, Chinmochin, Kashmir, Mesopotamiya, Misr va Turonning hamma joy-

¹ Eranizdan avval hozirgi Samarqand Maroqand deb atalardi.

² Kvint Kurtsiy Rutning «Aleksandr Makedonskiy yurishlari»da shunday deb ko'rsatiladi. Bu taxminan 12 kilometrga teng.

³ Vag'npat – Zardo'sht ibodatxonasi xizmatchisi, koini.

teridan savdo-sotiq qilish uchun kelgan turli qabilalar, elatlar, jamoalarga mansub savdo ahllari o'z matolari, teridan qilingan buyumlardan tortib hunarmandchilik ashyolarigacha, shohiyonlik mollari- u fil suvrigidan ishlangan naqshdor taroqlar, sa'roy ayollarining nafis didiga moslab ishlangan nozik zargarlik buyumlari- yu surmalargacha bozorga soladilar. Maroqandlik savdogarlar bo'lsa bozorining xo'jayinlari, ular o'zlarini uchun eng qulay va serqatnov joyini tanlab olishgan. Bozorining bir chekkasida turli xil shirinliklar: holva-qandolalar, shafobaxsh asallari, meva-chevalar bilan savdo qiladigan alohida rasta mavjud. Kerta bahor bo'lgani uchun shahar quyosh nurida rango-rang jilhamadi, turfa libos kiygan yosh qizlar, ayollar yigit-yalanglar, qart-qartanglar, bolalar ko'chalarni to'ldirib shaharga fayz, jo'shqinlik kiritgan. Bir yoqda do'mbira ovozi, boshqa tomonda bo'lsa surmay navosi eshitiladi. Bozorining bir chetida odamlar davra qurib olishibdi. Ilon o'ynatuvchi chol sehnli qamish nayini chalgandanda savat ichidan ko'zoynakli ilon sekin bosh ko'taradida tomoshaga kelganlarga go'yo chiroyli ragsga tushib beradi. Yana boshqa davrada xo'roz urishtirayotganlar baralla baqirib-chiqirib, g'olib chiqqan xo'roz egasini olqishlaydilar.

Usti qamish bilan berkitilgan salqingina joyda bo'lsa qushlar bozori. Eh-he, qanchalik ajoyib-g'aroyib tomosha ekan bu qushlar bozori, kirmagan, ko'rmagan kishi yo'q. Sayroqi qushlarning navosi-yu mahmadona to'rlarining odamga o'xshab ko'zlashigacha hamma-hammasini ko'rasiz. Oppoq soqolli, baquvat chol ko'proq yirtqich qushlar bilan savdo qiladi, uni hamma «Qushchi bobo» deb ataydi. Unda ovga o'rgatilgan burgularning hamma xillari topiladi. Bir chekkada o'z qushlariga joy ajratib olgan yoshgina yigit kaphtar savdosi bilan mashg'ul. Panjakentlik qushchi bo'lsa tol navdasidan to'qilgan savatlarda yuzlab zotli, rang-barang to'tiqushlar, mayna, su'valar, kam uchraydigan qushlar sotadi. Sayroqi bedanalar, kakliklar-chi? Ularning son-sanog'i yo'q. Qush bozorining qiy-chuvidan chiqib, orqa maydonga o'tsangiz, yovvoyi hayvonlar bozoriga chiqib qolasiz. Bunda guyonlar, tulklar, bo'rlar, turli xildagi maymunlar... Hayvonlarning terilari, mo'ynalarini ham shu yerda sotib olish mumkin.

Bozor chekkasidagi serhasham joy – qullar bozori. Bunda inson ashyo o'rnida, mol tariqasida sotiladi. Turli xalqlarga, elatlarga mansub bo'lgan sarviquomat go'zal qizlar, ayollar, bilaklari kuchga to'lgan yigitlar, qo'li gul ustalar mana shu yerda bozorga solinadi. Qul bozoriga shaharning kelgindi xo'jayinlari – forslar, turli qabilalarning e'tibori kishilari, Sug'diyonaning badavlat zodagonlari ko'proq tashrif buyurishadi.

– Keling, mana bu sarvinozga bir qarang-a, gul kabi nozik badan, xuddi sutga chayib olinganday, mo'rcha miyon, pista dahan, suv ichsa tomog'idan, sabzi yesa biqinidan ko'rinadi, asli midiyalik, mana bunisi bo'lsa Kashmir go'zali; jodu ko'z, qunduz qosh, xipcha bel, tunde qora sochlari beliga uradi, boz ustiga juda xushovoz, qo'shiq aytadi, ud chaladi, raqsga tushadi, – deydi boshiga qizil kuloh kiyib olgan ekbatanlik⁴ qul sotuvchi.

Qul bozori yonidagi serqatnov joyda oppoq soqolli, sochlari bo'yninga qadar tushgan bir basavlat mo'yasifd o'tgan ketganlarga murojaat qilib, baland ovoz bilan diydiyo aytadi. Uni Marqandda bilmagan odam yo'q, o'z hikoyalari, qiziq rivoyatlari bilan hammaga mashhur, uni ba'zilar «Dariyod devona» deb atashsa, boshqalar «Dariyod donishmand» deyishadi.

Mana, Dariyod bozorining bir chekkasidagi maydonda turib olib hikoyat so'zlamog'da.

Bir odam Axuramazdag⁵ murojaat etib:

– Farovonligimiz manbayi bo'lgan chorva mollarni yaratgan kimsa senmisan? – debdi.

– Ha, Axuramazda yer yuzida hayotning boshlanishida Artaning⁶ saxovati bilan mollarimiz uchun o'tloqlar yaratdi.

Hallig odam yana so'radi:

– Arta sababchi bo'lib cho'pon mollarning agasi bo'lib qoladimi?

⁴ Ekbatan – qadimgi Midyaning poytaxti. Hozirgi Eronning Hamadon shahriga to'g'ri keladi.

⁵ Axuramazda – Zardoshitlik dinining asosiy – oliy tangrisi, yorug'lik, yaxshilik ifodasi.

⁶ Arta (Asha) – Zardoshitlik dinining asosiy mafkuraviy tushunchasi. Haqiqat, adolat, samo, yer yuzida tartib bo'lishi haqida ang asosiy va oliy ma'buda Axuramazda orqali shu g'oyani ilgari suradi.

shunda g'oyibdan nido keldi:

«Axuramazda chorva uchun mehnatkash cho'ponni yaratdi. Qani do'stlar, azizlar, Arta va podalarni, suv va o'simliklarni, o'r va yerni, barcha boyliklarni yaratgan Axuramazdani sharaflaylik!

Turgan xaloyiq baravariga:

«Axuramazdaga sharaflar bo'lsin, butun borlig'imiz, hayotimizning saxovatidan», – deb baqirishdi. Dariyod davom etdi.

– Ayo do'stlar, qon-qardoshlar, tinglang mening so'zlarim, bu boqiy dunyo ibtidosin va intihosin. Yorug' jahon, quyoshli dunyo – bu yaxshilik dunyosidir. Sug'diyona, Marg'iyona, Xayratem, Baqtriya – jahonning eng go'zal, serhosil, serot yerlaridir, ani tabiat bizlarga hadya etmishdir. Yaxshilik tarqatuvchi ulug' Axuramazda yer-u suv, o'simlik, barcha boyliklarning yaratuvchisidir. Yomonlik yakson bo'lsin, u yerning tubida. Unga yomonlik, qorong'ilik, buzg'unchilik ma'budasi Aysmaning⁷ o'zi bosh-qoshi. Qachonki, dunyo paydo bo'lib, inson degan buyuk zot yaratilibdiki, yomonlik bilan yaxshilik, yorug'lik bilan qorong'ilik o'rtasida jangu jadal ketadi. Bu jang, bu hango-ma abadiy davom etadi. Ulug' va muqaddas Kitobimizda⁸ ham ana shular qon bilan yozib qo'yilgan.

Biz hammamiz yorug'likning, Quyoshning farzandlarimiz. Yorug'lik ham, yaxshilik ham, boylik, yemak-ichmak, go'zallik, rohat-farog'at ulug' Quyoshdandir. U olamni munavvar etadi, yerdagi butun mavjudotga hayot baxsh etadi.

O, Ulug' Quyosh, senga sig'inaman, o'z panohingda asra, shavqat qili!

Mo'yasifd osmonga qaragancha ko'zini bir nuqtaga tikib qoldi. Uning atrofiga yig'ilgan bir to'da yosh-yalanglar chohning o'tashin so'zlarini e'tibor bilan tinglashardi.

⁷ Xavrtiem – hozirgi Xorazm, ma'nosi «Quyosh o'lkasini» demakdir.

⁸ Aysman – qorong'ilik, yomonlik ma'budasi.

⁹ Bu yerda gap Zardoshitlik dinining muqaddas kitobi «Avesto» haqida boryapti. Avestoda buyon etilgan ma'lumotlarning eng qadimiyi miloddan avvalgi 1000-yilning birinchi yarmi o'ralariga oidir. Bu kitobda Eron, Baqtriya, O'rta Osiyo, Ozarboijon xalqlarining ijtimoiy-iqtisodiy hayoti, madaniyati, urf-odatlari olam haqidagi ma'ruvlar ifoda etilgan.

– Nega jim bo'lib golding, hay Dariyod, – kimdir murojaat qildi.

Dariyod o'ziga kelib, endi yashirin bir sirni aytmoqchiday ovozi pastroq qilib so'zlay boshladi:

– Yerning qat'ida abadiy qorong'ilik joylashgan. Shu boisdan osmoni azaldan kelayotgan yorug'lik yer ostidagi qorong'ulik bilan kurashadi. Bilsangiz, azizlarim, yer sathi abadiy kurash, uzluksiz jang maydonidir. Qora kuchlar yorug'likni bo'g'ib tashlash uchun yer qat'ini o'zlariga makon qilib olganlar. Ular urush, janjal, nizo, ig'vo bilan odamlar o'rtasida adovat urug'ini sochadilar. Ha, podalarimiz ham, insonlar ham Aysmadan bezordilar, uni yo'q qilish kerak. Buning uchun kuchli hokimiyat zarur. Dariyod yana jim qoldi.

– Dariyod, endi anavi marvarid teruvchi haqidagi hikoyatni aytib ber, – dedi sho'x yigitlardan biri.

– Yo'q, yo'q, yaxshisi Siyovush haqida so'zlab bersin, – dedi yana kimdir.

To'plangan olomon yigining taklifini yakdillik bilan quvvatlashdi.

Dariyod maroq bilan so'zlay ketdi:

– Andog' rivojat qilibdurarkim...

Shu vaqt birdaniga bozorda to's-to'polon ko'tarildi. Midiyalik fors haligi panjkentlik qush sotuvchini qo'lidagi hasa bilan do'pposlab, haqorat qilib shovqin solardi. Qush sotuvchi yigit baland bo'yli, baquvatdan kelgan bo'lsa ham qo'llari bilan yuzini yashirib qarshilik ko'rsatmay jimgina turardi, atroftevarakda turganlar qancha iltijo qilishmasin, foydasiz edi.

– Qo'yinglar, janjal qilmanglar. Ulug' zot, qancha qush kerak bo'lsa oling, men beraman, – dedi Qo'shchi bobo forsga murojaat etib.

– Nari tur, qari it, – fors Qushchi boboni itarib yubordi.

– Oq sogolinni hurmat qil, – dedi bobo ranjib.

Fors Qushchi boboning so'zlariga e'tibor bermay, yana yigitga yopisha ketdi.

– Tagi past maxluq, itvachcha, sen hali menga hurmatsizlik qilasanmi, kimligimni bilmaysanmi, he yovvoyi, qushlaring boshingda qolsin, hozir bitta-bittalab bo'yini uzib tanglayman.

Midiyalik zodagon aytganini qilib, qafasda javrab, janjalga aralashib turgan to'tiga yopishdi. Qo'lini qafasga tiqib, qushni ushlab olmoqchi bo'lganda, to'ti patir-putur qilib, o'tkir panjalar bilan forsiyning qo'llarini tilib tashladi. Battar jahli shug'ill, to'tini qanoatidan ushlab qafasdan sug'urib oldi, qush bo'lsa janjalkash ayollardek bor ovozi bilan qichqirardi. Bu asanbi manzarani kuzatib turgan jussador, abjir sahroyi yigit o'troga tushib, to'tiga azob berayotgan midiyalik tomon yurdi.

– Qani ayt-chi, hoy, kelgindi, bundan ko'ra Ayshtaning qabotiga yo'lliqsang bo'lmaydimi, bu sho'rlik qush senga nima qimmat qildi, hozir qo'yib yubor, – dedi midiyalikka po'pisa qilib.

Ularida bunaqa muomalani eshitmagan midiyalikning rangi o'chib battar jahli chiqib ketdi.

– O, Ulug' Quyosh, bu dunyoda nimalar bo'lyapti o'zi? – Qushchiga qarab zorlandi fors.

– Senlarning kunlaring endi bitdi, ha, sug'dlar boshiga shuncha kullat solganing yetar, bu bechorada nima ayb, nega seni kaltaklaysan, ilohim ajdaholarga yem bo'lg'in, devlar atahingni bersin, – dedi sahroyi yigit.

Iya, hoy, odamlar, mana buni tomosha qiling, – dedi-yu qashna-qasdlikka qo'lidagi to'tini qiyqirtirib, bo'yini uzib tashlamogchi bo'ldi, shu vaqt sahroyi yigitning qattiq mushiti bilan yerga chil parchin bo'lib ag'darildi, to'ti qo'ldan chiqib, pirtillaganicha birpasda qayergadir g'oyib bo'ldi. Midiyalik nomus kuchi zo'ridan og'riqni ham unutib, apil-tapil o'rnidan tushib, keyimdagi changni qoqdi-yu, sahroyiga yopishmogchi bo'ldi. Ammo yigit bo'sh kelmay gurzidek baquvat mushiti bilan ikkinchi bor urgan edi, midiyalik chalqanchasiga ag'darilib tushdi. Endi u o'rnidan turlamay qoldi, olomon o'rtasida g'ovur-g'uvur boshlandi. Biror odam xabar bergan bo'lsa kerak, shu vaqt hovliqancha uch nafar sipohiy yetib kelib, sahroyiga yopishgan edi, yigit ularga ham bo'sh kelmay, bitta-bitta mushit bilan uchchalasini ham ag'dardi. Keyin yerda yotgan kulohini olib, olomon ichiga o'zini urdi. Forslar midiyalik zodagonni o'rnidan turg'azishib, chakmonining tuprog'ini qoqib suv ichirishdi, midiyalik ola-zarak bo'lib o'zini beebro' qilgan sahroyini qidira boshladi va alam bilan: «anavi sahroyini

ushlanglar, oyog'idan bozor darvozasiqa osib qo'yinglar», deb baqira boshladi.

– Qush sotuvchi ablah qani? – yana baqirdi zodagon.

Qush sotuvchi bo'lsa qafaslarini ko'tarib, allaqachon bozordan chiqib ketgandi.

Shu vaqt Dariyodning tor bilan qo'shiq aytgan ovozi yanrangladi, butun olomon o'sha tomonga yugurdi.

*Sarkardalar, allomalar,
shohlar, gadalar,*

*Ezilganlar, xo'rlanganlar,
qalbi adolar...*

Bu olamda biri aziz, boshqasi xor-zor,

Kuni tugab, vaqti yetsa hammasi bir go'r.

Bu dunyoga kimlar kelib, kimdar ketmadi,

Qancha ishlar o'lda-jo'lda, umr yetmadi...

Bir to'da suvoriy odamlarni urib-surib yo'l bo'shatishni talab qililar, oldinda qizil zarbof chopon kiygan ovozi xuddi qo'ng'iroqdek jarchi tezda chekkaga chiqib, yashirib turishlari lozimligini uqdirardi.

– Ne gap o'zi, hoy bobo? – so'radi haligi qushchini himoya qilgan sahroyi yigit bir chekkada turgan Dariyoddan.

– Iya, sen haligi to'polonchi yigitmisan, obbo, xumpar-ey, mayli-mayli, tezroq yot! Boshingni ichingga ol, toshbaga bo'li – dedi Dariyod sahroyi yigitga.

Dariyod yigitning etagidan tortib, yaqinidagi do'kon qanorasiga yashirindi.

– Kim kelyapti o'zi, otaxon? – so'radi yigit.

– Agar bilimolni istasang, bo'tam, Maroqand hukmdorining qizi Malikayi Turona kelyapti, haftaning shu kunida kanizaklari bilan hammomga boradi.

– Shunday deng... – dedi sahroyi bir oz taajjublanib.

Jarchilar shovqin-suron bilan o'tib ketishdi. Bir necha daqiqalardan so'ng chiroyli qilib yasatilgan, ustiga zarbof yopinchog to'shalgan oq fil ustida malika paydo bo'ldi. Filning bo'yniga tilla qo'ng'iroqlar osilgan, ustiga o'rnatilgan chiroyli

minoraning to'rt tomoni oppoq shohi pardalar bilan o'ralgandi. Malika ahyon-ahyon o'rindiqning pardasini ochib, atrofini tomosha qililar, fil ham go'yo ustida zamonasining eng go'zal mollikasi ketayotganidan g'oyat mag'rurlangandek vigor va salobat bilan tantanavor qadam tashlab borardi.

Malikayi Turonani oq ot mingga bir necha go'zal kanizaklar kuzatib kelishmoqda. Ular qizil shohidan libos kiyib olishgan yelkalarida och kulrang ro'mol. Oyoqlarida bejirim etikchalari, bo'yinlarida, qo'llarida qimmatbaho taqinchoglar.

Kanizaklar ortidan ikki nor tuyada saroy xodimlari kelishmoqda. Ulardan biri qirg'iy burun, oq yuzli, ingichka mo'ylovli yigit. Ikkinchisi esa qizg'ish rang, qorachadan kelgan, sog'olli oq, keksaroq odam; Har ikkalasi ham serbezak kiyimida, belbalarida kichik xanjar va qilich osilgan. Savlat bilan qo'llariga chiroyli hassa ushlab olishgan. Bu ularning e'tibori saroy hachlari ekanligini bildiradi.

Bu tantanavor yurishni qo'rqa-pisa kuzatib turgan haligi sahroyi yigit: «Nima bo'lyapti o'zi», deb qiziqib boshini ko'tardi. Shu vaqt malika pardani ko'tarib tomosha qilayotgan edi, ittifoqo sahroyining ko'zi unga tushib qoldi. Ko'zlar beixiyor to'qnashdi. Yigit qizning husni jamoliga mahliyo bo'lib anqayib qoldi. Shu vaqt to'satdan boshiga tushgan qamchi zarbidan es-hushi og'ib qoldi. Bir vaqt o'ziga kelib ko'zini ochsa, tepasida Dariyod o'tiribdi.

– Ey, bo'tam, aytmadimmi senga, boshingni xam qil deb...

Sahroyi yigit Dariyodning so'ziga qo'lloq solmaganligi uchun aybdor kishidek mo'tillagancha jim turaverdi. Bir daqiqqa ichida bo'lib o'tgan uchrashuv sho'rlikning aql-hushini olib qo'ygandi.

Belbog'ini yechib, yuz-ko'zlarini artdi, yerda yotgan kulohini olib kiydi.

– Sazoyi kishi shunday nomqabul ish qilsin, – dedi Dariyod bir oz hazillomuz.

– Bu nima? – Sahroyi Dariyod bo'ynidagi kumush taqinchogga ko'zi tushdi, unda allaqanday qushning surati naqsh etilgan edi.

– Maroqatdanda Kas degan bir zargar do'stim bor. Qo'li gul usta. Bu o'shaning ishi. Uning otasi asli Yunondan qochib kelib, sug'diyonalik bir ayolga uylangan, deyshadi. Ajoyib bir inson o'zi, el-ulusda obro'si ham katta. Xo'sh, nega so'rating buni, – dedi Daryod.

– Men ham suratkashman, uning mahoratiga qoyil qoldim, – dedi sahroyi yigit.

– Agar Kas bilan suhbatlashsang, shunaga qiziq hangomalar aytib beradiki, aslo qo'yaber. Ana, suratkashlikni o'shandan o'rgan. Qalqonga ham, qilichga ham naqsh chizadi.

– Qanaqa qilib, – taajjublandi yigit.

– Bilmayman, ammo qalqonga ot, sher, qoplon suratlarini o'xshatib tushiradi. Panjikentlik Spitamenning qalqoniga «Qorasoch» degan otning suratini tushirib bergan ham shu Kas emish.

– Daryod bobo, aytinchi, Spitamen kim o'zi? – qiziqsinib so'radi yigit.

– Men uni ko'rgan emasman, ta'rifini odamlardan eshitganman. Uq-yoy bilan osmonda uchib ketayotgan quzg'unni ham urib tushirarkan, uning uchqur tulporiga yetib oladigan ot hali Sug'diyonada ham, Bactriyada ham tug'ilmagani emish. Hali sen mushlashgan forslarning o'ntasi ham unga bas kela olmas emishi!

– Spitamenni qanday qilib ko'rsam ekan-a? – dedi, sahroyi hovliqib.

– Bilmadim, bo'tam, niyating yaxshi bo'lsa ko'rishasan, odam-odam bilan, albatta, uchrashadi.

Daryod o'ylab turib bir narsa yodiga tushgandek sahroyiga qaradi:

– Kas Spitamenni yaxshi biladi, ular qalin do'st, axir uning qalqoniga Qorasoch ismli otning shaklini naqsh qilib bergan ku!

– Shunday deng, – o'ylanib qoldi yigit taajjubda.

– Agar o'sha Kas Arastu haqida, Afrotun haqida so'zlab bersa bormi, ehe, esing og'ib qoladi. Avestoni yoddan biladi. Sen makedoniyalik Iskandarni eshitganmisan? Uning olmagan

manlakti, poyi yetmagan shahari yo'q. Eshtitishmcha, harrovushdan¹⁰ ham zo'r emish. Makedoniyalik Iskandarning har biri tog'ni ursa talqon qiladigan pahlavonlari, lashkarboshilari bor ekan. Lashkarlarining nayzalari g'oyatda uzun, qalqonlaridan o'q ham, qilich ham o'tmas emish. Manjaqlari mustahkam darvozalar, qalin devorlarni birpasda yo' bilan yaksan qilar ekan. Xullas, Iskandar askarlarining son-sanoqli yo'q, faqat unga Siyovushdek, Afrosiyobdek pahlavon bas kelmasa, boshqa hech kim bas kelolmas.

– Spitamen-chi? – so'radi sahroyi yigit qiziqib.

– Spitamenni... bilmadim, har holda ularning kuchlari teng bo'lib qolisa ajabmas, – dedi bir oz o'ylanib Daryod.

– Qiziq ekan...

– Ha, o'sha Kas hammasini yaxshi biladi... O'zi yaxshi usta, dech-yu «bu o'shaning ishi» deb bo'ynidagi suvratni yana yilgiga ko'rsatdi.

– Men ham shunday qilib chiza olaman, – dedi sahroyi yigit! – Ha, aytganday, isming nima, o'zing qayerlik bo'lasan? – so'radi Daryod.

– Nomim Sherdor, aslida bixralikman¹¹. Otamni forslar o'ldiriblagan, faqat bir bechora qari onam bilan qolganman.

– Senga ham og'ir ekan, bo'tam.

– Asli ishim ovchilik, kamomni yaxshi otasan, deyshadi hamqashloqlarim.

– Ovchiliging yaxshi, o'zing ham ancha pahlavon ko'rmasan, amay forslarning boplab adabini berding, kamon otishga usta bo'lsang nur ustiga nur, suratkashman deypasan, chizganlaring qani? – so'radi Daryod qiziqsinib.

– Agar bilsangiz, suratni men tog'larga, qoyalarga chizaman.

– Qiziq, nega endi unday qilasan? Bu bafoyda ish-ku! Chizganingga kim tillo beradi, sen ham menga o'xshash devona ekansan, ikkovimiz bir joydan chiqib qoldik, shekilli.

– Men suratni tillo uchun emas, havasga ishlayman.

– Ey, devona yigit, ajib hunaring bor ekan-ku, uni qayga tahlilishni bilmas ekansan, – dedi u, – tilloying bo'lmasa,

¹⁰ Harrovush – bu yerda gap Eron shohi Doro III haqida ketmoqda.

¹¹ Qadimgi Buxoro shunday atalgan.

moling bo'lmasa dunyoda yashay olmayсан, seni hech kim bir pulga olmas. Bu ko'lna dunyoda hamma narsa pulga sotiladi, hatto vijdonni ham sotib olishmoqda.

– Unday demang, otaxon, men vijdonimni hech kimga sotmayman.

Shunday dedi-yu, Sherdor Daryodga tikilgancha jim qoldi. Qanchi zarbini ham unutib qo'ydi, yuragi bezovtalandi. «Nega qalbm notinch, menga nima bo'ldi?» Fil ustida ketayotgan parivashning qarashlari ko'z oldidan hamon ketmasdi. Serishva, bir daqiqalik o'sha o't qarashlar uning yuragiga o'chmas olov solgandi...

– Menga qara, – dedi to'satdan Daryod.

– Nima deysiz, – dedi ma'yuslik bilan Sherdor.

– Ko'zingga qara, – dedi Daryod va sinovchanlik bilan yigitga tikildi.

Sherdor bezovtalanib, u yiq-bu yog'ini tuzatgan bo'ldi.

– Nega o'ng'aysizlanasan? Kiyimlaring menikidan ham eski ekan, – dedi Daryod kulib.

– Ha, siznikidan qolishmaydi...

– Gado gadoni chiqishtirmaydi, bo'tam. Ha, biz bir-birimizdan kulyapmiz. Ha, dunyo shunday tuzilgan. Muhabbat dardiga mubtalo bo'libsan, ha, qizning ishqi yuragingdan uribdi.

– Malikani yaxshi ko'rib qoldim, endi nima qilay, ey padari buzrukvor, – yolvordi Sherdor.

– Devona ekansan, – dedi Daryod.

– Ha, shunday, haq gapni aytidingiz, devonaning ishqi malikaga tushibdi.

– Tentaklik qilma, bo'tam, hayotingni xavfga qo'yma. Bu so'zlaring uchun sening boshingni taningdan judo qilurlar. Marqand hukmdori Namich bilan o'ynashib bo'ladingmi? Malikayi Turona-chi, bunaqasi yetti iqlimda yo'q. Sen bir sahroyi yupun yigit bo'lsang, yaxshisi es-hushingni yig'ib ol, bu savdoni qo'y, o'zingga o'zing jabr qilma.

Daryod qanchalik pand-nasihath qilmasin, yigitning qo'log'iga kirmasdi.

– Qo'limga guldek hunarim bo'lsa, axir hokimga umr bo'yi xizmat qilaman desam, ko'nmasmikin, – dedi yigit ma'yus.

– Tentak ekansan...

Yigit indamadi. Lekin qarshisida turgan mo'yasafiddan bir ne bo'ngli ranjigandek bo'ldi.

– Har bir hokimga kiraman, yaliniy-yolvoraman.

– Nima ham derdim, ixtiyor o'zingda. Faqat mening pand-nasihatlarga quloq ber, hokimlarning qahri qattiq bo'ladi. Sen o'z nasibingga qarab ish tut. Ko'rpanga qarab oyoq uzat, deganlar. O'zing kimsan? Malikaga yetaman deb kallangdan aqalib qolma!

Daryod o'z yo'lga ketdi. Sherdor qayerga bosh urishini bilmay Marqand ko'chalarida uzoq daydib yurdi. Olov qasri yoniga borib, qo'llarini ko'ksiga qo'yib, ko'zlarini yungancha yolvordi:

– O, Akuramazda, o'zing shafqat qil. Men bir notavon, bechoraman, biror mehribonim bo'lmasa, sendan boshqa kimdan najot so'ray.

Shundan so'ng yigit boshi og'ib Marqandning Sharqiy darvozasi tomon ketdi. Panjkentga shu daryo orqali boriladi. Keyin Bixraga ketadigan Ilon darvoza tomonga o'tdi. Darvoza yonidagi minoraga qaragandi, kulohi tushib ketdi. Minora yungoridan pastga yo'g'onlashib tushgandi. «Kishining aqli bovor qilmaydi. Qanday qilib barpo etishibdi-ya, ha Marqandni Afrosiyob bahodir qayta qurgan, deyishadi. O'zi ham juda zo'r pahlavon ekan-da Shunday baland minoralarni qurgan bo'lsa, ammo Sptamen ham zo'r emish-ku, uni bir ko'rishim zarur. Hah! menl o'ziga navkar qilib olar, bunday pahlavonga qul bo'lishga tayyor edim», ko'nglidan o'tkazdi Sherdor. Keyin asta-sekin yana Olov qasriga qaytib keldi.

«Olov qasri»ga qarab kuni kecha bir vag'npating aytgan hikoyati yodlga tushdi. Rivoyatlarga qaraganda, Marqand barpo etilmasdan ilgari ham bu yerda «Olov qasri» bo'lgan, Akuramazdaning o'zi Quyoshdan ana shu yog'duni olib tushib, shu yerning eng ko'rinarli, baland joyiga o'rnatgan emish. Odamlar ana shu olov ustiga qasr barpo etibdi. Keyin uning atrofiga asta-sekin xalq to'plana boshlabdi. Shunday qilib olov parchasi insonlarga hayot, ovqat, kiyim-kechak hadya etibdi. Olov qasri atrofiga koshonalar, saroylar, ulkan minoralar barpo etishibdi.

Sherdor o'ziga-o'zi taskin berdi. Olov bo'lmasa inson qanday qilib yashaydi. Quyosh ham shunday, agar u bir daqiqa yo'q bo'lib qolsa, yer yuzi muzdek qotib qolsa kerak.

CHO'L QOPLONI

Osmono'par tog' tizmalari... Uning tuya o'rtkachlariga o'xshash cho'qqilariga nazar tashlasangiz, ko'zlaringiz qamashadi, bu tizmalar bir kunda bir nechta turga kiritilgan bo'lgan. Qarangki, cho'qqilarda oppoq qorlar yozning eng izzik kunlarida ham erimaydi, tog'lardan esgan shabada yozning jazirama kunlarida butun mavjudotga orom-rohat baxsh etadi.

Tog'-toshlar orasidan o'zlariga yo'l topib, erta-yu kecha qo'shiq aytganday oqib tushayotgan behisob shololalar-chil...

Ular bali inson oyog'i yetmagan joylardan ana shu muzdek, minallo qor suvlarini ardoqlab olib kelib, pastdagi sho'x darvaza qo'llashadi, poyonsiz past tekisliklarga yoyilib, momo arqaga hayot baxsh etadi. Sug'd tog' tizmalarining orombaxshligi, bog'bonchiligi ham shunda. U Sug'diyonaning beshligi, obi hayot manbavi.

Manbamon kezarida uning kishini maftun etuvchi hech narsa hamon manzaralari aql bovar qilmaydigan darajada qizilashib ketadi. Qarangki, tog' cho'qqilaridagi oppoq qor pastdagi ko'm-ko'k adirlar bilan qo'shilib bir ajib ko'rnamalik yaratilgan. Qushlar qo'shig'ida bu jannatsimon o'lkaning baqar, go'zalligi kuylayotganday. Mana bu bir chekkasi bo'yig'ini daryodan chiqib, haykalday qotib qolgan qoyalar atamish zamonlardagi hamma voqealar, hodisalarning yuzaldek salobat to'lib turibdi. Nimalarni ko'rmadi bu ulkan qo'yalar... Suv toshqinlari, o'ti vulqonlar, yer qimirlashlar, dahshatli hamma dahshatlariga bardosh berib mag'rur qad turibdi turibdi. Yillar, o'n yillar, yuz yillar o'tib asrlarga yo'l bo'layotib bardi, ammo bu ulkan qoyalar hamon salobat bilan o'zlarini saqlab turibdi.

Yu tog' tizmalarining g'arbi janubiy etaklarida sho'x tez
qaynar daryo chekkasida bir ulkan qoya bor, uni «So'g'd qoya»lari
deh atashadi. O'z go'zalligi, manzaralarga boyligi, atrofining
mudavallig'i bilan birorta qoyaga o'xshamaydi. Go'yo uning o'z
harfati, o'z tarixi bordek...

Amu qarang, hov uzoqda epchil chavandoz mana shu
 yomonlarga qarab o'z o'ljasi shitob bilan qurib kelmogda.
 Zafardek uchqur tulporining oyogidan o't chagnaydi, agar
 illoini qo'yib yuborsa bormi, anavi go'zal goya ustiga uchib
 chiqadiganday. Ammo epchil suvoriy uni o'ziga bo'yusundirgan.
 Bu ham, e'gasi ham bir jon, bir tande bir-biriga yarashib
 ushigan. Mana-mana, hozir o'z o'ljasi ga yaqinlashadi. Qoplon
 o'rtal yoplingan abjir ovchi yigit qo'lidagi arqonni ustalik bilan
 ushlab, kiyikning bo'yniga ilintradi. Ko'zlari qindan chiqib
 ketgudek qo'rqib jon-jahdi bilan qochib borayotgan kiyik
 atrofga qorilib gursillab yiqildi. Oydek chiqqan kiyik o'rtal
 qindan tushib, chivirni torta-torta o'z o'ljasi ga yaqinlashmoqda.

kamariidan o'tkir xanjarini olib yerda tipirchilayotgan kiyik ustiga keldi.

– To'xta, hoy, sayyod, nima qilmoqchisan?

G'oyibdan kelgandek jaranglab eshitilgan buyruqdan Ovchi hayratga tushib ovoz kelgan tomonga qaradi. Qoya tagida juldur-juldur kiyimli, sochlari to'zg'ib butun yuzlarini chulg'ab olgan bir mo'ysafid turardi. Ovchi yigit cholg'a taajjubda qaradi yu, keyin hech narsa bo'lmagandek kiyikning oyoqlarini bafurja mahkamlab bog'ladi. Biroz jahi chiqqandek, nima gap, deb cholg'a yuzlandi:

– Sogoling hurmati o'ldirmayman. Xo'sh, nima gap o'zi, kimsan o'zing? Bu kimsasiz beshalarda kimni istab yuribsan?

– Avvalo, xanjaringni g'ilofga sol, ey, ovchi yigit, bu gunohsiz sho'rlik jonivor sening g'azabingga arzimaydi! Ulug' Axuramazda butun mavjudotni yo'q qilish, qirish, yer yuzini xarobaga aylantirish uchun emas, kengaytirish, yashnatish, boyliklarni ko'paytirish uchun yaratgan.

– Qo'y, yo'limga to'g'anoq bo'lma, – yana g'azabi toshdi ovchining.

– Hoy yigit, agar sen sogolim oqini hurmat qilsang, gapimga quloq sol, bu o'tkinchi dunyoda birovg'a hech qachon ozor berma. Agar sen sayyod bo'lsang, bilginki, men bir jahongashta sayyohman. Dunyoni kezdin, Turonning hamma joyida bo'ldim, bormagan yurtim, ko'rmagan elim qolmad. Shu boisdan bir jahongashtaning nashatini inobatga ol! O'zing tanangga o'yla, ne gunohi bor bu sho'rlikning? Yoki senga biror ziyon-zahmat yetkazdimi? Men bilaman, nafsing yo'lida uni qurbon qilmoqchisan, voz kech bu niyatingdan. Ko'zlaring aytilb turibdi, g'azab o'ti seni qiyamoqda, mendan jahling chiqyapti, o'ldirishga ham tayyorga o'xshaysan. Ammo olamni munavvar etib turgan anavi ulug' Axuramazdaga qarab iltijo qilaman, yolvoraman bechoraga ozor berma, qo'yib yubor. Unga bir gara-ya, sendan najot istayalti, yaliniib-yolvoryapti.

Yigit qo'lidagi shikor anjomlarini bir chekkaga qo'ydi-da, ov gashtini buzgan cholg'a hayrat bilan qarab turdi. «Qayerdan paydo bo'lib qoldi shu topda, bu tog'-toshlarda bir o'zi nima istab yuribdi», deb xayolidan o'tkazdi.

Mo'ysafid yana davom etdi:

– Ko'zlaringdan bilib turibman, sen o'zing yaxshi odamsan, ammo mendan o'pkalama, hozir bu odam qaydan ham kelib qatib, deb, Agar bilsang, meni olamni munavvar etib turguvchi ulug' Axuramazdaning o'zi yubordi.

Ajab, sen qiziq odam ekansan, mabodo Arastu emasman? Qancha yillardan beri ov qilaman, shu vaqtga qadar hech kim menga saloq bermagan edi. Sen bo'lsang sevgan ishimdan men bechirmoqchisan, sogoling oqi hurmati, endi yo'limga betavon.

Yo'q, bo'tam, ovora bo'lma, men hech qayerga ketmayman. Avvalo ko'z oldimda mana bu tog' go'zalini qo'yib yubor, moqbaradagi kishanni bo'shat. Agar qiliching qonshirab qolgan bo'lsa, huv anavi baland tog' cho'qqilariga qara, Sug'diyona uchiga ofat yuqurlashyapti! Ey, juvonnard, bu nojo'ya gaplar emas, bu haqiqat, hozir shikor mavridi emas, maishatni yig'ishtirmoq kerak, mana bu gunohsizjonivorga jabr qilgandan beri, el boshiga kelayotgan ofat haqida o'yla, qanday og'ir qat'or bo'shanishini bilsang edi...

Bilaman, hammasidan voqifman, Ayshmaning avzoyi bo'lgan, yaqinda o'sha tomonlarga o'tgandim.

Ey bo'tam, ayt-chi, o'zing kim bo'lursan, isming nima?

Meni Spitamen deb ataydilar.

Ha, eshitganman. Lekin ko'rmagan edim, mana, nasib sodi sen bilan uchrashmoqlik, otangni yaxshi tanirdim, asli jozibkentlikkan, – dedi chol.

Spitamenning otasi Sug'diyonaning ancha nufuzli kishilardan. Rivoyatlarga qaraganda, aslida Siyovush avlodidan bo'lgan emish. Lekin bu yaqinlik ota tomonidanni yoki ona tomonidanni, bunisini hech kim bilmaydi. Yaylovda chorvasi juda ko'p bo'lmasa ham, ammo elda o'zining zoti otari bilan tanilgan. Otlarini sotib olish yoki biror narsaga ayriboshlash uchun uzoq-uzoq o'lkalardan odamlar kelib turar, spitamenlar sonidomining asosiy daromadi asosan ana shu zotdor otlardan edi.

Spitamenning bolaligi behisob yilqilar yayrab-yashnab yurgan bepoyon yaylovlarda o'tdi. Yoshlikdan otlarga mehr

qo'yib, ular hayoti bilan yashadi, Otasi yakka-yu yagona o'g'lini qattiqqo'llik bilan tarbiyaladi, boshqa zodagonlarning bolalaridek erka qilib qo'ymadi, mehnatda pishitdi, qattiqchilikla o'rgatdi. Yoshlik chog'idanoq ot chopishni mashq qildi, turli qabilalar o'rtasida bo'lib turadigan musobaqalarda qatnashdi. Spitamenning otlar bilan o'lgan hayoti uning jangovar, shijoatli yigit bo'lib kamol topishiga katta ta'sir ko'rsatdi. Otasi uni jamoni jihatdan yetuk, baquvvat jangchi xizmatkorlarga birkilib qo'ygandi. Kamon otish, nayza sanchish, qilichbozlik va boshqa mashqlar Spitamenning kundalik odatiga aylanib qolgandi.

Otasi eng zotdor toychoqlarni ulohida parvarishlar, tajribali ishblarmon mulozimlar bu ishga muqim birkilib qo'yilardi. Turli bayram va tantanalar munosabati bilan urug'lar, qabilalar o'rtasida bo'lib turadigan ulov va poygalarga ana shu zotdor otlar qo'yilar va ular ko'pincha g'olib chiqishardi. Qarabsizlik, endi otlarning dong'i Sug'diyonagagina emas, balki boshqa o'lkalarga ham taralardi.

Spitamen minib yurgan qorabayrinning o'z tarixi bor, otasi Midyaga savdo-sotiq bilan borganda ming dinorga biya sotib olib, keyin uni o'z yurtidagi zotti, uloqda «g'olib» ayg'irga qochirib, tug'ilgan toychoqni Spitamenga atab parvarish qilgan, deyishadi. Keyin qabila oqsoqollari ishtirokida tantana bilan o'g'liga hadya etgan emish.

Toychog bo'lsa Spitamen bilan birga o'sdi. Go'yo aka-ukadek, Spitamenning o'zi yoshligidan parvarishladi, yuvib-taradi, cho'miltirdi, tog' yon-bag'irlaridagi eng yaxshi o'tloqlarga olib borib boqdi, uxlaganda ham toychog uning poyida yotar, bir yoqqa borsa ketidan ergashib yurardi. Shunday qilib odamlarning aytishicha, qorabayrning mehri Spitamenga sui bilan kirgan emish. Spitamen sevimli otiga yoshlikdan Qorasoch deb nom bergan. Shu-shu el-yurt o'rtasida Spitamenning Qorasochi haqida, uning o'z egasiga vafodorigi haqida ko'p rivoyatlar to'qilgan...

Ana shunday rivoyatlarga qaraganda, Spitamen tog' yon-bag'ridagi uzog yaylovga borganida birdan qattiq yomg'ir ostida qolib ketib, qattiq shamollagan. Yo'l-yo'lakay biydek kimsasiz dala-dashda bir o'zi, ahvoli borgan sari og'irlashib,

istimol bo'lamlashib, oqibat ot ustida hushidan ketib qolgan. Shunda Qorasoch egasini yiqitmay, ehtiyoqlab, cho'ponlarning yonlab choylasiga yeson-omon olib borgan, yerlarda sochilib yotgan eshaklarni oyog'i bilan to'plagan, keyin o'zi yerga cho'khalab egasini ehtiyoqlab yotqizgan emish. Spitamen bir yo'zga kelib, ko'zini ochganda, vafodor oti uning yonida hech qancha qimirlamay, qo'riqlab turgan ekan.

Bir kuni Spitamen cho'lida ketayotib qo'qisdan qum to'rtiniga duch keladi. Quyoshning yuzi bekilib, hech narsa ko'rinmay, bir qadam siljish mumkin bo'lmay qolganda otlarning tagini bo'shatib o'z ixtiyoriga qo'yib bergan ekan. Qorasoch egasini dahshatli bo'rondan eson-omon olib chiqib ketgan deyishadi.

Aytiblaricha, Qorasoch begona odamni ustiga hecham tashlanmay ekan, agar Spitamenning o'zi rozi bo'lib, ot jilovini tutqanagina ustiga mingan odamga indamay turarkan. Lekin bunday rozilik juda kamdan-kam bo'lgan, Spitamen hatto o'g'illariga «Qorasochga tegmay, o'z otlaringni minaverlaring», deb qo'yarikan. Qorasoch aqlli, juda ziyrak, odamlarning yaxshimomoni darhol tanib olarkan, agar g'alamis, niyati buzuk bo'lsa hush o'ning yopiga kelsa yer depsinib, kishnab egasiga bo'layin qilarkan.

Qandaydir bayram arafasida Spitamen dah qabilalari jamalagan ko'pkariga taklif qilindi. Ana shu katta anjumanda Spitamenning Qorasochi hech kimni o'ziga yetkazmadi. Dahlar hushladi o'sha kun bir necha ot, mol, qo'y so'yib katta qurbonlik qilib, Spitamen dahlar sardorining go'zal qizi Odatidani ko'rib shu qurbonlik qoladi. O'shanda otda chopib turib, kamon otish musobaqasida jasur qiz Odatida ham g'olib bo'lib chiqqandi. O'ziga oqsoqollar tushdi, o'zaro maslahatlar uzog davom etdi, nihayt ikki tomonning roziligi bilan hamda barcha rasm-ritualar o'tkazilib, Spitamen Odashdaga uylandi. Bu bilan qabilalar o'rtasidagi yaylov, o'tloq yerlar, chorva talashib goho-goho bo'lib turadigan janjallar, nizolar, urushlarga bir oz bo'lsa ham sonina berildi.

Spitamenning baxti chopib xotini qo'shaloq o'g'il tug'ib berildi, yana ikki yildan keyin uchinchi o'g'il dunyoga keldi. Hozir

Spitamen uchta farzandning otasi, demak vorislari, jangchilarni o'tchopar chavandozlar yetilaypti.

Spitamen haqidagi qisqacha so'z hozircha ana shundan iborat. «Sug'd qoyalari»dagi uchrashuvga qaytsak, mo'ysafidning kelayotgan xavf haqidagi so'zlaridan Spitamen hayratda qolib

– Ey, padari buzrukvor, hayratomuz gaplar bilan yuragimni bezovta qilib qo'yding. Sen ko'pni ko'rgan dono odam ko'rinasan, menga ayt-chi, Iskandar Sug'diyonaga lashkar tortib kelishi mumkinmi? – deb so'radi.

Mo'ysafid Spitamenga qarab so'zlay ketdi:

– Baqtriyadan kelayotib shu tomonga yo'llim tushdi. Endi ochiq gapni aytib qo'ya qolay, seni shu vodiya deb eshitib qoldim, sodiq odamlarim bor, o'shalar xabar berishdi. Bess o'z lashkari bilan Midiyaga jo'namoqchi, senga bugun-erta chopar ham kelib qoladi. Oksiart, Katay, Xorienga ham xabar kelgan. Ulug' Doriyovush hammi qo'shinlarini yig'ib, Iskandarga qarshi urushga tayyorlanaypti, katta jang bo'ladiganga o'xshaydi. Gap ana shu, bo'tam. Do'stlaringga «Sug'd qoyalari»ga chizilgan suratlarni ko'rib kelay deb bahona qildim.

– Qanaga suratlar? – so'radi Spitamen qiziqib.

– Qoyalarga chizilgan. Maroqandda Sherdor degan bir suratkash yig'itni uchratgandim. Tasodifan Maroqand hokimining qizini ko'rib, unga oshiqi beqaror bo'lib qolibdi. Bilmadim, shorlikning holi ne kechdi ekan. Ammo mana bu qoyalarga chizilgan turli qushlar, ohular, yo'lbarslar va hayvonlarning suratini o'sha qo'li gul yigit ishlagan.

– U qoyalarga o'yib chizilgan suratlarni men ham ko'rganman, o'sha Sherdornikimi?

– Ha, ha, o'shaniki. Lekin gap suratda emas, endi bu yog'ini eshit: daryoning narigi tomonida, skiffar o'rtasida ham shov-shuv gaplar yuribdi. Bilishimcha, Iskandar qo'shin tortib Baqtriyaga ham kelarmish, Bessning hovliqib bezovta bo'layotganida jon bor, o'g'lim.

– Bu gap haq, men ham eshitgandim.

– Mana shunisi yomon, ey aziz padari buzrukvor, Baqtriyaga kelsa, bu yog'i Sug'diyona. Ha, hali qattiq janglar bo'ladi, – dedi-yu, Spitamen o'rnidan turib ketdi.

hadi oyoqlari bog'liq yotgan kiyik ham Spitamenning o'ziga harakatidan qo'riqib, tuzoqdan bo'shamoqchi bo'lib harakat qilib qoldi, Spitamen beixiyor xanjarini olib kiyikning bo'yidagi chitirni kesib yubordi. Ozodlikka chiqqan jonivor eridan turdi-yu, birpasda tog'-toshlar orasida g'oyib bo'ldi. Iskandarning ayg'oqchilari odamlar orasida gap-so'z yig'ib yurganmish. Xullas, bunday shum shov-shuv xabarlar an-shu muncha bor.

– Ayt-chi, ey, padar buzrukvor, meni istab kelishingga seni shu maslahat etdi? – so'radi Spitamen.

– Sen Sug'diyonaning jonkuyar o'g'loni ekaningni bilaman, Akuramazdaning sodiq bolasisan, boshqalarni bilmayman, shu maslahat seni yaxshi biladi, ishonadi ham...

– Shunday degin... – Spitamen o'nga tildi. Osmon bilan qo'shilgan tog' cho'qqilariga tikilgancha qoldi. Endi Spitamen o'zini hatimlay unutgandi. Mo'ysafid cho'lning g'oyatda horg'in, sarg'ayib kelgan yuzlariga, juldur kiyimlariga qarab ko'z o'ngiga o'zining ayanchli, yupun hayoti keldi. Go'yo u ana shu xalq o'zidan uning oldiga vakil bo'lib kelgandek. «Axir sen bizning padaridek ahvolimizni ko'r, rahm-shafqat qil, shorliklarni himoya qil», degandek tuyuldi unga.

– Ulug' Akuramazda yer yuzida osoyishta, tinch hayot barpo qilgan. Ubi qonga belash gunoh. Mana eshit, senga Muqaddas kitobdan bir kalima so'zlab beray:

Zardo'sht Xurmuzdan¹² savol so'rdi:

«O, Xurmuzd, muqaddas ruh, xoliq ul dunyo-yu xilqat, Hali ul haqq taolo! Men – Zardo'sht bilan mulog'otingdan avval odamlardan kim bilan suhbat qurgandig? Kimni Xovar¹³ va Zardo'sht imoniga o'rgatgan eding?»

Shunda Xurmuzd so'z ochdi:

«Podalari sanog'siz go'zal Yima¹⁴ bilan, o taqvodor Zardo'sht, eng avvalo odamlardan u bilan, men – Xurmuzd, suhbat qildim sen Zardo'shtga qadar. Unga oshkor ayliadim Xovar va Zardo'sht dinin».

¹² Xurmuzd – bu yerda Akuramazda ma'nosida keltirilgan.

¹³ Xovar – qiyosli demakdir.

¹⁴ Yima – Avestoda yozilishicha, nur taratuvchi siymo. Eron tarixida keyinchalik farscha nom bilan mashhur bo'lgan afsonaviy podshoh.

Unga men dedim:

– «O, go'zal Yima Vivaxvant o'g'li, mening dinimni o'rganishga va himoya qilmoqqa tayyor bo'lgil!».

Menga ul olijanob Yima javob berdi:

– «O, Zardo'sht. Men diningni o'rganmoqqa va qo'riqlamoqqa qodirmasman, ominan».

Shunda Xurmuzd Yimaga dedi:

– «Mening dinimni o'rganmoqqa va qo'riqlamoqqa qodir bo'lmasang, men yaratgan dunyoni parvarish qil, kengaytir. Uning himoyasiga tayyor bo'l, qo'riqla va nazorat qil».

Menga ul go'zal Yima javob aytadi¹⁴:

– «O, Zardo'sht. Men sening dunyongni parvarishlab kengaytirishga, qo'riqlashga, nazorat qilishga tayyorman. Mening hokimligimda toki qahraton ham, jazirama ham, kasallik ham bo'lmagay.

Men, Axuramazda unga ikki qur'ol berdim: biri oltin o'q, biri esa oltin zebli qamchi... shundan buyon uch yuz yil o'tdi. Yer yuzi chorva bilan to'ldi, odamlar gavjum bo'ldi, itlaru qushlar, ha, alangali otash-la ma'mur bo'ldi.

Erda mayda, yirik hayvonlarga va odamlarga joy yetishmay qoldi. Shunda men Yimaga bir xabar nozil qildim:

«Ey, olijanob Yima Bivaxvant o'g'li! Yer yuzi mayda - yirik hayvonlar odamlar, itlar va qushlar, qirmizi alangali otashlar bilan to'lib toshdi. Ularga... joy topib berish mahol bo'lib qoldi».

Shunda Yima kun tikkaga kelgan pallada nur – quyosh tomon parvoz ayladi. Undan turib oltin o'qi bilan yer bag'ini tildi, oltin qamchisi bilan urib duo tilovat qildi: «O, bebaho muqaddas Armai'yi¹⁵, suril, kengay, toki mayda, yirik hayvonlar uchun, odamlar uchun makon bo'lg'aysan».

Shunday qilib Yima yerni uchdan bir marta kengaytirildi. Unda mayda, yirik jondorlar va odamlar o'z ta'blariga muvofiq joylashdilar.

Keyin yana Yimaning podsholigi olti yuz yil davom etdi. Yer yuzi to'lib, joy yetmay qoldi. Shunda men Yimaga bir xabar nozil qildim.

Kun tikkaga kelgan pallada Yima Quyosh tomon parvoz etdi. Keyin yana uchdan birga kengaytirildi. To'qqiz yuz yildan so'ng yana Yima yuqoridagi kabi uchdan birga yerni kengaytirib, harba jonzorlarni ta'blariga loyiq joylashtirdi.

Xurmuzd Yimani ogohlantirganidek, oxir-og'ibat qahraton jonzorlari bilan qish keldi, qorlar erigan pallada toshqin suvlar jonzorlarni bosadigan bo'lib qoldi. Jonzorlarni sovuqdan va ishtingdan astash uchun Yima Xurmuzd aytganidek, devor qurib, to'rt tomoni bir ot chopimiga teng. U yerga mayda, g'alla jonzorlarning odamlar, itlar, qushlar, qirmizi alangali otash jonzorlarni olib kirdi. U yerdan ming qadam uzunlikda ariq oqib suv keltirdi, ko'chalar qurdi, turar joylar qurdi dahliz-utibonlari bilan, ustun devorlari bilan. Shunday qilib, odamlar jonzorlarning hayoti yuzaga keldi. Ular orasida Xurmuzd dini va Zardo'sht g'olib bo'ldi.¹⁶

Mo'ysafid toliqqandek jim bo'lib qoldi.

Axuramazdaga olqishlar bo'lsin, ko'rinishdan ko'p azob-ushatibon, charchabsan, ey padari buzrukvor, bu kecha mening zard mo'monim bo'l, – dedi Spitamen unga rahmdillik bilan.

Yo'q, bir daqiqda ham bu yerda qolmayman, nasib etsa hali ko'p uchirasharimiz. Seni Ulug' Axuramazda o'z panohida o'zining haqiqat bir narsani hech unutm, bo'tam, seni nomingga Zardo'shtning muqaddas ruhi singdirilgan, sen yaxshilik jonzorlari – adolatsan, Quyoshning bolasisan. Shuni unutm!¹⁷ Huda bo'lmasa bir oz tamaddi qilib ol!

Keyin bo'tam, omon bo'li!

Huda bo'lmasa o'zingni tanishtir, kim bo'lasan?

Meni Dariyod deydi odamlar...

Chahning ovozi tog' cho'qqilariga urilib aks sado bergandek harbi Spitamenenga. «Meni Dariyod deydi odamlar» degan ovoz harbi harba bor qulog'i tagida jarangladi. Dariyod bo'lsa ildam qadam bosib, yakkapoy yo'ldan xuddi qanot bog'lab uchib harbiyotgandek tez borardi, Spitamen Dariyod ko'zdan g'oyib

¹⁴ «Avestonning 21-Kitobi, Vendidadning II bobi.

¹⁵ Bu yerda Spitamenning ismi haqida gap keyyapti. Spitama degan so'z muqaddas harbi – avestonlarni yaratuvchi Zardo'shtning nasl-nasabi, kelib chiqishini ifodalovchi ism. Uhol shu ma'noda uning nomiga ishora qilmogda.

¹⁵ Armai'yi – yer ma'budas.

bo'lguncha qarab turdi, burgutnikidek o'tkir, chag'ir ko'zlari uzor-uzorlarga tikilganicha o'ylar toldi...

Balki Daryodni mening yonimga Axuramazdaniy o'zi yuborgandir. Soyami yoki ko'rinnas odamning o'zimi? Nega bo'lmasa ko'rindi-yu, birlasda g'oyib bo'ldi, odam shunchalik ham tez yuradimi, qara, hozir shu yerda edi, birlasda anav qoya yonidan o'tib, keng adirlar orqali Quyoshga tomon yo'rg'alib ketdi. Nega indamay uni qo'ldan chiqarib yubordim?

- Hoy, Daryod to'xtal!!!

Spitamening ovozi tog' daralariga urilib bir nechta bsr als sado berdi:

- Hoy, Daryod to'xtal!!!

MAROQAND KECHASI

Maroqand hukmdori Namichning hashamati saroyi. Bugun bu yerda a'yonlar uchun katta qabul marosimi o'tkazilmoqda juda ko'p elchilar, sarkardalar, mehmonlar ham tashrif buyurishgan. Mehmonxonaning to'rtiga qo'yilgan taxtda Maroqand hokimi. Doriyovushning elchisi Nabarzon go'yo taxt o'zinkidank hokim bilan yonma-yon o'tiribdi. Taxtga yaqin joyda o'ng qo'l chap qo'l vazirlar, atrofiida esa sarkardalar, amaldorlar turishibdi.

Dasturxonda turli-tuman taomlar, xilma-xil meva-chevalar, tillo, kumush ko'zachalarda sharbat va musallaslar qo'yilgan. Saroyning hamma yeriga mash'alalar yoqilgan. Uch-to'rt joyga gulxan uchun alohida joylar qilinib, o'tin qalab yoqishga tayyorlab qo'yilgan... Saroyning mehmonlar qabul etiladigan katta xonasiidan tashqari to'rt chekkasida kichik ayvonchalar bor. Unga ipak gilamlar to'shalgan, yaxshilab jilhozlangan... Aftidan, bu ayvonchalarda tantanali marosimga taklif etilgan musiqachilar, qo'shiqchilar, raqqosalar, masxarabozlar, polvonlar va boshqa xizmat qilishi zarur mutasaddi kishilar joylashtirilisa kerak.

Saroyning har yer, har yeriga qafaslarda turli sayroqi qushlar osib qo'yilgan. Ayriq va yo'lbarslarning chiroyli qilib ishlangan terilari ayvon supachalariga tashlangan. Kiyik shoxlari, yovvoyi cho'chqalarning tishlari ham bisyor. Aftidan Maroqand hokim shikorga juda ham qiziqsa kerak.

Saroyga tashrif buyurgan mehmonlarning rang-barang kiyimlari, taqinchoq va bezaklari saroy hashamatlari bilan qo'shilib, kechaga yana ham tantanavor tus berardi. Hattoman ham saroy devorlariga chizilgan rasmlar diqqatni jalb etadi. «Bunday ajoyib suratlarni yetti iqlimdan ham topib bo'lmaydi», - deb maqtay qo'ydi mehmonlardan biri. Mana shu devorning bir tomonida chayqalib turgan bepoyon dengiz tasvirlangan. Dengizda turli qushlar, baliqlar va boshqa hayvonlar, turli xil jonivorlar suzib yurishibdi. Sarkash bu tasvirlarni o'ziga xos uslub bilan yaratganki, hamma qiluvchi ancha vaqtgacha uning yonidan keta olmay turgan.

Saroyning shimol tomondagi devorida esa ikki voqea tasviri berilgan: birinchi voqea bahr fasli, turli gullolalar chaman tashib o'tilgan vadiy. Qaddi-basti kelishgan jasur ovchi yigit qo'ldagi o'q-yoyni o'z o'lasiga, chaman ichra yurgan afsonaviy bu qushga o'tmoqchi bo'lib turibdi. Yigitning shikor uchun kiygan kiyimlari, ov qurollari boshang. Uning o'z mahoratidan anav turdagi, ishonchi yuzlaridan sezilib turibdi. Bu yoqda turgan ikkinchi ovchi yigit bo'lsa buloq bo'yida turgan kiyikka o'tmoq tashlamogchi, ovchi yigit hayajonda, butun vujudi bilan argonni kiyikka ilintirmogchi.

Ko'p o'ldidan xavotirda turgan kiyikning holati ham yaxshi bo'lgan. Hoy, anavi tog' yaqinida turgan suvoriy bo'lsa o'z o'lasiga olgan o'qini mo'ljalga tekkizolmabdi. Umuman butun devorga tashlangan suratlarda go'zal vadiyda bo'layotgan katta shahar manzarasi mohirlik bilan tasvirlangan.

Ikkinchi bir manzarada bo'lsa daryoda qayiqda ketayotgan bir guruh jangchilar mo'yalamga olingan. Boshlarida sovt, qo'llarida qalqon. Hammasining qo'lida nayza, jangovar holatda o'zida turgan qilich, qalqon taqqan kishi diqqatni o'ziga jalb qiladi. Boshidagi du'bul'asiga jig'a taqib olgan pahlavon shahar ularning sarkardasi bo'lsa kerak. Suratkash tasvir etgan bu odam podshohning o'zi bo'lishi ham ehtimoldan xoli emas.

Saroyning boshqa bir tomondagi devorda elchilarni qabul qilish marosimi aks etgan. Mana, elchilar podshohga o'zlarining qimmatbaho sovg'a-salomlarini topshirishyapti. Elchilarning

zartiri belbog'lariga qilich, xanjar, hamyon taqilgan, ko'kraklariga marjonlar osilgan, quloqlarida sirg'alari bor. Yuzlaridagi jiddiylik, qarashlaridagi samimiylilik ham ularning boshqa elchilardan podshohlikka mansubliklaridan dalolat berib turibdi.

Maroqand hokimi saroyining bezaklari, naqshlari ayniqsa, musavvir chizgan suratlar bu yerga to'plangan barcha mehmonlarni hayratga solardi. Mana, qabulda ishtirok etayotgan mehmonlar va elchilar qabul marosimi tasvirlangan surat oldida uzoq turib qolishdi. Go'yo ular bu suratlar o'z akslarini ko'rayotgandek edilar. Elchilar bir-birlariga egnilaridagi kiyimlariga, kamarlaridagi qilichlariga qarab «bunda sen tasvirlanibsan, mana bunisi esa men» deb bir-birlarining dillarini xushnud etardilar va taxtda zo'r iflos bilan o'tirgan hukmdorga minnatdorlik bilan ta'zim bilan keltirardilar.

Marg'iyona elchisi ustidagi kiyim-boshlariga, devordagi suratga qarab o'zini g'oyat mamnun sezardi. U ustiga havonang zarbot to'n, to'n ichidan esa oq jujun ko'ylak kiygan, zarin kamariga taqib olgan uzun qilichi xanjari va hamyoni bor. Bu qulog'iga oltin baldog taqib olganligi uchun devordagi tasvirlar qarab, suratlash xuddi uning o'zginasini chizganligidan behad xursand edi. Qani endi imkon bo'lsa-yu, ana shu raqam ko'chirib o'z viloyatiga olib ketasa.

Shoshidan kelgan elchi Abu Behzod egniga sarg'ish rang to'n kiygan edi. Boshini esa qizil chilvir bilan bog'lab, billidagi kumush kamariga oltin g'iloqli katta qilich osib olgan. Uning tasviri ham aftidan suratlash tomonidan bekam-u ko'n xuddi o'ziga o'xshatib chizilgan. Maroqand hukmdori saroy devorlaridagi suratlar Mehmonlarda katta taassurot qoldirdi. Ular suratlardan ko'zlarini uzolmay, bir-birlari bilan musohaba qilishar, zavqlanishardi.

Devor yonida turgan baqtriyalik zodagon Oksiart doim Xorien bilan nimalar haqidadir so'zlashib turib, huv anu chu chakkadagi suratlarga e'tibor ham qilmasdan Shosh elchisi bilan nima haqdadir suhbatlashayotgan Spitamenga qarab qarab qo'yardi. Massagetlar sardori Xamuk Tormit elchisi bilan savdo-sotiq ishlarini bitirmoqda.

qizil rangda belband bo'yli, keng yag'rinli, jussasi baquvvat bo'lgan chamasidagi yigit edi. U boshqalarga o'xshab zeb-u shahariga belanmagan edi. Ust-boshi soddagina, ammo did bilan bog'langan. Spitamen ko'pincha ustiga chiroyli qoplon terisi bilan yuzardi, aftida kun issiq bo'lganligi uchun hokimning saroyiga yengilroq kiyimib kelgan. Belidagi kumush kamarga oltin qanabdan boshqa quroli yo'q. Uning saharo quyoshida qolgan yuzlarida o'ziga xos ulug'vorlik sezilib turardi. Uning qanab bo'lib osilib yotgan sochlari, qop-qora soqol va qanab o'rtasiga yarashtirib tushgan. Xuddi burgutnikidek chag'ir qanab hamma narsani birpasda payqab oladigan, ziyrak, g'ayratli qurug'dan turib ham Oksiartning o'z suhbatdoshiga o'z kengligi so'zlayotganini bilib turganday edi. Buni sezgan Spitamen shingildan ajralib surat tomosha qilayotgan elchilar tomoniga boshini bo'lsa o'zining yolg'iz qolganligidan xijolat bilan ko'ngildan Spitamen tomoniga yurdi. Lekin Shosh elchisi o'z qanab suhbatlashib turgan Spitamen unga negadir e'tibor bermay, bema'lol so'zini davom ettiraverdi.

«Cho'ldan kelgan qandaydir qabilalar ming-minglab qanabdan haydab ketishdi. Biz juda ko'p qidirdik, ularning qanabdan chiqib tog' tomoniga ketgan,» dedi Shosh elchisi Spitamenga shikoyat qilib.

«Urgan yili mening ham bir uyur otlarimni haydab ketishdi. Lekin biz ularni tutib olib rosa adabini berdik. Ammo otlarimni qaytib topa olmadik,» dedi Spitamen.

«Ular na bironing haqidan, na o'limdan va na xudodan qaytibadi.»

«Nima qilaysiz, o'lgudek yurpun, yeyishga, ichishga hech narsa yo'q cho'l odamlari,» dedi Spitamen suhbatga yakun qilish uchun.

«Aytimna yo'ldan ozdirgan niyati buzuv odamlar...» Spitamen yulduzlar yaratganda nasibalari cho'lga tushgan bo'lsa berak,» dedi Shosh elchisi.

«Ushbu vaqt xona o'rtasida qalovli turgan gulxan yoqib yashardi. Hamma olov atrofiga jamuljam bo'ldi. Boshi taqir qilib qolgan, ustiga qip-qizil shohidan uzun ko'ylak kiyib

olgan Vag'npat quritilgan barasman¹⁸ o'tini yonayotgan olovga tashlab duoga qo'l ko'tardi, keyin, ovoz chiqarib qitot bilan Mugaddas Kitobdan tilovat qildi.

Hamma rasm-rusumlar tugagach, qabul maroqat boshlandi. Maroqand hokimi Namich elchilar, mehmonlar olib-kelgan sovg'alarni qabul etib olgach, hamma dasturxonga taklif etdi. Turli xil taomlar tortildi. Mulozimlar sharob keltirishdi. Cholg'uvchilar nag'ma-navolarini boshlab yubordilar. Yarim yalang'och sarviqomat qizlar gulxan atroflarda raqsga tushib ketdilar. Bazm avjiga mindi. Qo'shiq, xilma-xil raqslar kechaning tantanavor ruhiga ruh qo'shardi.

Kuy tugagach, Chinnochindan kelgan sehrgar o'rtaga tashib, o'z san'atini ko'rsata boshladi. U cho'p uchiga o'ralgan poytani yondirib, hammaga ko'z-ko'z qildi-da, og'ziga, tiqdi. Keyin haligi cho'pni tashlab yubordi-yu, og'zidan atrofga cho'g' uchur boshladi. Hamma Mehmonlar uning atrofiga yig'ilishib, yopqalarini ushlab bu ajib hangomani hayratlanib tomosha qilardilar. Hokim yonida zo'r viqor bilan hamma narsani kuzatib, o'tirgan Doriyovushning elchisi Nabarzan Chinnochin sehrgarining o'yinlarini tomosha qilmoq uchun Spitamen yoniga ketdi.

- Bu juvonnarg balo ekan, - dedi Nabarzan Spitamen gapiga solib.

- Ha, u hali ko'p hunar ko'rsatadi, - dedi Spitamen istehzo bilan.

- Seni Bess yo'qlayotgan edi, tezda Baqtriyaga borib kelishing kerak, - dedi Nabarzan.

- Nima gap ekan o'zi? - so'radi Spitamen bilmaslikka olib.

- Boshqalar ham chaqirilgan, borganida bilasan, - dedi elchi gapni qisqa qilib. Shunday dedi-yu, go'yo hech narsa bo'lmagandek oldinga o'tib sehrgarning navbatdagi o'yinlarini ko'ra boshladi. Vaqtdan foydalanib, Spitamen odamlar orasidan yorib Namichga yaqinlashdi. Spitamen avvaliga hokimga qulliq qilib, keyin uring yoniga o'tirdi.

- Meni kechirgaysiz, bu xushnavo kechada bir noxush xabarni sizga yetkazib qo'yishim zarur, - dedi Spitamen vazminlik bilan.

U xabar ekan, aytaber, - hokim sinovchan ko'zlari bilan qitotiga qarab turdi.

Himnat boshlasam ekan, mening odamlarim darvoza ortig'i tomoniga o'tishgan edi. Forslar o'rtasida mish-mish qilib yuribdi. Bess meni ham Baqtriyaga chaqiritibdi. Katta hokim huzurlik ko'rmog' dalkor ekan. Iskandar o'z qo'shinlari bilan Baqtriyaga bostirib kirishga tayyorlanayotgan emish. Uning qo'shinlari hammayoqda izgi yuribdi degan gaplar bor, hat-til Maroqanda ham ko'rishibdi. Menga bir mo'ysafid ham aytdi. Ammo Sug'diyonga yurish qiladimi, yo'qmi, bu hozircha no-barakati. Ammo haq gap shuki, Iskandar albatta Baqtriyaga yurish uchun Bessning ham yuragiga g'ulg'ula tushib qolganiga o'xshaydi.

Hokim bir oz o'ylanib turdi-da, keyin Spitamenga yuzlanib: Bu haqda men hech narsa bilmayman, Nabarzan hali bir maroqat deyotgan edi, hammasi mavhum gaplar. Kechamizda shu haqda elchilar qatnashmoqda. Ularning bu gaplardan qanday xabarlari yo'q. Kuni kecha huzurimga Xvaytizemdan Farasanning¹⁹ odamlari kelgandi. Agar biror xavf-xatar bo'lsa, men albatta meni xabardor qilardi.

Hatta siz aytgandek bo'lsin, ammo bo'layotgan voqealar, shu odamlardan sizni xabardor qilib qo'ymog'ni o'z burchim deb tutibdi. Lekin mening gaplarim jiddiy!

Mehmonlarning uchun rahmat, ammo men ishonmayman, o'ch hamch.

Maroqand Sug'diyonaning aziz poytaxti, axir siz ham-biz hamning boshimizni bir joyga birlashtirishingiz kerak. Hatto bugun barcha qabila boshliqlari shu yerga to'planishgan. Batlalar, Xorlen, Katan, Xammuk, Oksiart, boshqa elchilar mehmonlar... Farasman bilan ham aloqa bog'lab, maslahaatlashaylik!

Hozir ko'p vahima qilmay tur, senga qo'yib bersa istinbatdek jahongir podshohga qarshi urush e'lon qilib Farasman Axir, Iskandar bilan olishib bo'ladimi, «sichqonning og'ziga kelgan mushuk bilan o'ynasharkan»...

¹⁸ Barasman - olovga tashlaganda hid taratuvchi o'simlik.

¹⁹ Farasman - Xorazm shohi. O'sha vaqtda Xorazm alohida davlat hisoblanib, Farasman unga podshohlik qilgan.

– O'zim ham shunday deb o'ylagandim, – dedi Spitamen Namichning yarim yummuk ko'zlariga qarab.

– Nima deb o'ylasang o'ylayber, – dedi Namich beparvo bilan.

– Bess bizni Baqtriyaga chaqirmoqda, axir Iskandarning bu yoqlarga kelishi haq gap bo'lib qoldi, – dedi bir oz tutuq Spitamen.

– Mayli, hozir bu gaplarning mavridi emas, ulug' Axuramazda madadkor bo'lsin, bafurja so'zlasharmiz, – dedi Namich munozaraga yakun yasab.

Hokim ancha charchagan, yoski bir joyga borib qolganligi uchun bo'lsa kerak, darmonsizdek ko'rinar edi. Kosada turgan hozirgina mulozimlar quyib ketgan musallasni bir shimirishda ichib yuborgandan keyin bir oz bo'shashib, ko'zlari yungancha yostiqlikka yonboshladi. Endi Spitamen ham, uning so'zlari ham hokimning yoddan ko'tarilgandi...

Chimmochin sehirgari o'z o'yinlarini tugatgandi. Endi hokim navo boshlandi. Hokim yonidagi mulozimlariga qarab dedi:

– O'yin-kulgi boshlansin!

Spitamen turib ketdi, hukmdorning e'tiborsizligiday rangli gulxan yoniga keldi, u yerda Oksiart, Xoriyon, Katan, Xanm elchi Nabarzan bilan musallas ichib, dunyo ishlaridan so'zlashib o'tirishardi. Spitamen ham o'lar yoniga kelib, gulxan yoniga cho'lkaladi. Musallas ushlab turgan qora qul kosani limmo-limo qilib, Spitamenga uzatgan edi, kosani oldi-yu, hammasini ichib yubordi.

Mulozimlar katta idishlarda cho'g'ga ko'mib pishirilgan go'sht olib kelishdi. Spitamen yonidan pichog'ini chiqarib qovurg'adan bittasini kesib oldi-da, ishtaha bilan tanovul qila boshladi. Boshqalar ham undan o'rnatib, qo'r kabonning o'zlari xohlagan yeridan kesib olib yeya boshladilar. Yana kosalariga musallas quyildi...

Bir vaqt qarabsizlik, ichkaridan oq xarir ko'yak kiygan hamma yog'iga zeb-u ziynatlar taqib olgan Marqand hukmdorining qizi Turona chiqib keldi. Marosimga fayz kelib malikaning zulmatdek qora kokillari ichra yariqirab turgan oydek yuzlari saroyni yoritib yuborgandek bo'ldi. Malika

qizlari e'z karizaklari bilan kelib, mehmonxona to'rida o'zlarini tashlab ravonga o'tirdi.

Spitamen malikani ko'rishdayoq «So'g'd qoyalari» yonida turgan Baqtriyoning so'zlarini esladi: «Ha, xuddi o'sha sevib qolgan malika shu bo'lsa kerak, uning kuyib-yonib ketgan, ko'nglidan o'tkazdi Spitamen. «Balli senga, mening bolam bo'lmaganda suratlashlik qilarmiding, aytib berib yigit hozir gayerda ekan, hali ham shu yonida saqlab yurganmikin». Spitamen negadir suratlash qo'liga olib, shu xayollar bilan malikaga tikilganicha qoldi. Baqtriyoning holatini sezgan Oksiart piyoladagi musallasni o'ziga ekan, gap tashladi:

– Ha, sardor, nima gap o'zi, judayam mahliyo bo'lib qolganmi?

Mehmonning qizlari haqiqatan ham go'zal ekan, umri bo'lmadi!

Malika bir sahroyi yigit sevib qolgan emish, podshoh o'z qizlarini qurliyatgan ko'k saroy devorlariga o'zlarini chaqirib yotgan emish, – dedi hamisha hamma narsadan qo'rqib Katan.

– Nima suratlash? – so'radi Spitamen.

Mehmonlar, ammo sahroyining soddaligini qarangi, baqtriyoning o'ziga dungal aytibdi, malikani menga ber deb...

– Jig'it tushib qolgan bo'lsa, unda ayb yo'q, jonidan o'tib berib, shunday qilgan bo'lsa kerak, – dedi Spitamen Katanning qizlarini ko'rib.

Baqtriyaga qarab oyoq uzat deganlar, u betamiz bo'lsa, – dedi Oksiart gapga aralashib.

Shuni bilib, azizim, muhabbat odam tanlab o'tirmaydi, shuncha jahonni, barcha: Sen bilan biz undan uzog'miz, azizim, bu jaha usog'miz!

Ha, Spitamen, nannuncha, suratlash senga kim bo'ladi, mening narsaga birpasda jahling chiqib ketadi-yal! – dedi uning yonidagiy.

Yo'q, azizim, Oksiart, bu arzimagan narsa emas, mening bironiga ishq tushibdimi, tabiatning inoyati bu, ulug'

Axuramazda odamlarni qalbiga muhabbat solib yaratgan. Ammo yomon odamlar uni bora-bora g'azabga aylantirgan. Chunki Ayshma g'alamislari inson fikrini zaharlaydi. Hushunday.

– Spitamen to'g'ri aytgapti, – gapga aralashdi Katan. – Hush ham dunyoga kelayotganda onaning qornidan yorug' dunyoga chiqmayman, deb yig'larikan, dod solarikan, keyin majbur qila yer yuziga olib chiqisharkan. Inson qarib-qartaygach, o'z yig'lab kirib kelgan yorug' dunyodan ketmayman, deb yor dod-voy solarikan.

Hamma Katanning so'zlarini o'ylab qoldi.

– Mayli, yuragim negadir g'ash bo'lib ketyapti, men ketgim bor. – Spitamen qo'lidagi musallas to'la kosani shimirib, mining qo'shiqni jon-dili bilan kuylayotgan, qotnadan kelgan qo'shiq chiga bir oz qarab turdi, keyin saroydan chiqib ketdi. Saroyning lozimlari Spitamenin ko'rishlari bilan betoqat bo'lib xo'jayinning kutayotgan «Qorasoch»ning jilovini unga tutqazishdi.

NAVRO'Z

Erta bahor, hammayoqda ko'klam nafasi kezadi, ham mayoqda uyg'onish. Bugun Sug'diyonaga Navro'z²⁰ keldi. Bugun Quyoshning hamal burjiga kirishi. Quyosh yili bug bida farvardin oyining avvali, ya'ni kecha bilan kunduzning tenglashgan vaqti, kunduzning uzaya boshlani. Ha, bugundan boshlab saddi pok, qishning hamma injiqlilari orqali qolib, tabiatda jonlanish boshlandi. Bundan bir necha ha ilgari qattiq yomg'ir bo'lib, oxiri qorga aylangandi. Qariyalarning uni terak kuchalasi uchun yog'gan qor deb aytishdi. Rivoyatlarga qaraganda terak kuchalasi pishib yetilgach, yerga tushganda beli sinmasligi uchun tabiatdan qor yog'ishini iltimos qilarmish. Mana, endi terak kuchalasi ham murod-maqul bo'lgacha yetdi, kuchala eson-omon «beli sinmay» yerga tushib olib

qor yilning boshlarini boshlanib, tabiat qish uyqusidan uyg'onib, daraxtlar kurtak yoza boshladi, quyosh chindan ham Navro'z, Sug'diyona odati bo'yicha kelgan kuni. Hammayoqda bayram, odamlar yasanib-oyatib olingan, ko'cha-ko'ylar, maydonlar yosh-yalanglar to'la. Muqaddas gulxanlar atrofida qo'shiqlar yangraydi, xalq qalbi to'qtaga tushishadi, turli o'yinlar bilan mashg'ul bo'lib bir-birlarini yangi yil, bahor bayrami, Navro'z kirishi bilan kutiblashadi.

Ushbu bayramning udumi bo'yicha yangi yil kirar kechasi o'zining g'am anduhini unutib, o'zini baxtiyor va xushnud qilgan. Navro'zni quvnoqlik bilan qarshi olsang, butun yilni g'am anduhdan ozot, tashvish chekmaysan, omading kelib, qanday bo'lib yurasan. Agar sen biror odamdan qarzdor bo'lgan bo'lsa, yilni o'zining yilidan anashu qarzlardan forig' bo'lishing kerak. Agar bironvaga yomon gapirib ko'nglini ranjitgan bo'lsa, o'zicha odamdan borib uzr so'ra. O'zini kamtar va qanday qilib, g'am va adovatlarini unut, qariyalarning duosini eslay qabul qilsan, ularni hurmat qil, soyg'a-salomlar bilan o'ta-otirib qabul qilsan. Agar davlatning bo'lsa yetim-yesirlardan iborat bo'lgan ayama, gadolarga sadaga ber. G'ariblarga, qariyalarga qandam qo'llingni cho'z. Ayniqsa, Sug'diyona odati bo'yicha Navro'zda ayollarga bo'lgan hurmat va e'tibor yana o'ziga o'xshagan. Xullas, Navro'zni sof qalb bilan, tiniq fikr bilan kutib qabul qilsan.

Hushday qilib, sug'diyonaliklar – katta-kichik, qari-yu yosh bo'lganlar ham bugun tashvishlarini unutib, Navro'zni, kutib kutib hamma bu dunyo tashvishlarini unutib, Navro'zni, kutib kutib hammayoqda.

Ushbu bayramning udumi bo'yicha yangi yil kirar kechasi o'zining g'am anduhini unutib, o'zini baxtiyor va xushnud qilgan. Navro'zni quvnoqlik bilan qarshi olsang, butun yilni g'am anduhdan ozot, tashvish chekmaysan, omading kelib, qanday bo'lib yurasan. Agar sen biror odamdan qarzdor bo'lgan bo'lsa, yilni o'zining yilidan anashu qarzlardan forig' bo'lishing kerak. Agar bironvaga yomon gapirib ko'nglini ranjitgan bo'lsa, o'zicha odamdan borib uzr so'ra. O'zini kamtar va qanday qilib, g'am va adovatlarini unut, qariyalarning duosini eslay qabul qilsan, ularni hurmat qil, soyg'a-salomlar bilan o'ta-otirib qabul qilsan. Agar davlatning bo'lsa yetim-yesirlardan iborat bo'lgan ayama, gadolarga sadaga ber. G'ariblarga, qariyalarga qandam qo'llingni cho'z. Ayniqsa, Sug'diyona odati bo'yicha Navro'zda ayollarga bo'lgan hurmat va e'tibor yana o'ziga o'xshagan. Xullas, Navro'zni sof qalb bilan, tiniq fikr bilan kutib qabul qilsan.

Hushday qilib, sug'diyonaliklar – katta-kichik, qari-yu yosh bo'lganlar ham bugun tashvishlarini unutib, Navro'zni, kutib kutib hamma bu dunyo tashvishlarini unutib, Navro'zni, kutib kutib hammayoqda.

²⁰ Navro'zning kiritishi hozirgi kalendar bo'yicha mart oyining 21-kuniga to'g'ri keladi. Sug'diyonada Zardo'sht kalendarida «Novsari», deb atalgan. Al-Beruniy o'zining «Osor ul-Bodiyar» asarida, So'g'd kalendarining birinchi oyini, nli boshini «Navro'z» deb ko'rsatadi.

Ravshanak onasining so'zi bilan yog'och cho'ntilish olib, o'zicha ichida nimalarnidir pichirlab sumalakni tortib boshlaydi.

-Axuramazdadan chin dili bilan baxt-iqbol tila, ha, ibodatgarkam bo'lmaysan, qizim, - dedi sumalak kovlayotgan ayollarning biri Ravshanakning kelishgan qaddi-bastiga havas bilan titilgan.

- Sumalak haqiqatni rivoyatini bilasanmi? - so'radi Ravshanakdan.

-Yo'q, -dedi Ravshanak.

- Mana, eshit bo'lmasa.

- Rivojatlarga qaraganda Taxmitda g'oyat kambag'al bo'lsa ham, oila chor-nochor hayot kechirar ekan. Uning sakkizta farzandi bor. Yetti o'g'il, bir qizi bo'lgan emish.

Ular hammasi yosh, hali qoʻlidan ish kelmas ekan. Eng katta oʻgʻli endigina oʻn toʻrtga kirgan ekan. Axir shuncha boʻlmas bogʻshning oʻzi boʻladimi? Shoʻrlilik otaning bisotida bitta bitta eshagidan boshqa hech narsasi yoʻq ekan.

Vogea erta bahor, avi ilk uzildi vaqtda, Navro'zga bir kechasi ro'y bergan. Otasi eshagini yetaklab, o'tin olib ketgan uchun toqqa jo'nabdi-yu, dom-daraksiz ketibdi. Ona bekor qiyin ahvolda qolibdi. Uyida tishga bog'udek narsa yo'q, hama hamma og'irlik ona sho'rlikning ustida, och bolalar onaning yopishib yeb qo'ygudek to'polon qilisharmish, endigina ko'krakdan ajralgan kenja erkato'y qiz bo'lsa, onaning ko'kragida sut bo'lmaganligi uchun yurakni ezib betin yig'larimish.

Shundan keyin mushkui ahvolda qolgan ona na qillat bilmay, bolalarini bir oz bo'lsa ham tinchitish maqsadida qozonga suv solibdi-da, tagiga o'tin qalab yovaveribdi. Bo'lmasa ham mazasi chiqar deb endigina nish olayotgan bug'doy nihollaridan olib kelib qozonga solibdi. Soydan to'qilib terib chiqib, uni ham nihollar ustiga tashlabdi. Keyin o'z baliqchilik baliqlarini qozonga solibdi. Boshqalar ham baliqlarini qozonga solibdi. Balandlatib yovaveribdi.

– Ey, Axuramazda, o'zing shafqat qil, yuragim, uzilib ketayotgan men ayolman, bu bolalarni ne azob bilan tug'dim, endi ular voyaga yetkazishim kerak, nega bolalarimni rizq-ro'zi bilan bermading, – deb nolib tabiatdan inobat so'rab yig'lavayotgan.

Shunday bo'lsa qozon atrofida «qachon pishadi», deb har omamta biz uchun shirin taom tayyorlayapti deb o'ylashar emish. Ona bo'lsa yuragi buzilar, vijdoni har bir narsa boshida tiz cho'kib ibodat qilarmish. Yarim charchab o'ynat toliqqan onaning ko'zi ilinib, uxlab qolibdi. Ushbu qo'lladagi sopol tovoqda olov ko'targan ikki qanotli, siyohg'dek yonib turgan bir ayol samodan tushib uning ko'ngiliga emish-da, boshini silab, «xafa bo'lma, niyatingga qaytgan deb ko'ngilga emish. Saharga yaqin ayol uyg'onib tushib o'choq boshida o'tirib, qoshiq bilan qozondagi qaynayotgan ovqatni jon-jon deb tanovvul qilishayotgan

hata shun bo'libdi, onajon, – debdi bolalari. Ona o'z
sharning ko'zlarida quvonch ko'ribdi, axir ona uchun
sharlari quvonq ko'rishdan yaxshi narsa bormi dunyoda!
Ona yo'qni bor qiladigan ona qalbi sumalakni kashf

matlab qaynayotgan qozondan narinqda kigiz ustida
va qushib olgan bir to'da ayollar ismaloq, yalpiz,
kuk, herda va boshqa ko'kattardan somsa, chuchvara
bitta taomlar pishirishmoqda. Bir ayol katta qovog'ni
va filhan kesib ichidagi urug'larini tozalab bo'lak-bo'lak
qozonmoqda. Altidan undan qandaydir taom tayyorlashsa

«Mazmuna eʼlati buyicha yangi yil dasturxoniga «Sh» harfi
«Kafshim», baʼzi qabialarda boʻlsa «M» harfi bilan –
«Mazmuna» boʻlgan narsalar qoʻyilgan. Dasturxondagi
«Mazmuna» oʻz mazmuniga ega boʻlgan, maʼlum maqsadga
«Mazmuna» ega boʻlgan.

...hinda yumsheq ko'rpacha ustida o'tirib sumalak
...ni ko'lagan ayol bo'lsa xizmat qilayotganlar zerikmasin
...cho'pehak, rivozatlar, qiziq-qiziq hangomalar aytib
...ni bir guruh yoshlar gulxan atrofiga qo'shiq aytib, raqsga
...hah. Kattalardan ham bolalar ko'p, berkinmachoq, qiz
...hah ko'z bog'lash o'ynashmoqda. Qari-qartanglar
...atrolida o'tirib olib chilim tortishar, olovga sig'inib, duo

Birdan qiy-chuv bo'lib qoldi, ovqat tayyorlayotgan yul
jo'vonlar bir-birlarining yuzlariga un surisha boshlashdi.
Hammaning diqqati endi o'shalarga qaratildi.

– Ravshanakning yuziga sur, – dedi keksa cho'pchakchi ayol.
Kimdir o'choq tepasida turgan eski ko'za, tovoqlar
sindirib tashlay boshladi. Boshqalar ham undan o'rnat

olishib, shunday qilishdi. Chunki Navro'z kuni eski-shing
narsalar qolmasligi kerak. Uydagi eski-tuski, yirtiq narsalar
ham gulxanda yoqib yuborildi. Bolalar, qizlar hamman
o'yinlarini tashlab eski idish-tovoq sindirilayotgan joyga
chopib kelishdi, chunki shundan keyin qo'shiq boshlanishini
hammalari yaxshi bilishardi, Qo'shiqni keksa ayollar boshla
berishdi. Sochi yoyilib ketgan, xuddi jodugarga o'xshagan
semiz bir ayol o'rtaga tushib bir xil ohangda depsingancha
boshini u yoq-bu yoqqa silkitib xuddi o'yinga tushgandek
jazavasi tutib «hu-hu»lab ketdi. Gavdalarini tebratib turgan
boshqa ayollar ham xuddi shu alpozda unga qo'shilib
ketishdi. Mash'allarning lipillab yonayotgan yorug'ida bu
manzarani tomosha qilib turgan kishi g'aroyib bir dunyoga
tushib qolgandek his etardi o'zini.

Qop-qora sochlari orqasi, yuzlari bo'ylab yoyilib ketgan
baland bo'yli, olcharang uzun ko'ylak kiyib olgan, turli zot
ziynatlar taqqan, oq yuzli xushro'y ayol o'rtaga tushdi-da
ziki ohangiga moslab yig'lagansimon siniq ohangda kuylar
boshladi:

Bahor kezar cho'llarda, ho'i

Cho'qilarda qor qolar, ho'i

Jangda o'lati botirim, ho'i

Yuragimda o't'yonar, ho'i

Ayollar zikrining so'nggi bandidi ikki martadan baravariga
takrorlashdi.

Yuragimda o't'yonar, ho'i

Xushsuvarat ayol qo'shiqning ikkinchi bandidi yana ham
chiroyli ovozda kuyladi:

Hamman olov yonar, ho'i
Eng toqan ho'zlar tolar, ho'i
Ho'zlar nolsim, ho'
Har dardim kim tinglar, ho'i

Ayollar xuddi ilgariydek so'nggi bandni yana ikki marta
takrorlashdi. Endi ziki tushayotganlar oyoqlarini goh o'ngga,
goh chapga ko'yn orqaga tashlab, so'ng osmonga qarab «ho',
ho'» deb jon jahdlati bilan yer tepinishardi.

Harbi go'zal ayol endi yana ham shirin-mayin ovoz bilan
kuylar boshladi:

Hammaning yo'lovchi, ho',
Hammaning qo'nagol, ho',
Ayol ko'zang zo'r ovchi, ho',
Hammaning qolagol, ho'i

Hamman ayollar jazavalari tutib baravariga:

Hammaning qolagol, ho'!

«yo'lovchi, ho'» deb raqsqa tushar edilar. Raqs vaqtida
ayollar har biri o'ziga xos jismoniy harakat qilar,
har bir qo'ltiroq juvonlar bo'lsa xuddi qaddi-qomatlarini
ko'rsatayotgandek u yoq-bu yoqqa o'zlarini tashlab, goho-
goho tovuqlar chiqarib faryod chekishar, go'yo yuraklaridagi
hammanlarni, anduhlaridan shu yo'l bilan qutulib, bo'shalib
qolayotganday edi. Ha, har bir ayolning o'z hissiyoti, dardi, o'yi,
qo'ng'ir bo'yi, bukun Navro'z kechasi ana shu o'zlaridagi ichki
hammanlarni shu topda tan harakatlari, qo'shiqlar bilan
osmonga yo'llagandek edi. Bu marosim bir soatga yaqin davom
etdi, taqqan birinchi tushgan keksa ayol holdan toyib, bir
boshiga bo'yib yiqildi, yana bir homilador xotinning ko'ngli
ana qoldi unga suv, purkab, o'ziga keltirib bir chekkaga
qo'yib ketishdi. Kimningdir yuragi yomon bo'ldi.
Harbi ayolning go'zal xotin ham chekkaga chiqib bir oz suv
ichib o'ziga keldi. Xullas, marosimning natijasi ana shunday

ko'nglisizliklar bilan tugadi. Lekin bular sug'diyonaliklar uchun odatdagi bo'ladigan vogea edi. Shu boisdan hamma o'z ishiga kirishib ketdi, bolalar yana qiy-chuv qilib gulxan atrofiga o'ynay boshlashdi.

Katta sopol idishda turshak, olma qoqi, shatoli qoqlarini ivitib tayyorlangan sharbat suvi keltirishdi. Hali kelishgan chiroyli xotin kosalariga sharbat solib, raqsdan keyin changab tomoqlari qaqrab qolgan ayollarga ulashishdi.

Xorien bilan Oksiart ayollarning odatdagi bu ishlariga e'tibor ham qilmay shohsupada yonboshlab o'zaro subbatlashishardi. Mulozimlar ikki zodagon atrofiga girdikapalak.

– Men Spitamenni ham taklif etdim, ertalab shu yerda bo'ladi, o'n-o'n beshta zotli otidan so'ragandim, negadir sotgisi yo'q, – dedi Oksiart undan norozidek.

– Menga ham shunday dedi, ertaga yana bir o'rtaga olamiz. Siz ham bo'sh kelmang, – dedi Xorien.

– Hozir mingga yaqin yilqisi bor, o'rniga qo'y beray desam, menga qo'y kerak emas, xohlasang tekinga beraman deyapti, – dedi Oksiart.

– Uning ham shohligi, ham zodagonligi bor, agar ko'nglini topsangiz, hech narsasini ayamaydi, qo'li ochiq, agar izzat-nafisiga tegsangiz, sizga bir qora chaqasini ham ravo ko'rmaydi, – dedi Xorien.

– Shundayku-ya, ammo bizning ham undam kim joyimiz yo'q, anavi qurumsq qaynatasiga ishonadimi har holda ba'zi o'jarligi ham bor, bo'lmasa uning uchun o'n beshta ot nima bo'пти, axir biz qadrdonlarmiz-ku, – bir oz kuyinib so'zladi Oksiart.

– Lekin, Marogand hokimining qabul kechasida xafa ko'rindi, musallasni ham rosa tortdi.

– Anavi Doriyovushning noibi chekkaga olib, qulog'iga nimadir aytdi, shundan keyin kayfiyati buzildi.

– Yo'q, hukmdorning yoniga borib so'zdashgach, qaytib kelib alamini musallasdan oldi.

Shu vaqt ko'zachada musallas ko'tarib Babax keldi. Yoshi elliklar chamasidagi novchadan kelgan bu abjir odam Xorienning

yaqin kishisi. Uning tayinli bir vazifasi yo'q, lekin xo'jayini nima ish buyursa, bajoniddi o'rnatib keladi, odamlardan gap oladi, o'lgudek ayvor odam. Aftidan vaqti kelib o'z manfaatiga xalal beradigan bo'lsa otasini ham sotib yuborishdan toymaydigan ko'rinadi.

– Mana bu musallasdan bir ichib ko'ringlar-a, o'z qo'lim bilan tayyorlaganman, Navro'z kuni ochaman deb saqlab qo'ygan-dim, – dedi Babax xo'jayining mulozimat ko'rsatib.

– Mendan ham yashiradigan narsang bormi, qachon ulgura qolgan eding, obbo mug'ambir-ey, menga aytmagan eding-ku, shunaga musallas solganman deb, – dedi Xorien kesatganday.

– Kechiring meni, bu unchalik siri narsa emas-ku, – dedi Babax uzr so'raganday.

– Nega siri bo'lmasin, axir uni ichsang, dilingdagi hamma sir-asoringni tashqariga olib chiqadi-ku, – kuldi Oksiart.

Babax sopol kosalariga qirmizi rang sharobdan quydi-da, oldin Oksiartga, keyin xo'jayiniga uzatdi. So'ngra gapni boshqa yoqqa burish maqsadida so'z qotdi.

– Spitamen erta tongda kelar emish, chopar yaqinda qaytib keldi, avvaliga qo'ylar qo'zlaydigan, yilqilar qulunlaydigan vaqt, bormayman, degan ekan, keyin rozi bo'libdi, – dedi Babax.

– Kelmasa mayli, zo'rimiz yo'q, – dedi Xorien kesatibrog.

– Qaynotasining mazasi yo'q, ular Marogand hokimi bilan juda apqoq-chapoq, Spitamenni ham o'sha yoqqa tortib turadi, – dedi Babax.

Oksiart Xorienga ma'noli qaradi, «Bu odam butun dunyo vogearidan boxabar ekan-ku, – deb xayolidan o'tkazdi, bo'lmasa ular o'rtasidagi gaplarga xizmatkorning nima aloqasi bor».

Babax ketgach Oksiart do'stidan so'radi:

– Bu xizmatkorni qayerdan topgansan?

– Bu odam asli Ustrushonadan bo'ladi, dunyo kezib savdo ishlari bilan ko'p shug'ullangan, yo'qdan bor qiladi, epchil, har holda zarur odam.

– Shunaga o'xshab turibdi, ammo, – Oksiart to'xtab qoldi.

- Nima, gapir dilingdagingini?
 - Ha, mayli, bir narsa ko'nglingga keldi-yu... Yo'q-yo'q o'zimga xayolga boribman...
 - Menga uni Bessning do'sti Kobar tavsiya etgandi.
 - Kobar ancha olim odam-ku, - dedi Oksiyart yodiga tushib.
 - Bir oz mij'ovroq bo'lsa ham har holda Bess u bilan maslahatlashib turadi, - dedi Xorien.
 Ular musallasxo'rlik qilib uzoq o'tirishdi. Vaqt yarim kechadan og'ib qolganda, goya tepasida yana nog'ora sadosi yangray boshladi. Navro'z, yangi yil kirdi. 329-yil Sug'diyonaga quvonch olib keladimi, tashvishmi, buni hali hech kim bilmasdi...

MUHABBAT MA'BUDASI

Ravshanak Navro'z tongida tulporini egarladi-yu, qal'adan pastga tushib ketdi. Ora-onasi ham, dugonalari ham uning saharlab yolg'iz o'zi cho'milish odatini bilganlari uchun qizga hech narsa deymasdi, ko'plar uning bu ishiga havas bilan qarashardi. Hozir atrofi tog'lar bilan to'silgan «Xorien qoyasi» yonidagi bu oromgoh joyda bahorning iliq-issiq kunlari boshlanganligi uchun bemalol cho'milisa bo'lardi, lekin Ravshanak kun ancha sovuqroq vaqtlarda ham o'z odatini tark etmaydi.

Mana, qiz tog' daryosining daraxtlar bilan o'rallib ketgan joyiga borib otidan tushdi. Haftada bir marta o'zi doimiy o'rganib qolgan shu joyga kelib to'xtaydi. O'tining egar-jabduqlarini olib, o't ustiga qo'ydi-da, u yoq-bu yoqqa nazar soldi. Hech kim yo'qligiga ishyunch hosil etgach, kiyim-kechaklarini yecha boshladi. Tulpori bo'lsa egasining cho'milishiga o'rganib qolganligi boisidan bo'lsa kerak, qarshisida ust-boshlarini yechib balog'at go'zalligini namoyon qilayotgan sarviqomat qizga e'tibor ham qilmay, beparvolik bilan shudringda yuvilgan toza va shirin ko'katlarni chimdiy boshladi. Ravshanak yelkasi bilan bitta qora sochlarini qizil chilvir bilan bog'lab, bir oz badantartibiya bilan shug'ullandi, qo'llarini qayrag'ochga qo'yib, oyoqlari bilan turi mashqlar bajardi. Keyin kamon olib huv

anavi katta chinor tagiga qo'yilgan mo'ljalga o'q otdi. Hamma o'q mo'ljalga bexato tegdi. Keyin chaqonlik bilan tulporiga imind-da suvga tushib ketdi. Tog' daryosi juda tez oqsa ham, uncha chuqur emasdi, o'tning belidan keldi. Ravshanak suv o'tusida otidan tushib, muzdek shifobaxsh suvda maza qilib cho'mila boshladi. Qiz daryo bilan o'nashgandek hamma yoqqa suv sachratib guldek ochilib ketgan yuzlarini yuwardi. Bu ajib cho'milish manzarasining yakka-yu yagona guvohi bo'lgan bulutdek oq tulpor vafodor do'stdek o'z malikasini qo'riqlab turardi.

Bir necha daqiqalik cho'milish tugadi, Ravshanak otiga minib, daryo suvini shaloplatgancha kiyimlari yechib qo'yilgan daraxtzor ichiga kirdi. Tulporini o'tloqqa qo'yib yuborib, artina boshladi. Chilvirini yechib ho'l sochlarini artdi, ammo qalin va baquvvat sochlarini qancha artmasin, hali-beri quriyidigan emasdi. Tundek zulfni taroqlab, chigillarini yechmoqchi bo'ldi. Qani endi bu sochlarga taroq qurg'ur o'tsa...

Ravshanak o'zi bilan olib tushgan kichik namatchani o't ustiga to'shadi-da, echki terisidan tikilgan yopqich nimchasini ustiga tashlab, butun vujudini hamrab olgan ajib bir iliq hissiyot og'ushida o'zini ko'katlar ustiga tashladi.

Bunday orombaxsh kezlarda tabiat quchog'ida yolg'iz kayol daryosiga cho'mib tin olishning ham jismoniy, ham ruhiy lazzati bo'ladi. Ba'zan soatlab shunday holatda o't ustida xayolga cho'mib yotaradi. Ravshanak bunga o'rganib qolgan, agar shunday qilmasa biror narsasini yo'qotgandek bo'ladi.

Ravshanak tabiatning shaydosi, xushmanzara ko'kalam-zorlarni sevadi. Yilning hamma faslida ham shu jannatsimon o'lkaning tog'larida, bog'-rog'larida, tezogar daryolari bo'yida yurib, tabiat go'zalliklaridan bahra oladi. Bu xushmanzara go'shada tong sahardan chug'urlashib sayrayotgan qushlar navosi kimni maftun qilmaydi. Balki anavi osmon bilan o'pishgan azim chinorlar, ko'm-ko'k sarviqomat qayinlar va archalar qiz husni jamoliga mahiyo bo'lgancha sukut saqlab turgandirlar. Ravshanak bo'lsa tabiat og'ushida ko'zlarini yumgancha hayot go'zalligini butun vujudi bilan shimiradi.

Qiz bolaning ishi qiyin, balog'at yoshiga yetdimi, kuyovga tegib o'z uyasidan parvoz qilishi shart, bu tabiatning azaliy qonuni. Bir umr o'z uyasida ota-ona mehridan bahramand bo'lgan qiz o'zga, butunlay begona qavm, qabila, urug'lariga borib o'ziga yangi oshyon quradi.

Mana shu bugun, Navro'z kunida Ravshanakka sovg'ini keladi, hamma narsa hal bo'lgan, kelishilgan. Navro'z Ravshanak uchun shunday boshlanadi... qizning xayoli ana shu fikrlar bilan band edi.

Shu vaqt daryo yopasidagi keng o'tloqdan zulukdek qora ot mingan suvoriy qal'a tomonga qarab kela boshladi. Ravshanak ot tuyog'i tovushini eshidi-yu, shosha-pisha kiyinib, otini egarladi. Axir, xavf-xatarga to'la bu dunyoda hamma narsaga tayyor bo'lib turmoq darkor. Biriorta ayg'oqchi yoki tog'liq qiz o'g'risi bo'lmasin. Ravshanak daraxtlar orasidan suvoriy kelayotgan yo'lni kuzatib turdi. Ana, u yaqinlashib qoldi. «Iya, Spitamen-ku, chehrasi yonib, yuragi o'ynab ketdi qizning. Ravshanak Spitamenni yaqindan tanimaydi. Ilgari biror marta gaplashgan emas, faqat turli marosimlarda bir-ikki bor ko'rgan, g'oyibdan bo'lsa ham unga hurmati cheksiz. O'zi Spitamenning el-yurtida e'tiborli, badavlat odamligini, botir ovchiligini bilardi. Bir marta Hisor tog'larida yolg'iz o'zi yo'lbars bilan olishib, uni yengganligi haqidagi xabar qulog'iga chalingan, Spitamenning Qorasoch degan vafodor oti to'g'risidagi rivoyatlarni ham eshitgan.

O'tliq qal'a tomon tez o'tib ketdi. Qiz uni to ko'zdan g'oyib bo'lgunga qadar kuzatib turdi. «O'tda ketishini qara-ya, egarga quyib qo'ygandek», o'yladi, yuragi «shig'» etib.

Quyosh ko'tarila boshladi, nog'oralarning «taka-tumi yangradi, unga surnay qo'shildi, atrofi odamlarning qiy-chuvi, baqirig'-chagiriqlari tutib ketdi. Go'yo Quyoshning chiqishi ham, hamma tantanalar ham Spitamenning kelishini kutib turgandek tuyuldi Ravshanakka.

Ravshanak ham Quyosh chiqayotgan tomonga qarab tiz cho'kdi-da, ko'zlarini yumib toat-ibodatga o'tirdi, nimalardir deb pichirladi, ikki tomchi yosh ko'zlaridan yumalab tushdi...

Qiz yo'l-yo'lakay xayol daryosiga cho'mib, yer sathidan qaynab chiqqandek osmon sari yuksalgan «Xorien qoyasi» tomon ketaverdi. Uning qizaloqlik yillari mana shu go'zal vodiya o'tdi. Qal'aning har bir toshi, yakkapoy yo'llari, sharsharalari, tiniq buloqlari - hammasi unga qadrdon. Shu bog'-rog'larda kapalaklar tutib, qushlar bilan tillashib, olmaxonlar bilan o'ynashib yurgan ham shu Ravshanak edi. Anavi osmono'par chinorlar-chi, har kuni erta bilan turganda ana shu chinorlarga, qadrdon qoyaga salom beradi, olqishlaydi ularni!

Endi bo'lsa balog'atga yetib, o'z bolaligi bilan xayrlashadi, uni nimalar kutaydi, bu hech kimga ayon emas. Baxtli bo'lib ketadimi, yo'qmi? Bo'lajak kuyovning joylari bepoyon, yerlarining bir chekkasi daryoga tutashib ketgan. U yerda bunagangi qoya ham, tez oqar daryo ham, yo'q. «Xorien qoyasi»dek muqaddas joyni Ravshanak hech qayerga almashitmaydi. Qarang, quyuv daraxtlar orasidan qoyaga ko'tariladigan va hech kimga ko'rinnaydigan yakkaoyog yo'l bor. Shu yo'l orqali qoyaning eng tepasiga chiqsa bo'ladi. Qoya tepasidan qaynar buloqlardan hosil bo'lgan irmoq o'tadi. U tog'-to'shlar orasidan shitob bilan pastga qarab o'tiladi. Agar biror joyda «Xorien qoyasi» haqida hikoya qilib bersangiz, odamlar ortak eshitgandek hayratda qolishadi. Aynigsa, yoz fasllarida bu yerda bo'lsangiz, dunyoda bundan ham go'zal, bundan ham serfayz joy bo'lmasa kerak deb o'ylaysiz.

Irmog suvi pastga tushib, kichik daryo hosil etadi va qoya atrofini bir aylanadi-da, keng past tekisliklar oralab ketadi. Bu tabiat yaratgan mo'jiza. Qoyaga chiqish uchun faqat bitragina yo'l borligi, atrofi tabiiy xandaq bilan o'ralganligi bu joyni mustahkam mudofaa istehkomiga aylantirgan. Qoya ustidan turib, bir necha farsax narida kelayotgan odamni bemalol ko'rish mumkin. Xorien ham, Oksiart ham o'z oilasi, behisob mulozimlari bilan ana shu qoyaga joylashib olganligining boisi shunda.

Qoyaning eng tepasidagi ana shu qaynar buloq atrofi tekislanib, kichik bir maydon hosil etilgan. Atrofiga o'tirish uchun katta-katta qizg'ish marmar toshlar qo'yilgan. Atroftevarakni kuzatish uchun maxsus joy bor.

Katta xarsang yonidagi kichik eshikdan bir necha zinadan iborat yer osti uyiga tushiladi. Qishning sovuq kechalarida qoyadagilar o'z oilalari, bolalari bilan yer osti uyida istiqomat qilishadi, imtiyozli kishilar, pahlavonlar, lashkarboshilar uchun alohida xonalar ajratilgan. Yemak, ichmak uchun zarur bo'lgan oziq-ovqatlar, quritilgan mevalar uchun ham xonalar ichida. Qoyaning egasi – Xorien, shu boisdan goya uning nomi bilan ataladi.

Qoya etagidagi katta, osmono'par chinor tagi tekislangan, alohida joy hozirlangan. Tinch-xatarsiz vaqtlarda qoyaliklar ana shu xushmanzara joylarga tushib istiqomat qilishadi. Kechadan beri boshlangan Navro'z bayrami ham shu yerda kutib olinmoqda. Mana endi o'rta'dagi yaydoq joyga o'tin qalab gulxan hozirlashmoqda.

Bugun Navro'z kirdi. Sug'diyona bo'ylab yangi yil kezmogda. Hamma joyda Navro'z bayrami tantanalari o'timoqda. Qoyaliklar tong bilan yangi yil Quyoshini kutib olishdi. An'ana boshida Xorienning o'zi turibdi. U bayramdagidek kiyinib olgan. Egnida ixcham yopasiz ko'ylak, boshida samorang kuloh, oyog'ida uchi dayrilma, qizil etik. Qulog'idagi yarim oyga o'xshash kumush sirg'asi o'ziga yarashib tushgan. Belbog'iga kumush qinli, dastasi dandon suyakdan yasalgan xanjar taqagan.

Cholvorini etik ustidan chiroyli qilib tushirib qo'yibdi. Hali gulxan yoqilmagan bo'lsa ham, uning atrofiga tongga yaqin bir oz mizg'ib olib, yana ishga kirishib ketgan yosh-yalanglar, ayniqsa, bolalar ko'p. Dariyod shu yerda tong mahali paydo bo'lib qoldi. U hammamni og'ziga qaratib qiziq rivojotlar so'zlab bermoqda. Gulxan tayyorlayotgan qullar, navkarlar ham o'z ishlarini to'xtatib, Dariyod hikoyalari tinglashmoqda.

– Panjikentlik zodagon bozorga borib, bir kunlik xizmat uchun mardikor yollamoqchi bo'libdi. Xizmat haqi kelishib olingach, zodagon uni o'z uyiga olib kelibdi. Xizmat tugagach, ular o'rtasida janjal bo'lib, oqibat-natijada urug' oqsogoli yoniga boribdi. Mardikor yollagan zodagon shikoyat qila boshlabdi:

– Janobi oliylari, men bu odamni bir kunga yuz dinorga yollagandim, u mening marvaridlarimni terib berishi kerak edi,

ammo qilinadigan ishini bajarmagan bo'lsa ham, haqqim bor, deb, janjal chiqaryapti.

Zodagon so'zini davom ettirmay to'xtab qoldi.

– Xo'sh, keyin-chi? – so'rabdi oqsogol.

– Bu yog'ini men so'zlay, – debdi mardikor.

Oqsogol so'zni unga beribdi. Shunda haligi mardikor oqsogolga murojaat qilib:

– Bu olijanob odam meni bozorda ko'rib: «qanday ish qo'lingdan keladi», – deb so'radi. Men «Taqsir, siz qaysi ishini buyursangiz hammasini ham bajarish qo'limdan keladi», dedim. Keyin bu odam meni uyiga olib ketdi. Bir oz o'tirgandan keyin menga changda birorta chiroyli kuy chalib berishni iltimos qildi. Qorong'i tushguncha xo'jayinning taklifiga binoan kuy chaldim. Kechqurun haqqimni so'rasam, marvaridlarimni terib bermading-ku, senga nega pul berar ekanman, deb ish haqqimni bermadi.

Shunda oqsogol aytibdi:

– Sen bu odamni o'z ishingni qildirish uchun yuz dinorga yollagansan. Xo'sh, nega unga marvaridinida terdirmay, o'rniga changda kuy chalishga majbur qilding. Shuning uchun bu odamga hamma haqqini berishing darkor. Agar marvaridningni terib berish zarur bo'lsa, unda yana yuz dinor berasan, ertasi kuni bu ishingni ham qilib bera qoladi.

Shunday qilib, marvarid egasi yuz dinor oltin berishga majbur bo'libdi.

Dariyod hikoyatni so'zlab, osmonga tikilganча xayol surib ketdi, Keyin qo'llarini ko'ksiga qo'yib ishtiroq bilan tinglayotganlariga o'z mushohadalari so'zlay ketdi.

Mana, o'ylang, yaxshi hunarmand, hamma narsani biladigan odamni biz bir vujud deb olsak, masalan, ya'ni marvarid teruvchi bu bir vujud, yuz dinor bo'lsa yuz yillik umr. Marvarid egasi qalb, marvaridni terish esa olijanoblik!²¹

Dariyod hikoyatni aytidi-yu, odamlarning ko'zlariga tikildi. Atrofida turganlar uning xulosasini yaxshi tushunolmadilar. Shunda Dariyod yana gapira ketdi:

²¹ Mazkur parcha «Avesto»dan olindi. Bu hikoyat Sug'diyonada keng tarqalgan.

– Bilasizlarmi, inson degan ulug' zot hamisha pok bo'lishi kerak. Pul, mol, dunyo bu – bevafo, ammo topiladigan narsa. Lekin inson dunyoga bir keladi. U bugun bor, ertasiya yo'q. Dunyo bir karvonsaroyga o'xshaydi. Odamlar keladi, ketadi. Umr bu eshikdan kirib, nari eshikdan chiqib ketgandek gap. Tug'ilasan, o'lasan. Bas, shunday ekan, nizolar nechun, janjal-to'olon, g'iybat nechun? Quyosh haqi sizlarga aytamanki, insondan faqat yaxshilik qoladi. Mana, eshitinglar:

– Bir ko'l bor edi. Unda uchta baliq yashardi. Baliqlarning bittasi bir aqlga, ikkinchisi yuz aqlga, uchinchisi esa ming aqlga ega edi. Bir kun baliqchi kelib ko'lga to'r tashladi-da, baliqlardan ikttasini ushladi, ulardan biri Xuz aqlga, ikkinchisi ming aqlga ega baliqlar edi. Ammo baliqchi bir aqlga ega bo'lgan baliqni ushloimadi. Ana ko'rdingizmi, dunyoning ishlari ana shunaga qiziq.²²

Hamma kulib yubordi.

– Mana, bunisini tinglanglar:

Bir zodagon bir e'tibori avliyoni uyiga mehmon bo'lishni taklif etibdi. Avliyo uning uyiga borishga rozi bo'libdi.

Zodagon uyiga kelib o'sha belgilangan kunda katta dasturxon tayyorlab mehmonni kutibdi, ammo undan darak bo'lmabdi. Kechga tomon bir yupun, kambag'al odam eshik qoqib zodagonga ochligini aytib, ovqat so'rabdi. Zodagon uni haydab yuboribdi.

Ertasi kuni zodagon yana avliyoning dargohiga boribdi. Mehmonga kelmaganligi uchun xafa bo'libdi. Shunda avliyo:

– Uyingga eshik qoqib borgan edim, meni tanimading, – debdi.

Zodagon mulzam bo'lib qolgan ekan.

Nari e'tomondagi yaydoq joyda bo'lsa bir gancha yigitlar ko'm-ko'k chim ustida davra qurishib, kurash musobaqasi qilishmoqda. Ularning hayqiriq, baqiriqlari kurashning naqadar qizg'in, hayajonli o'tayotganligidan darak berardi.

Qorachadan kelgan, abir bir yigit davra o'rtasida tomoshabinlarga qarab ko'kragini kerib, qo'llarining muskullar-

ini ko'z-ko'z qilardi. Yigitning soqol-mo'ylovi qop-qora, sochi qalin va uzun edi.

– Qani, talabgor bormi, zo'ring bo'lsa o'rta chiq, – dedi yigit atrofini o'rab olganlarga murojaat qilib.

– Mendan yiqilsang nima bo'ladi, – so'radi olomon ichidan bir yigit oldinga chiqib.

– Un dinor olasan, yiqilsang, aksincha, o'n dinor berasan, – dedi o'rta turgan yigit.

– Mayli roziman, faqat pulni naqd berasan, – dedi haligi sonizdan kelgan bo'yi past yigit.

– Bo'pti, naqd berish, xohlasang pulni bir chekkaga ajratib qo'yamiz, – dedi va hamyonidan o'n dinor olib, o't ustiga tashladi.

Kurashmoqchi bo'lgan ikkinchi yigit ham xaltachadan o'n dinor pulini olib qo'ydi-da, keyin o't ustiga cho'kkalagancha kiyim-boshlarini yecha boshladi. Avval oyog'idagi uchi qora e'tikni yechib, paytavalarini ichiga shoshmasdan tiqib qo'ydi, ustidagi oq qo'y terisidan tikilgan nimchasini, boshidagi bir yog'l yirtiq eskiroq kulohini, ko'ylaklarini yechib bir chekkaga tuxladi, yalang'och bo'lib, faqat uzun qizg'ishrang cholvorda o'rta tushdi.

Ikki raqib bir-birlariga ro'baro' bo'lib, bir oz tikilganча turishdi.

– Tag'in bevaqt nari e't dunyoga ketib qolsang, ismingni bilmay qolmaylik, aytil qo'y, isming nima?

– Mening ismim Tariq, seniki-chi?

– Meni Zo'rto'sh deyilar, eshitmagannisan?

– Oho, o'zingcha nomdor ekansan-da, ehtiyot bo'l, beling sinib ketmasin, – dedi Tariq hazilomuz.

– Mahmudona, maqtanchoq ekansan, bo'yningni uzib qo'ymay tag'in. Xotining bormi yoki qallig'ingdan yiqilib hozirgacha uylanolmay yuribsanni?

– Xotinim bor, yiqitib olganman. Tumshug'ing to'ng'iznikiga o'xshar ekan, hamma yerga burningni tiqaverma, galvars.

– Ko'ppakka o'xshab akilayverma, durningni qisib qo'ymay, qani kuchingni ko'rsat, – dedi Zo'rto'sh.

²² Bu ham «Avesto»dan olindi.

Ular bir-birlariga yopishib ketishdi. Ikki polvon o'rtasidagi asabga tegish maqsadida qilingan dahanaki jangni hozirgina kelib, chetdan kuzatib turgan Spitamen odamlar doirasini yorib oldinga o'tdi.

Zo'rtosh bir-ikki chang solgan edi, Tariq unga chap berdi, polvon yig'itning jahli chiqib, u yoq-bu yoqqa tipirchilab o'zini olib qochayotgan raqibining bo'ynidan ushlab, kuchi qo'llari bilan bir tortgan edi, nimadir qars etib ketdi. Tariq sekin-asta bo'shashib yerga o'tirib qoldi. Olomon chapak chalib, qiy-chuv ko'tardi. Zo'rtosh raqibining tepasiga kelib, uning turishini poyladi. Ammo Tariq o'tirgan joyida bo'ynini ushlab so'kinardi...

- Turasanmi yo bo'ldimi? - dedi Zo'rtosh.

- Bo'yinni yeding, ablah, - dedi Tariq g'azablanib.

- Hagorat qilma, yigit bo'lsang chida, mard bo'l, bo'lmasa boshingdan ham ajralasan, - dedi Zo'rtosh.

- Bir oz o'z holimga qo'y, qahrimg o'lgudek qattiq ekan, - dedi Tariq.

- Bo'lmasa o'n dinorni uzat-da, tuyog'ingni shiqillatib qol, - dedi Zo'rtosh.

- Pul joningni olsin, ana o't ustida yotibdi, - dedi Tariq hamyonni ko'rsatib. Keyin bir amallab o'rnidan turdi-da, bo'ynini ushlagancha davradan chiqib ketdi. Hamma qiyqirib, hushtak bilan Zo'rtoshni tabrikklardi.

Shu vaqt boshang kiyingan, yoshi o'tizlar chamasidagi qoramag'iz, yelkador bir yigit o'rtaga tushdi-da, qo'lidagi qamchisini o'ynab turib so'zlay ketdi:

- Hoy juvonmard, ko'p maqtanaverma, polvon odam unaga bo'lmaydi, mana menga kuchingni ko'rsat, - dedi mag'rurlik bilan.

- Sen ham maqtancholikda boshqalardan qolish-maydigan o'xshaysan, pulni oldin berasanmi yoki yiqilganingdan keyinmi, tag'in narigi dunyoga ketib qolsang bu yog'i nasiya bo'lmasin, qarz bilan ketish gunoh-ku!

Hamma qiyqirib yubordi, Spitamen ham o'zini tutolmay jilmaydi.

- Mana, ishonmasang pulingni oldindan berib qo'ya qolay, - haligi odam ham xaltachadagi dinorlarni Zo'rtoshga o'tgan edi, u chaqonlik bilan ilib oldi-da, kiyimlari oldida turgan kulohiga tashladi.

- Ammo, sen ham ajaling yetib o'lib qolsang, mana shu odamlar oldida vasiyat qilib qo'y, menga yigirma dinor qilib qaytarib berishingni!

Yana kulgi, qiyqirib ko'tarildi.

Zo'rtoshning raqibi davraning bir chekkasiga borib kamarini yechib, qurollarini o't ustiga tashladi. Keyin o'ziga moslab tikilgan olcharang duxoba chakmonini, kulohini ehtiyotlab taxlab, narsalari ustiga qo'ydi. Oq shoxidan tikilgan ichki ko'ylagini, keyin etigini yechib, mag'rur o'rtaga tushdi. Hammaning diqqat-e'tibori bu basavlat, zodagon yig'itda edi. Spitamen ham shu oddiy sug'dlar orasida paydo bo'lib qolgan qad-basti kelishgan yig'itga havas bilan qarab gurardi. Agar anavi Zo'rtosh mana shu odamga biror zarar yetkazgudek bo'lsa qutqarib qolishni ham ko'nglidan o'tkazib, ehtiyotkorlik bilan hozir-nozir bo'lib turardi.

- Qani, kuchingni ko'rsat, - dedi haligi zodagon yigit.

- Xo'sh, ism-shariflari nima, bilib qo'ysak bo'ladimi, tag'in siz ham bo'yingizni ushlagancha davradan «chuv» chiqib ketmang, - dedi Zo'rtosh masxaraomuz.

- Pulni naqd berib qo'ydik-ku, endi menda enangizni ham haqi qolmadi, «ko'p gap, eshakka yuko», - deganlar, - dedi zodagon.

- Ancha e'tiborli odamga o'xshaysiz, yaxshisi sharmanda bo'lmay davradan chiqib keta qoling, ruxsat beraman, faqat pulni menga tashlab ketsangiz bo'lgani, - dedi Zo'rtosh yana maqtanib.

Zo'rtosh polvonlarga xos lapanglab kelib, xuddi avvalgidek zodagon yig'itning bo'yniga qo'l tashlamog'chi bo'lgandi, u chaqonlik bilan ko'kragiga musht bilan urdi. Zo'rtosh oyog'i chalishib gandraklagancha orqaga surilib ketdi-da, keyin ba-zo'r o'zini to'xtatib qoldi. Endi uning qahr-g'azabi toshib, qarshisida kulminstrab turgan muxolifga xuddi o'z o'lasiga tashlamog'chi bo'lgan yo'lbarsdek o'tildi. Bu safar uning belidan

Ikki qo'lini o'tkazib qattiq siqmoqchi bo'lgan edi, zodagon yig'ining kuchi gavdasi sirg'alib chiqib ketdi. Shunda zodagonning baquvat qo'llari Zo'rtoshning bellariga mahkam chirmashdi. Endi bu po'latdek mustahkam qo'llar pahlavonning beliga zanjirdek bog'lanib qolgan edi. U qancha harakat qilmasin, zodagon shuni kutib turgandek bo'rgan sari mahkamroq siqardi. Zo'rtosh qopqonga ilinib qolgan qoplondek bor kuchi bilan talpinar, ammo qancha harakat qilmasin, foydasiz edi. Qarshisida turgan xushmo'ylov, chayir zodagon yig'it o'zidan ancha kuchli ekanligini tushundi, peshonasidan ter oqib, ko'z o'ngi xiralashdi. Zodagon muxolifning bo'shashib qolganligini sezdi shekilli, baland ovoz bilan na'ra tortdi-yu, Zo'rtoshni dast ko'tarib yerga urdi. Hammayoq larzaga kelib, go'yo yer qimirlab ketgandek bo'ldi. Zo'rtosh nomus kuchidanmi, yoki yerga yomon tushganidanni ko'zlarini yungancha chim ustida jim yotardi.

Bu hayajonli damlarni jim, hatto nafas olmay kuzatgan xaloyiq Zo'rtoshning ayanchli ahvoriga bir oz achingansimon qarar, o'rtada mag'rur turgan g'olib zodagon yig'itga chapak chalishni ham, qiyqirishni ham bilishmasdi.

– Balli, polvon, balli azamat yigit, – dedi olinda turgan Spitamen o'rtaga tushib va zodagon yig'itning yelkasiga qo'lini qo'ydi. Tomoshabinlar birdan shovqin solib qiyqirib yuborishdi.

– Zodagon kelib yerparchin bo'llib yotgan Zo'rtoshni o'rindan turg'azdi.

– Zo'r yigit ekansan, yaxshi jangchi bo'lasan, – dedi zodagon. Boshini quyi solib turgan Zo'rtoshga bir oz qarab turdi-da so'radi:

– Menga navkar bo'lasanmi, ko'p mol, pul beraman.

– Mayli, aytingingizcha bo'lsin, sizday mard odamlarga jonimni beraman, – dedi Zo'rtosh.

– O'zing kimsan, qayerlikсан? – gapga aralashdi Spitamen.

– Datafarn bo'lamen, – o'zim navtakalikman, – dedi zodagon forschalab.

– Eshitganman sen haqingda, – dedi Spitamen ham forschalab, Datafarn Zo'rtoshni olib, oti tomon yurdi Spitamen ularning orqasidan qarab qoldi. Shu vaqt zodagon o'tga minmoqchi bo'ldi-yu, birdaniga hovliqancha Spitamen tomonga yugurib keldi:

– Sen Spitamen bo'lasanmi?

– Ha, shunday.

– Nega oldin o'zingni tanitmading?

– Mana hali ham kech emas, endi tanishib oldik chamamda.

– Azizim, seni Axuramazdaning o'zi yetkazdi, axir sen bilan ko'rishish orzusida yurardim. Taqdirga ming g'ata shukr, seni menga yetkazdi, kel, bir quchoqlashib ko'rishaylik!

Datafarn quchoq ochib Spitamen bilan ko'rishdi.

– Endi bu yoqqa yur, bayramni birga o'tkazamiz, – dedi Spitamen Datafarni sudrab.

Datafarn rozi bo'ldi, ular otlarini yetaklab «Xorien qoyasi» tomon yurishdi.

– Bugun bu yerda bayram, ham nikoh to'y. Oksiart degan quddon do'stimiz qizini uzatyapti. Meni ham shu marosimga taklif etgan, – dedi Spitamen.

Sug'diyona odati bo'yicha bugun bu yerda kelin bilan kuyovning hal etuvchi uchrashuvi bo'ladi. Bu marosim odat bo'yicha qiz va yig'itning kurash tushishi shaklida o'tadi, ya'ni kuyov bilan kelinning yer osti uyida bellashuv bo'ladi. Agar yigit bu kurashda yengib chiqsa, qiz umrbod uning asirasi bo'llib qoladi va aksincha, yigit yengilsa, unda ish boshqacha hal bo'ladi: qizga uyana olmaydi.²³

Oksiartning qudasi aslida kiresxatlik zodagonlardan. Bo'lajak kuyovning solhbjamol Ravshanakka uylanayotganidan og'zi qulog'ida, mayda-chuyda ishlarga bemalol aralashib yuribdi. Navro'z arafasida xorienliklar xudolarga katta qurbonlik qilishdi, o'nga yaqin qo'y-echki, ikkita ho'kiz, bitta tuya so'yildi. Katta doshqozonlarda kechadan beri go'sht qaynamoqda. Mana hozir Oksiart bo'lajak qudasi bilan chaqchaqlashib o'tirishibdi. Oldi-berdi ishlar kelishib olindi. Xorien, Spitamen va uning aziz mehmoni Datafarn ham shu yerda.

Spitamen ilgari Ravshanakni ko'rmagandi, lekin Oksiartning shunday go'zal qizi borligini eshitgan, ammo uning bunchalik dilbar, bunchalik kelishganligini ko'z oldiga keltirmagan ekan.

²³ Bu odat Sug'diyonada tarkib topgan bo'llib, bunday tadbir ularga nikohning mustahkam bo'lishiga asos bo'lar emish.

Choshgohga yaqin o'rtaga katta gulxan yoqib yuborildi. Quruq o'tin qasir-qusur qilib gurrullab yonib ketdi.

Qariyalar, yosh-yalanglar, hamma olov atrofiga cho'nqayib yerga bosh qo'ydi. Ustiga qizil matodan yoping'ich solib olgan keksa vag'npat olovga qarab siniq ovoz bilan duo o'qiy boshladi. Uning yoniga ikki yosh vag'npat cho'qqayib o'tiridda, duoga jo'r bo'ldi. Yosh vag'npatlarning ham sochlari taqir qilib qirilgan. Har ikkala vag'npatning ustida bir xil qizg'ish rang yopinchiq bor. Vag'npatlar oyog'yalang edilar. Duo-ibodat tugadi. Keksaga vag'npat samoga qaragancha pichirlab duo o'qiy boshladi, hamma undan ko'zini uzmay qarab turdi. Gulxanining bir chekkasida cho'kkalab o'tirgan Spitamen ayollar orasidan qidrib, Ravshanakni topdi. Qizning nigohi Spitamenning ko'zlari bilan to'qnashdi. Bu holatdan, negadir, o'zi ham bilmay, nozikkina jilmaydi, Go'yo ular vag'npatning samoviy duolari asnosida bir-birlariga yaqinlashib, dillashib qolganday edi.

Vag'npatning duo o'qishi tugadi. Hamma bir-biri bilan ko'rishga boshlashdi, qarindosh-urug'lar yalab-yulqishib ketishdi. Hayqirishlar, qiyqirishlar boshlandi, surnay navosi yangradi, childirma gumbirladi. Jangchi yigitlar gulxan ustidan sakrab raqsiga tusha boshladi. Yana do'mbira ovozi yangradi. Kindir qo'shiq boshlab yubordi, boshqalar unga jo'r bo'lishdi.

Shunday qilib, yangi yil tantanalari boshlanib ketdi. Gulxan obdon yonib, avjiga mingach, atrofga o'tirgan odamlar gulxan atrofiga tiz cho'kib, savatlarga qo'yilgan mevalarni bittabittadan olovga itqita boshladilar. Mevalar o'tda yongach, qandaydir kishini mast qiluvchi hid hammayoqni tutib ketdi. Hammaga Xauma²⁴ suvi tarqatildi. Yana qo'shiq, yana o'yin boshlandi. Qo'shiqni Ravshanak boshlab berdi. Uning mayin, shirali ovozi hammamni maftun etardi. Bir chekkada gulxanga qaragancha o'tirgan Spitamen Ravshanakning qushig'iga mast bo'lib xayol daryosiga cho'mib ketgandi.

– Ha, dunyoda shunday go'zallar bor ekan, tabiat nimalarni yaratmaydi. Mana, Maroqanddagi suratkash yaxshi ko'rib

qolgan o'sha go'zal, malikayi Turona, yetti iqlimni qidirsang ham bundayini topolmayсан. Ammo u musavvir yigitga nasib etmaydi. Hokim o'lsa ham qizini sahroyiga bermas. Ammo suratkashni qanday qilib bo'lsa ham u yerdan olib ketish kerak, hokimning qahri qattiq, o'ldirib yuborishdan ham toymaydi. Axir yigit noyob hunar egasi, uni saqlash darkor. Ravshanak-chi, go'zallikda hammasidan o'tadi. Bunday dunyoga bir keladi, afsuski, bu qiz Sitonga nasib etibdi. Ammo bo'lajak qallig'ini sevarmikan... Qizning qarashlaridan, uning o'zini tutishidan hech narsa bilib bo'lmaydi.

Spitamen ana shu xayollar bilan Datafarmning yelkasiga qo'llini qo'yganicha Ravshanakka ko'z tashladi, g'oyat yoqimtoy. Negadir unga qaramay desa ham qaragisi kelar, yuragining allaqayerida o'zi bilmagan iliq hissiyot xuruj qilardi. Shu vaqt mulozimlardan kimdir bir chekkada boshang kiyinib tugan Sitoning yoniga kelib, qo'llidan ushladi, Siton nima gap ekanligini tushundi-yu, tepaga chiqadigan yakkapoy yo'ldan lapanglagancha ko'tarildi. Keyin qizlar davrasida turgan go'zal Ravshanak ham g'oyib bo'lib qoldi.

«Xorien goyasiga» chiqar berishda maxsus yeto'la uy bor. Uning sathi ancha katta, o'n besh-yigirma arshin keladigan to'rt burchakli xona. Qahraton qish kezarida o'rtaga katta gulxan yoqiladi-yu, uning atrofiga turli marosimlar, tantanalar o'tkaziladi. Yoz fasllarida bo'lsa xona juda salqin, jazirama hissdan qochib ana shu salqin uyda hordiq chiqarishadi. Uning to'rt chekkasiga mash'ala yoqish uchun maxsus joylar qilingan. Gulxan tutuni ketishi uchun mo'ri ham bor. Mana buqun bo'lsa bu xona yasatilib, kigizlar to'shalib, kuch sinashish uchun bo'lajak kelin-kuyovlar ixtiyoriga berilgan.

Balog'at yoshidagi qiz samodagi yangi oyday bo'lib o'ltam xayollarga to'lib turardi. Uning qalbida yashiringan, kelagani sohibiga intizor etgan pokiza, ma'sum tuyg'ular asta shivirlagandek bo'ldi qizga.

– Sohibam, azizam, muhabbat ma'budasiga sig'in, agar shunday qilsang sevging bilan keng samolarga, sayyorolarga uchaysan. Sen bepoyon kengliklarni quchib o'sgan, oppoq harir tumanlarning nafasi ufurgan ulkaya qoyalarning go'zal

²⁴ Xauma suvi Sug'diyonada sutga qo'shib ichilib, kayf beruvchi xususiyatga ega bo'lgan.

ohusisan, dilbandisan. Muhabbat uchun yaratilgan gaynoq qalb, o'tli siynasan, Axuramazdaga sig'in, ishon, suyan, shunda sen adashmayasan!..

Ravshanakning yuragi gupillab ura boshladi, ich-ichidan xo'rsinish kelib, tangridan madad tiladi bokira qiz.

Tug'yonlar yana qizning yo'lini to'sishdi. Yurak sadolari, yo'q-yo'q iltijolari eshitilgandek bo'ladi. O'zing o'tib kelgan xomush so'qmoqlarga qara, sabolarni bag'rida allalab uxlatib, o'zing cho'milgan muzdek, pokiza daryolar kokillarini tarab, senga nigohini tiklab turgan muazzam tabiatga bir boq, muhabbatga, ha muhabbatga sig'in deydilar ular ham. Tug'ular jangi qarshisida garang edi qiz.

Ey Nohid, bor quvoncharimni, bokira hislarimni oyog'ing ostiga tashlay, evaziga muhabbat so'rayman, rahm-shafqat qilinggal!

Ravshanak ko'ngliga nelnaridir tugdi, kurrashga shaylanib turgan raqibini kuch bilan yengmoq mushkuldir. Muhabbat va sadoqat-chi, uni kim yenga oladi, oyoq osti qilib bo'lmaydi-ku, noyob tuyg'ularni!

Kurrash hali boshlangani yo'q, ammo hozir qalblar g'alayoni, nigohlar uchrashuvi boshlangandi. «O, muhabbat ma'budasi, o Nohid, qaydasan, madad ber, shafqating og'ushiga ol meni». Ravshanakning o'tli diydasi yosh ko'rindi...

Qiz asta yechimmoqqa boshladi: yo'lbars terisidan maxsus, ixcham nimcha, sariq shohidan o'ziga moslab tikilgan chalvor. Nimchasi shunday bichilgan ediki, uning tugmachalari so'linganda qizning qo'sh kabutardek entikib turgan ko'kraklari ozgina ko'rinish turardi... Sitoning ko'zlari charaqlab, hirsilari uyg'ongandek ko'z oldi xiralashdi. Ravshanak yelkasi bilan bit-ta bo'lib yoyilib yotgan sochlari yig'ib, chilvir bilan chiroyli qilib bog'ladi. Jangchilarnikidek anjomi Ravshanakning kelish-gan qaddi-qomatiga shunday yaraslangan ediki, Siton turgan joyida haykaldek qotib qoldi.

- Xo'sh, nega angrayib qolding, qani boshlayver, - dedi qiz dadil.

Bu nidodan Sitoning go'yo es-hushi joyiga kelgandek bo'ldi, yigit ustidagi echki terisidan tikilgan nimchasini bir

chektaga tashladi, oq jujinchi ko'ylagida qoldi. Uning bo'yi Ravshanaknikidan ancha past, lekin o'zi yo'g'ondan kelgan, ancha baquvvat ko'rinar. Semiz bo'lganligi uchun bo'lsa kerak, ko'kraklari osilib turardi. Ravshanak uning ko'rinishiga qarab kulimsirab qo'ydi.

Siton yuragining duk-duki tinmay, qizning guldek ochilib ketgan go'zal chehrasiga suqlanib qarab turdi, nafasi qisilib go'yo oyoq-qo'ltidan darmon ketib qolganday tuyuldi. Ot chopishda, o'q-yoy otishda, turli musobaqalarda erkaklardan qolishmaydigan bu qizning ta'rifini ko'p eshitgan. Endi bo'lsa, qon-qardoshlari, hurmati urug' oqsogollarini o'rtaga qo'yib, qanchadan-qancha mol-dunyo, qo'tan-qo'tan qo'y, ot, tuya va'da qilib, qizning otasi Oksiartni ko'ndirishgandi.

Ravshanak Sitoni yoqtirmasdi, ammo ota-onasining, qolaversa hurmati qabila oqsogollarining ra'yiga qarshi borib bo'lmasdi. Buning ustiga, Sitoning otasi el-yurtda obro'-e'tiborli kishilardan edi. Uning chorvasi ham, mol-dunyosi ham ko'p.

Ammo Ravshanak o'zini hali ham yosh deb hisoblar, o'z uyasidan hech qayerga borishni xohlamasdi. Shu haqda so'z kelganda: «o'z uyininga sig'may qoldimmi», deb ota-onasidan bir oz xafa bo'lardi, u hamon hayron, otasi Oksiart nega shunday qildi ekan deb, axir Sug'diyonada Gavshanakka yozadigan zodagon yigitlar toplimasnidi? Hammasiga qal'a xo'jayini Xorien sababchi bo'ldi, chunki u Kiresxataga savdo-sotiq bilan borganda Sitoning otasi bilan yaqindan do'stlashib qolgan, o'sha yerda don, turli matolar xarid qilib, mol ayirboshlash bo'lganda Siton uni o'z mulozimlari bilan qal'agacha olib kelib qo'yib ketardi. Ana shu munosabatlar asosida Xorien o'z qarindoshi Oksiartning go'zal qizini Sitonga va'da qilib yubordi. Hamma ish ana shundan boshlangandi. Oksiart ham balog'atga yetgan, ko'zga yaqin qizini uzog saqlab tura olmasdi, buning ustiga Ravshanak sho'x, yigitlardek jasur, butun olam nari-beri bo'lib turgan, makedoniyalik Iskandarining bu yoqlarga ham qadamni yetib kolishn haqida turli shum xabarlar targatan og'ir zamonada birortasi o'g'irlab, uzog mamlakatlarga olib borib sotib yuborsa nima bo'ladi. Bunday voqealar Sug'diyonada goho-goho bo'lib turardi. Oksiart ham, qizning onasi Sarvinov

ham ana shu mulohazalar bilan sevimli qizlarini berishga rozi bo'lishdi.

Qiziq, qiz bola bo'lgandan keyin har xil xayollarga borar ekan, «Qani anavi Spitamendek yigit bo'lsa» deb o'yladi, hatto uning «ukasiyo'qimkin» deb ham xayolidan o'tkazdi. Bugun erta bilan daryoga cho'milgani tushganda, keyin vag'npat gulxan yonida duoga qo'l ochganda unga ko'zi tushdi-yu, yuragi yonib ketdi. Ichidan bir narsa uzilib ketgandek tuyuldi. Spitamen ham undan ko'zini uzmad, uning o'ti qarashlarida bir dunyo ma'no bor edi. Ravshanak uni ko'rganda ich-ichidan yonib, olamni yaratganga shak keltirib, ko'nglidan ko'p gaplarni o'tkazdi. Qani endi, Sitoning o'rnida Spitamen bo'lsa, uning bag'riga o'zini tashlardi-da, oyog'iga yiqilib umrbod uning asirasi bo'lib qolardi. Uning xotini bo'lsa ham mayli edi, faqat Spitamenning yonida bo'lsa, u bilan birga, bir gulxan atrofiga bitta dargohda, bitta yaylovda, hatto kimsasiz cho'lga ham yashashga tayyor edi.

Dunyoning ishi qiziq ekan. Nega axir ko'ngli tushgan odamlar bir-biriga hech qachon yetisha olmaydi. Men uni jondildan sevsam, nega inson o'z xohishiga yeta olmaydi, ko'pincha unga qarshi boradi.

Mana, endi qarabsizki, Ravshanakning yulduzi Sitonga tushibdi. Qizning bu ko'nglisiz nikohdan qutulishi uchun faqat bittagina yo'li bor, musobaqada yengib chiqishi kerak.. Bo'lmasa, umrbod ko'nglisizlik quli bo'lib qolishi, mazmunsiz hayot asirasiga aylanishi mumkin. Bunday ko'nglisiz mashvaq qati istiqbol Ravshanakka iroda, yengish uchun ishonch, kuch bag'ishlashi mumkin edi. Zero, bu yerda hayot-mamot masalasi, sevgi bilan nafратning, yorug'lik bilan qorong'ilikning tananasl» masalasi inson taqdiri bilan bog'lab qo'yilgandi. Axuramazdaning ikki ukasi – Angra-maynyu²⁵ va Spantamaynyu²⁶ o'rtasidagi kurashdek.

Siton hirsilari o'n barobar oshib, o'z o'ljasiiga tashlandi, ammo qizning ustalik bilan bergan qattiq zarbasidan qornini

²⁵ A n g r a - m a y n y u – yomonlik ma'budası.

²⁶ Spanta-ma y n y u – yaxshilik ma'budası.

ushlab qoldi. Bir oz o'zini o'nglab, qizning belidan mahkam siqib yerga yiqitmoqchi bo'ldi, ammo Ravshanak bo'sh kelmadi, payt poylab yigitning oyog'ini chalib yuborgandi, qizga mahliyo turgan Siton chalangachasiga gursillab yiqildi, Ravshanak chaqonlik bilan hali semiz gavadasini o'nglay olmay chalangachasiga yotgan Sitoning tepasiga kelib bir oyog'ini uning ko'kragiga qo'ydi.

– Qimir etma endi, mendan yiqilding, – dedi qat'iylk bilan qiz.

Siton Ravshanakning yulduzdek yonib turgan jon ofati ko'zlariga yolvorgandek tikildi.

– Mayli, jonim, sen istagancha bo'lsin, hammasiga tayyor-man, endi meni qiyamay tegaqol, – dedi va ko'kragini bosib turgan chiroyli oyog'larini bag'riga bosdi.

– Yo'q, sen nomardga hech qachon tegmayman, hozir pastga tushib, el-ulus oldida yiqilganingni tan ol! – dedi Ravshanak.

Sitoning ko'zlari bejo bo'lib, g'azabi qo'zg'aldi, qizning oyog'larini itarib yubordi-da, o'rnidan turib ketdi. Keyin xuddi o'ljasi qo'llidan chiqib ketayotgan yirtqichdek bir chekkada o'zini himoya qilib, hujumga shay-turgan Ravshanakka tashlandi.

– Axir yiqilding-ku, nega yana menga yopishasan? – zorlandi Ravshanak.

– Sen bilan mana endi kurashaman, oyqiz, – asabiylandi Siton.

– Nomard ekansan!

– Menga tegasan, ha, xotin bo'lasan.

Endi yigitning asabi buzilib, qo'qqisdan cho'lka tushib o'tirdi-da, qizning ikki oyog'ini mahkam qisib yerga ag'darmoqchi bo'lgandi, qiz qo'llari bilan Sitoning ikki tomonga osilib turgan uzun sochlaridan qattiq ushlab jon-jahd bilan torta boshladi. Yigit og'riqqa chiday olmay, qizning silliq oyog'larini qo'yib yubordi. Ravshanak endi bo'sh kelmadi, bo'yniga mahkam yopishgancha bor kuchi bilan bo'ga boshladi. Siton nafasi qisilib dovdirab qoldi, jon achchig'ida Ravshanakni qo'qqisdan itarib yuborgandi, qiz chalangachasiga yiqildi, Siton bo'lsa shu imkoniyatdan foydalanib, o'zining og'ir gavadasi bilan

qizning ustiga tashlandi. Ravshanakning ikki qo'lini mahkam bosib, uning lablaridan o'pmoqchi bo'ldi.

«Mana, endi orzunga erishdim, – deb o'yladi yigit, – Ravshanak mening qo'limga». Ko'z o'ngiga o'z uyidagi alohida xonada, shohi ko'ripachalar ustida Ravshanakning og'ushida yotgandek his etdi o'zini. Mana, uning oq marmardek oyoqlarini silab orom olyapti, qizning yostiq bilan bitta qop-qora tundek sochini bo'ylari dimog'iga uradi. Qanday baxt bu o'zi, tabiatning menga qilgan noyob in'omi bu, qancha-qancha yigitlar unga yetishish uchun butun bor-yo'g'ini berishga ham tayyor edi. «Mana, odamlar ham oq fotha berishdi, Ravshanak meniki! Bebaho gavharni qo'lga kiritdim, endi uni abadulabad o'zimmiki qilib olishim kerak». Sitoning yuragi yana bezovtalandi, Ravshanakning ustida uning qo'llarini mahkam bosib yotibdi-yu, yuragi qinidan chiqib ketayotganday, nafasi tomog'iga tiqilib:

– Endi mening sevgilim bo'laqol, jonim, xo'p deyaqol, – Siton qizni chalpillatib o'pa boshladi...

– Xo'p deyaqol... jonim Ravshanak... – Yigit beixtiyor qizning qo'llarini qo'yib yuborib, ko'kragini g'ijimladi. Ikki juft ko'zlar uchrashdilar, birinchi juft ko'zlarda hirs, alam, o'kinch, ikkinchisida esa afsus, nadomat, g'azab.

Sitonning hirs uyg'onib negadir bo'shashib ketdi. Ravshanakning g'azabi qo'zg'ab, qandaydir iroda kuchi kelib, jon-jahdi bilan ustidan Sitoni uloqtirib o'rnidan turib oldi. – Yigitman deb yuribsanmi, uyatsiz, – deb choppangcha yerto'ladan chiqib ketdi.

Ha, hirsning tog'day qomatini muhabbatning qilday quvvati chilvir bilan bog'lab, baland adolat qoyasidan uloqtirib tashladi.

Qiz samoga qo'lini ko'tarib yurak ohi bilan:

– O, muhabbat ma'budasi, senga umrbod sajda qilaman, – deb nido qildi.

Qal'aning pastida bo'lsa o'yin-kulgi, bayram davom etayotgan edi. Kayfi chog', Navro'z gashtidan mast bo'lgan odamlar ko'ngliga kelgan ishini qilishardi: biror o'ynar, kimdir qo'shiq aytar, qo'nganlar jo'r bo'lardi. Sochlari parishon yoyilib ketgan Ravshanak qal'adan tushib kela boshladi. Qal'a xo'jayini Xorien voqeaga

tushunib, boshini xam qilib yerga qaradi. Oksiyat o'rnidan tushib, rangi bo'zdek oqarib, qizi tomon yurdi. Ravshanak bo'lsa odamlarga tik qaragancha dadil yurib pastga tushdi-yu, chekkada bog'liq turgan zulukdek qora otga chaqonlik bilan mindi-da qamchin bosdi. Ot ham go'yo shuni kutib turgandek tez oqar daryo qirg'og'idagi ko'm-ko'k yaylovlar tomon uchib ketdi.

Hamma hang-mang bo'lib qoldi.

Ravshanak mingan ot Spitamenning «Qorasoch»i edi. Spitamen ham hayratdan lol qoldi, axir uning tulpori begonani mindirmas edi-ku, nega egasidan «so'roqsiz» anavi qizni uchirib ketdi, endi nima qilish kerak.

– Odamlar, qizimni ot olib qochdi, yiqiladi, uni qutqarish kerak. Hoy, Spitamen, axir u sening «Qorasoch»ing-ku, – dedi Oksiyat yulporib.

– Spitamen, nega qarab turibsan, qizim halok bo'ladi, – bu onasi Sarvinozning ovozi edi.

Spitamenga jon kirdi, chaqonlik bilan duch kelgan bir otga mindi-yu, qamchi bosdi.

Spitamen qiz ketidan tezogar tog' daryosi qirg'og'i bo'ylab shamoldek yelib borardi, bunday holatdan uning ham boshi aylangan, ich-ichidan ulug' Axuramazdaga shak keltirib borardi. Mana, uning oti qizga yaqinlashdi, ammo chavandoz qiz Spitamenga e'tibor ham qilmay, g'azab bilan otga qamchi urdi. Spitamen mingan tulpor ham uchqur edi, lekin Qorasochga tenglasholmasdi. Spitamen buni juda yaxshi bilganligi boisidan Ravshanakni quvib yetish uchun biror yo'l topish kerak. Qizdan ko'ngli to'q; xuddi usta chavandozdek otga yopishib tushgan. Qorasoch qurg'ur ustidagi farishtasurat sohibjamol qizni jon-jon deb ehtiyotlab olib uchayotgandek tuyuldi. Spitamen: «Bu Axuramazdaning inoyati», deb o'yladi. Endi Qorasochni to'xtatish uchun nima qilish kerak? U o'zining qadrdoni, vafodori-ku, nahotki egasiga bo'ysunmay Ravshanakni olib qochib ketaversa.

Spitamen otga bir-ikki qattiq qamchin bosdi, tulporning jahli chiqdi shekilli, quloqlarini tik qilgancha oldidagi o'zidan kuchli, choppir otga yetib olishga harakat qilib qoldi. Spitamen ham unga yordam berdi.

– Qorasoch, hoy Qorasoch, senga aytyapman, to'xta deyapman! – baqirdi Spitamen.

Ot egasining tovushini eshiddi, shekilli, bir oz sekinlashdi, boshini u yoq-bu yoqqa qilib bezovtalandi. Bechora Qorasoch, orqasidan quvib unga murojat qilayotgan xo'jasiga bo'ysunsinni, yoki tepasida o'tirib ich-ichidan yig'layotgan va o'ziga hamdard izlab olg'a siljishga undayotgan sarviqomat qizga bo'ysunsinni!

– Qorasoch, senga nima bo'ldi, – yana murojat qildi Spitamen.

Sadogat ustunlik qildi, ot asabiylashib, ustidagi sohibjamolga bo'ysunmay boshini sarak-sarak qildi-yu, taqqa to'xtab qoldi.

Ikki daryoning tutashgan joyida Spitamen Ravshanakka yetib oldi.

– Nima bo'ldi! Hoy, qiz, yov quvdimi seni, nannuncha qochmasang?

Ravshanak Spitamenning ovozi tanib, uyalgancha yerga qaradi. Qorasoch ham Spitamen tomoniga burilib, egasiga qarab negadir kishnab yubordi.

– Ha, nima bo'ldi? Kuyov qani? – so'radi Spitamen.

– So'rab nima qilasan? – dedi Ravshanak g'amgin.

– Shunchaki o'zim, – dedi Spitamen.

– Sen nima deb o'ylagan eding? – Ravshanak xomushgina kulimsiradi.

– Sening yengishingga ishongandim...

– Qiziq ekan-san-kul – endi samimiy jilmaydi Ravshanak.

– Rostini ayt, sevmasmiding uni?

– Sevsam, yiqilmasmidim, – yer ostidan o'tli qarash qildi Ravshanak.

– Men bilan kurashasammi? – so'radi Spitamen.

– Kurashmayman, – qat'iy dedi Ravshanak.

– Nega? – so'radi Spitamen.

– Sendan baribir yengilaman, – yerga qaradi qiz.

– Bo'lmasa, menga xotin bo'li!

– Tentak, axir xotining bor-kul Bolalaring-chi? Go'zal Odatida nima deydi?

Spitamen indamay qoldi. Qizning savoliga javob berolmadi, bera olmasdi ham, Ravshanak qo'lidagi qanchin bilan yer chizib turdi-da, keyin Spitamenga o'tli nigoh bilan qarab:

– Sen pahlavon yig'itsan, seni sevaman, ammo senga tegmayman. Rost gap shu, seni g'oyibdan sevardim, hozir ham...

Ular otlarini yetaklagancha biroz jim ketishdi. Ravshanakning so'zlaridan Spitamenning tili lol. O'z fikrlari chugalashib ketgan, qancha o'ylamasin, urimasin aqlni peshlaydigan birotta ham gap topolmasdi. Qorasochga qaradi, vafodor oti Ravshanakka «sotilib ketgandek» tuyuldi, pishqirib, begonani o'ziga hatto yaqin keltirmaydigan ot jilovini boshqaga berib, xo'jasiga e'tiborsizdek qizga itoatkorona bosh egib borardi.

– Oting juda zo'r ekan, qaytib minib ketsam maylimi? – so'radi Ravshanak.

– Ixtiyor o'zingda, o'zi ham seni yaxshi ko'rib qolibdi, bo'lmasa... – Spitamen miyig'ida kulib qo'ydi.

– Nega u yog'ini aytmading?

– Shunchaki o'zim...

– Ot ham sevadimi?

– Hech kimni ustiga mindirmasdi, sevgani rost...

– Kim?

– Qorasoch.

– Ismi ham chiroyli ekan. Men ham sevib goldim...

– Kimni?

– Mana bu Qorasochni, – dedi Ravshanak va otning bo'yniga asta shapatlab qo'ydi.

Spitamen ham, Ravshanak ham otlarining jilovidan ushlagancha o'z xayollari bilan band edilar.

Ravshanak hayron, o'zi nima bo'lyapti, kuyov ham yengildi, nikoh buzildi, endi erga tegmaydi, bu yog'i nima bo'ladi? Endi, otasi-onasi gon-qarindoshlar oldida nima deydi. Oq fotha bergan oqsoqollar-chi? Balki bular hammasi yaxshilikkadir. Spitamen dayerdan kelib qoldi, nega beruxsat qalbiga yo'l olmoqchi? Sug'diyonada barchaga ma'lum bo'lgan bu pahlavonning unga yiqib qolganligi qiziq bo'ldi. Balki bu shunchaki o'tkinchi havasdir. Agar boshqacha bo'lsa-chi, Ravshanakning jon-jahdi bilan tangriga yolvorganligi Axuramazdaga borib yetib, Spita-

menmi uning qoshiga yuborgandir, demak, bu tangrining inoyati bo'lsa-chi? Afsus, ming afsuski, Spitamening sevikli xotini bor. Bir yurakka ikki muhabbat sig'maydi...

Spitamenning bo'lsa hozirgi yuz bergan vaziyat oldida aql-mulohazalari chugalashib ketgandi. Ravshanak uning uchun go'yo yangi kashfiyot. Yigiting yuragi ich-ichidan yonmoqda, sevil g'olani rost, ammo bu mumkin emas. Qiziq, bu shunday muhabbatki, unga yaqinlashib ham bo'lmaydi, ajralib qolish ham mumkin emas. Xullas, ikkalasi ham davosiz dardga yo'liqtirgan.

– Ruksat etsang, men boray. – Ravshanak uzangiga oyog'ini qo'ydi-yu, lip etib otga minib oldi. Spitamen Qorasochga qaradi, uning ko'zlari negadir yonardi. Ravshanak «chuh» degan edi, tulpor shuni kutib turgan ekanmi, yeldak uchib ketdi.

Spitamen o'zi minib kelgan otning jilovidan tutib, ming xil xayollar, tuyg'ular bilan Ravshanak aytgan so'zlarning mag'zini chaqib borardi. «Seni g'oyibdan sevardim, hozir ham sevaman». Obbo, qiz tushmagur-ey, tag'in «senga tegmayman», deb dangal aytdi-ya. Spitamenning hayajonlari cheksiz. Go'yo Ravshanak uning hayotiga kirib qolgan, yo'qotib, umr bo'yi izlab yurgan noyob narsasini topib olgandek. Haqiqatan ham o'ylab qarasa, Spitamen endi Ravshanaksiz yashay olmaydi. Xuddi shu qiz tangri tomonidan unga atalgan. O'ylagani, qidirgani, sevgani shu. Boshqa gap yo'q.

– O, Axuramazda, o'zingga ming bor shukr, uzoq yillar izlab-izlab o'z sevgimni topib oldim...

– Spitamen, Spitamen!

Kimdir chaqiryapti. Xayol surib ketayotgan Spitamenning fikri bo'lindi. Qarshisida sochlari to'zg'ib ketgan Siton turar, yuzlarida hayajon va izitirob.

– Ha, senmisan, kel, – dedi Spitamen.

– Menga shafqat qil, sen mard odamsan, hammaga mehribonsan, Ravshanaksiz yashay olmayman, – dedi Siton yolvorib.

– Meni to'g'ri tushun, bu ishda senga yordam berolmayman, – dedi ma'yuslik bilan Spitamen.

– Agar sen aytasang ko'nadi, men bilaman, – yana yolvordirdi.

– Bu senga bozorda tuyra sotib olish emas, qalb savdosi, – dedi Spitamen.

– Senga otarimdan qancha qo'y, mol desang beraman.

Sitonning judayam past ketganligiga Spitamenning jahli chiqib ketdi, bir ko'ngli adabini berib qo'ymog'chi ham bo'ldi-yu, ammo fikridan qaytdi.

– Yo'qol ko'zimdan, bo'lmasa, – dedi Spitamen jahli bilan. Siton qo'rqib ketdi, chekkaga chiqib Spitamenga yo'l bo'shatdi, Spitamen chaqonlik bilan, otiga minib, qal'a tomon jo'nadi.

– Shoshmay tur, men ham anoyi emasman, Ravshanakni mendan tortib olding, senga ham boqqan balo bordir, seni Ayshmaning o'zi jazolasin, bilib qo'y, sendan qasd olmasam, Siton nomini boshqa qo'yaman...

ISKANDARNING AYG'OQCHISI

Tun qorong'usida samodagi sayyoralar yana ham yorqin chagnaydi. Ana, somon yo'lga qarang, go'yo bepoyon osmonga tuyadan dur-u javohirlar to'kilib qolganday. Ammo bu mayda javohirlar olam yaratilgandagi beri charaqlab turadi, jonsiz qum sahrolari bo'ylab xavf-xatardan yuragini hovuchlab ketayotgan yo'llovchilar unga qarab o'z yo'llari, boradigan manzillarini belgilab oladilar. Agar aql-idrok bilan ish tutmasang bu poyonsiz, kimsasiz cho'llarda adashib, tashnalikdan xor-zor bo'lib o'tib ketish hech gap emas.

Oysiz qora tunda cho'l ayniqsa qo'rqinchili, go'yo yutib yuboradigandek. Qurib qolgan beso'nay saksovullar tun qorong'usida ajdahodek bahaybat ko'rinadi. Shamol hushtak chailib qum tuzonlarini olib kelib, ko'zga sanchadi. Eh-he, bu bepoyon dasht biyobonlarning so'nggi ham, boshlanishi ham yo'qdek. Ming-ming yillardan beri hayotsiz, jonsiz, o'lik tanadek cho'zilib yotibdi. Kimlarga makon-u kimlarga go'r bu sahrolar, qum barxanlari...

Cho'l bo'ylab ikki otiq qaygadir shoshilib ketmoqda. Ularning bittasi harbiychasiga kiyinib olgan. Boshidagi dubulg'asi, belidagi uzun qilichi qorong'ida ham ko'zga tashlanadi. Ikkinchi otiq bo'lsa oddiy kiyingan. Uning boshida

dubulg'asi yo'q, lekin otda o'zini tutishi xuddi chavandozlardek. Qaddi-basti kelishgan, keng yag'rinli, savlati yonidagi hamrohidan qolishmaydi.

Cho'lning ikkinchi tomonidan yana uch otiq bularga qarama-qarshi kela boshladi. Uzoqdan kuzatib turgan odamga har ikkala tomon ham bir-birlari tomon shoshilayotgandek tuyulardi. Mana, ular yaqinlashib, to'qnashdilar: Otlar sapchib, oyoqlarini ko'tarib kishdab yubordi, Birdaniga qorong'uda qilichlarning sharaqlashi cho'l tinchligini buzib yubordi. Qilichlardan sachragan uchqunlar xuddi mayda-mayda yulduz zarrachalaridek har tomonga uchdi. Daqiqa o'tmasdan uch otiqdan biri fig'on chekib yerga *ag'darildi*. Keyin ikkinchisi otidan uchib ketdi, uchinchisi qochmoqchi bo'lgandi, raqibining epchillik bilan tashlagan sirtmog'iga bo'ynidan ilindi-yu, otidan *ag'darilib* tushdi.

– Bog'la! Qattiqroq bog'la, bu itvachchani!

Ikkinchi suvoriy otdan tushib *ag'darilgan* jangchini bog'lay boshladi.

– Bog'lamay tur, oldin o'tga mingashtir, keyin argonni o'tning qornidan o'tqazib, oyoq'iga tortib bog'la!

– Hozir, hozir bog'layman, – dedi ikkinchi yo'lovchi.

– Endi anavi yotganlarning qurollarini ol, kerak bo'ladi, otlarni bir-biriga bog'la, organizdan ketaveradi.

Dashti biyobonda bo'layotgan tungi jang gahramoni Spitemen, ikkinchi suvoriy bo'lsa o'sha musavvir sahroyi yigit Sherdor edi.

Suvoriylar asirni o'tga mingashtirib, cho'l ichkarisiga qarab ketishdi. Qorong'iga o'rganib qolgan ko'zlar taqir biyobonda manzilni to'g'ri belgilab borardi. Vaqt yarim kedadan og'ib qolganligi uchun kuni bilan qizib yotgan cho'l endi sovigandek. G'ir-g'ir esayotgan iliq shabada kishiga orom baxsh etadi. Otlar ham kun bo'yi issiqda qiynalib, endi maza qilib yo'rg'alagancha manzilga dadil ketishardi.

– Anavi otdan tushib qolmasin tag'in, yaxshi bog'laganmi-ding, – dedi oldinda ketayotgan Spitemen Sherdorga o'g'irilib.

– Tushib qolisa ham bu cho'ldan omon chiqib ketolmaydi.

– Ehtiyot bo'l, u hali bizga kerak, – dedi Spitemen.

Asir bo'lsa nimadir deb so'g'dcha do'ng'illadi. Spitemen orqasiga o'g'irildi.

– Sug'dcha bilasanmi? – so'radi asirdan.

– Bilaman, menga bir qultum suv ber, – yolvordir asir.

– O'zimizga yo'q suvni senga qayerdan topib beramiz, – dedi Spitemen.

– Vahshiyalar deganicha bor senlarni, tuyaga o'xshab qirq kunlab suvsiz yuraverasizlar, otining xurjunida suv bor, – dedi norozi bo'lib asir.

Sherdor tushib asir mingan o'tning xurjunini titkiley ketdi. Unda suvdan tashqari yemoq-ichmoq uchun ba'zi bir taomlar ham bor ekan.

– Suv bor ekan, – dedi Sherdor Spitemenga.

– Unga berma, zaharni ichsin, vahshiyligimizni bir ko'rsatib qo'yaylik, – dedi Spitemen.

– Mayli, xafa bo'lmayman, xafa bo'lmayman, o'zlaring ichaveringlar, – dedi asir.

– Odamgarchiliging durust-ku, – dedi Spitemen zaharxanda qilib.

Tong yorisha boshlaganda yo'lovchilar o'z asirlari bilan daryo chekkasiga yetib kelishdi. Bu yerga Spitemenning qarorgohi joylashgan. Qorovullar kelayotgan Spitemen ekanligini bilib, baralla salom berishdi. Birpasda qiy-chuv boshlandi, hamma uyg'onib, o'tovlardan birma-bir chiqib kela boshladi.

– Tanishib qo'yinglar, bu Sherdor, mening do'stim, Maroqanddan zo'r-bazor olib keldim, – dedi Spitemen o'z odamlariga yuzlanib.

Sherdor otdan tushib, yig'ilganlarga salom berdi.

– Bu bo'lsa, ayg'oqchi, ha, Iskandarning ayg'oqchisi, qamab qo'yinglar, tag'in qochib ketmasin. – Shirin uyqudan turib, ertalabki salqin havoda ichki ko'ylakda junjilib turganlar Iskandarning ayg'oqchisini ko'rib hang-mang bo'lib qolishdi. Hammalari uning atrofiga aylanib, uzun sochlariga, ust-boshiga, ko'm-ko'k ko'zlariga hayratlanib qarashardi. Go'yo bu odamlarga osmondan tushgandek tuyulardi. Iskandar Zuqar-nayning janglari haqida hangomalar, hikoyatlar eshitishgan-

di, endi bo'lsa Iskandarning ayg'oqchisi shu yerda to'satdan paydo bo'lib qolganligi ularga juda-juda g'alati tuyulardi. Lekin bo'y-basti pastakkina, sug'dlardan farq qilmaydigan bu odamni ko'rib, Iskandar odamlari devdek bo'ladi, deb eshitgandik, ular ham o'zimizga o'xshar ekan-ku, deb taajjublanishardi. Ayg'oqchining u yuq-bu yog'idan o'tib, bunaga odamni endi ko'rayotgandek qiziqsinib qarayotgan sug'dlar uni o'rab olishgan. Ayollar yosh bolalarini ko'tarishib bir chekkaga cho'lkka tushib o'tirishibdi. Bolalar bo'lsa qiy-chuv bilan, ba'zilar qo'llaridagi uzun yog'och bilan u yuq-bu yog'iga tegishar, ba'zilar yerdan tuproq olib yuz-ko'zlariga sochishardi. Go'yo asir samodan begona bir sayyora tushib qolgandek. Ayg'oqchi bu yovvoyilar orasida o'zining tomosha bo'layotganidan o'ng'ansizlanar, taqdirga tan berib qo'llari kishanlangan holda tuproq ustida ko'zlarini yumgancha jim yotardi.

Bir ozdan so'ng Spitamenning qo'riqchilari asirni haydab olib ketishdi. Bolalar uning orqasidan qiy-chuv bilan egrashib, qo'llariga tushgan narsani asirga otishar, bir-birlariga nimalaridir tushuntirishar edi. Spitamen ularga bir oz qarab turgach, miyig'ida kulib qo'ydi-da, Sherdor bilan birga qarorgohi tomon yo'l oldi. Qarorgohda Spitamenning xotini Odatidadan boshqa hech kim yo'q edi. Odatida eri Maroqandga ketganligi uchun uchala o'g'lini ham olib bu kecha o'z yotog'ida yotmay, Spitamenning qarorgohida tunagandi.

Odatida ularga salom berdi-yu, erining notanish mehmon bilan kelganligi uchun uxlab yotgan bolalarini tezda turg'azib, uyquli ko'zlari bilan o'z xonasiga olib borib qo'ydi va tezda qaytib chiqdi. Xizmatkor qullar hammayoqni birpasda tartibga solishdi, ko'zachada qumron, kosalar, qimiz quyib kelishdi, dasturxonga pishloq bilan yaxna go'shtdan nonushta qo'ydi.

Nonushtadan so'ng mulozimlar kirishdi, hal etilishi zarur masalalar haqida uzoq fikrlashildi. Keyin Spitamen asirni huzuriga olib kirishni buyurdi.

Asir Spitamen qarorgohiga kirib, bir chekkaga cho'kkaladi.

– Xo'sh, menga ayt-chi, isming nima, qayerdan kelding, bu yerlarda nima istab yuribsan?

Asir indamadi. Spitamenga boshdan-oyoq sinovchan ko'zlari bilan qarab chiqdi.

– Ovora bo'lma, baribir hech nima aytmayman.

– Sheriklaring kim edi?

– Bilmayman, ammo o'lib ketdi bechoralar, sirni tuproqqa olib ketdilar, – dedi yunon asiri.

– Ayg'oqchining jazosi shu, – dedi Spitamen jiddiy.

– Vatan oldidagi o'z burchlarini ado etdilar sho'rlıklar, loylari jannatda bo'lsin, – dedi asir ma'yus.

– Qanday burch?

– Jahonga hokim bo'lamiz. Ulug' Aleksandrni hech kim yeng'a olmaydi, – dedi asir.

Spitamen sinovchan ko'zlari bilan asirga qarab turdi, uning o'limdan ham qo'rqmasdan dadili so'zlashi sarkardaning asabiga tegdi, o'zicha-o'zi fikr yuritdi: «namuncha katta ketvapti, nimasiga ishonmoqda bu ablah?»

– Isming nima? – so'radi Spitamen yana bir bor.

– ...

– Bizda indamaslarni sug'dchasiga gapirtirish yo'llari bor.

Xo'sh, ismingni aytasammi, yo'qmi?

– Ismimni senga nima keragi bor, o'ldirsang anavi sheriklarimdek nomsiz ketay.

– Shuni bilki, seni osonlikcha o'ldirmaymiz, – dedi Spitamen.

Asir indamay boshini quyi solib o'tirar, aftidan o'limiga allaqachon rozi bo'lgandi.

– Mayli, faqat bitta savolinga javob ber, sen Sug'diyonaga nega kelding?

– Bilmayman, hech narsa aytmayman...

– Agar sen Iskandar qo'shinlari, qurullari xususida ma'lumot bersang, o'ldirmaymiz, ozod qilib yuboramiz, istagan tomoningga ketaverasan, – dedi Spitamen qat'iy.

– Men sotqin emasman, jahon podshohiga xiyonat qilmayman. Aleksandr ulug' odam, butun dunyoni zabt qilg'usi. Biz uning poyiga bosh egurmiz, siz yovvoyilardan ham shuni talab qilamiz.

– Shuni bilgilki, jahonga hech kim hokim bo'la olmas, yolg'iz Quyoshning o'zidan boshqa, – dedi Spitamen g'azablanib.

- Aleksandr Quyosh farzandi.

- Yo'q. Iskandarning qo'li qon, ming-minglab gunohsizlar qirilib ketdi. Endi yana qaysi ellar qonini so'rmoqchi! Tag'in Quyosh farzandi deysan uni!

Spitamening jahli chiqib ketdi. Ayniqsa, ayg'oqchining «sen yovvoyilardan ham shuni talab qilamiz», degan so'zlari unga qattiq botdi.

- Sen aytib bermasang ham biz hammasidan voqifmiz, Iskandarning qancha o'tliq, qancha piyoda jangchisi bor, ular qanday qurollar bilan ta'minlangan. Yana shuni bilki, biz qo'rqadiganlardan emasmi, yolg'iz ham emasmi.

Asir birdaniga qah-qah urib kulib yubordi. O'zini to'xtatolmay goh u yoqqa, goh bu yoqqa tashlab Spitamenni masxaralagandek qiliqlar qila boshladi.

- Haddingdan oshma, itdan taryagan! - dedi Spitamen jahli bilan. Asir birdan kulishdan to'xtab jiddiylashdi.

- Ey, biz yolg'iz emasmi deb, kinga shama qilyapsan, anavi xoin forslarni yordam beradi, deb o'ylayapsanmi yoki qadrdoning Bessni aytapsanmi? Boshingga tashvish tushganda hammasi har tomonga qochib ketadi, o'z jonini o'ylab qoladi. Oksdan o'taylik, qabila boshliqlaringiz bo'lsa birini-biri g'ajib tashlashga tayyor. Aleksandr seni yaxshi biladi. Agar ular hammasi senga o'xshasa edi, unda g'apingga ishongan bo'lardim. Mayli, meni o'ldir, roziman, mard odamning qo'lida o'lsang bearmon ketasan. Lekin senga bir haqiqatni aytishim mumkin. Aleksandr juda ham kuchli, yengaman deb ovora bo'lma!

Spitamening yuragi orziqib tushdi, asirning gapida jon bor, agar birlashmasak Iskandar bizlarni bo'lib-bo'lib yeydi, «ajraganni bo'ri yer» deganlaridek. Nahotki, biznikilar meni quvvatlashmasa, hammamiz bir yoqadan bosh chiqara olmasak. Iskandarning tutgan yo'li ham shunda, xalqlar, elatlarni birlashishga qo'ymay, bosib olmoqda birma-bir. Uning kuchi ham shunda bo'lsa kerak. Ayg'oqchi ham «sirni» aytib qo'ydi, uning maqsadi ham shu, kimning nimaga qodir ekanligini bilib olib, Iskandarga yetkazadi, bo'lmasa izg'ib shu tomonlarga kelarmidi? Mana, o'ylab qarasang, Maroqand hokimi Namich o'sha kecha mening gaplarimga yaxshi e'tibor

qilmadi, loqaydlik yo'lini tutdi. Farasmandan nimani kutish mumkin. Oksart, Xorien, Xamuk, Katan, boshqalar-chi? Biz hammamiz birlashsak hech kim yenga olmaydi.

Spitamen hamma sirni bilib olgandek yalt etib asirga qaradi.

- Sug'diyona pahlavonlarini bilmas ekansan. Kerak bo'lsa el-yurt uchun hammamiz bir tan bo'lib jonimizni beramiz, ammo bo'ysunmaymiz!

- Vatan uchun jonini berish yaxshi, gapingga ishonaman, ammo aytdim-ku senga, Aleksandrning kuchi ko'p, uni yengib bo'lmaydi deb. Sen dovyurak, jasur pahlavonсан, Sug'diyonadagi aqli raso zodagonlardansan. O'zinga berilgan vakolatdan foydalanib, senga maslahatim bor. Iskandarga xizmat qil, seni Sug'diyonaga podshoh qilib qoldiradi. Iskandar siz vahshiyat o'ylagancha zolim emas, u ham mard odamlarni yaxshi ko'radi.

Spitamen o'rnidan turib ketdi. Kumush kamariga osilgan xanjarining bandini ushladi, qarshisidagi o'zini surbetlarча tutayotgan asirni bo'g'ib tashlagisi keldi, lekin bosiqlik bilan dedi:

- Sen o'zingni aqli deb, hadeb bizga Iskandaringni maqtay berma, hech qachon unga bosh egib bormayman, sotqinlarni bo'lak joydan qidir. Bizning elimiz mardlar makoni, hech nar-saga muhtoj emas. Ko'rib turibsan, sero't yaylovlarimiz keng. Axuramazdaning inoyati bilan chorvamiz ham ko'p, mevalarimiz undan ham serob. Biz tinchlikni, osoyishta hayotni yaxshi ko'ramiz. Ammo o'z haqqimizni birovga ham bermaymiz.

- Bu gaplarimga ishonaman ham, ishonmayman ham, lekin mening taklifimni qabul etaver, elga ham, senga ham tinch bo'ladi, Aleksandrning adolati podshoh ekanligiga keyin o'zing ham tan berasan.

- Sen ayt-chi, menga, ming-minglab begunoh odamlarni qirishni, dorga osishni, qariyalarni, ayollar, go'daklarni ayovsiz o'ldirishni, butun-butun qishloqlar vayron bo'lishini, o'tda yonishini nima deb bilursan? Yirtqich hayvonni, ya'ni boshqalar hayotiga chang solganni yovvoyi deymiz. Kim yirtqichlik qilmogda, senlarni, yo biz. Hammasini eshitib, bilib turibmiz. Iskandar oyog'i yetgan ellarga qirg'in, vayronagarchilik keltirmogda, buni butun olam biladi. Hamma

senlarni la'natlamogda. Sug'diyonaga ham shu ofatlarni keltirmogchimisani! Tag'in meni sotib olmogchisan, Iskandarning oyog'ini yalashim kerakmi! Men sotqin emasman!

Spitamening jahli miyasiga urib ketgandek bo'ldi. O'zini tutdi, juda jahli chiqib ketganda ham, og'ir sharoitlarda ham aql-idrok kuchi bilan ish tutish Spitamenning olijanob fazilati edi. Sug'diyonadagi barcha sarkardalardan u ana shu xususiyati bilan alohida ajralib turardi.

– Mayli, hozircha seni o'ldirmayman, qaysarliging boshingga yetadi. Lekin Iskandarning qanday qilib adabini berganimizni sen o'z ko'zlaring bilan ko'rishing lozim. Shuni bilki, Iskandarning mening go'zal Sug'diyonamda bir kecha ham tinch uxlay olmaydi. Mayli, sen o'ylagandek kuch-qudrati ko'p bo'lsin, ammo bu yerlarda hamisha qo'rquvda, hamisha xavotirda yashaydi. Buni har ikkala qulog'ing bilan eshitib ol. Ulug' Axuramazdaga qarab qasam ichaman, ha, shunday bo'ladi.

Spitamen mulozimlarini chaqirdi.

– Aqli kirmaguncha it azobini beringlar, ammo ehtiyot bo'linglar, tag'in o'lib qolmasin, hali bu ko'p narsalarni o'z ko'zi bilan ko'rishi kerak. Keyin vaqt-soati bilan o'zim so'zlashaman.

«OSIYO SHOHI»

Baqriya urush tashvishi bilan erta uyg'ondi, hammayoq betinch. Tong sahardan boshlab, sovut taqqan, qalqon tutgan piyoda, o'tiq lashkarlar shahar bo'ylab chopishadi, oyoq ostida o'ralashib ularning harakatiga xalal berayotgan aholiga do'q-po'pisa qilib o'tib ketishadi. Ko'ch-ko'ronlarini ot, eshak, tuyaga ortib shahardan boshi oqgan tomonlarga ko'chib ketayotganlar undan ham ko'p. Shahardagi, aholi yashaydigan hovlilar bo'shab qolgan. Turmush-turishidan boshqa hech narsasi yo'q och-yalang'ochlar e'tiborli kishilar, zodagonlar bo'shatib ketgan xonadonlarga kirib, qolgan-qutgan narsalar bilan tamaddi qilib yurardilar. Rastalardagi boqolchilik do'konlari ham bo'm-bo'sh, savdo-sotiq to'xtagan. Faqat bu yerlardan bosh olib uzog'larga ko'chib ketayotgan ba'zi odamlar og'irlik qilgan narsalarini arzon-garovga pullashmogda.

– Juda bo'lmasa xizmatim evaziga mana shu otingni berib keti!
– Qora chaga ham bermayman, men bilan birga ketasang, mayli bitta emas, ikkita ot olasan, – dedi zodagon xizmatkoriga.
– Haqqimni bermasang, zo'rlab olaman, – bo'sh kelmadi xizmatkor.

– Sen bilan janjallashishga vaqtim yo'q, yo'qol, itdan turqagan, – xizmatkorini itarib, yubordi haligi zodagon. Ammo xizmatkor unaqangi bo'sh keladiganlardan emasdi, xo'jayinining chakmoni yogasidan ushlab bir siltagan edi, yirtilib ketdi. To'polon boshlandi, odamlar yig'ilishib, ikkovlarini kelishtirmogchi bo'lishgandi, ko'nishmadi. Xo'jayin ham o'lgudek xasis, qaysar odam ekan, hech kimning so'ziga quloq bermadi. Bo'lmagach, xizmatkor xo'jayinini do'pposlashga tushdi. Bu mojaro ustiga tumonat yig'ildi.

– Bitta ot ekan, bera qolmaysanmi, hali o'zingga buyuradimi, yo'qmi, – dedi kimdir olomon ichidan.

– Bermayman dedim, bermayman, – dedi qat'iylik bilan zodagon.

– Pastkashi!

– Nokasi!

– O'lingga yarasin topganlaring.

To'planganlarning g'azab-nafrati cheksiz edi.

Shu to'polon ustiga o'z suvoriylari bilan Spitamen kelib qoldi. To'planganlarni yorib o'tib, bir-birlarini bo'g'ishayotgan zodagon bilan xizmatkor tepasiga borib turdi. Datafarn Spitamenning qulog'iga bir narsa deb kuldi.

– Hoy, Zo'rto'sh, qayerdasan, qadrdoning shu yerda ekan-ku, dedi Spitamen hazillashib.

O'rqada turgan Zo'rto'sh Spitamen yoniga o'tib xo'jayinini bilan yogalashib kiyimlari yirtilib ketgan xizmatkorini tanib:

– Iya, bu Tariq-ku! – deb yubordi.

– O'sha, ha, o'sha – dedi Datafarn.

– Ha, polvon bo'yning tuzaldimi? – so'radi Spitamen.

Tariq suvoriylarni tanidi, uyalganicha hech narsa demay hoshini egib turaverdi.

– Qani, xo'jayiningning otini min, biz bilan ketasan, – dedi Spitamen qat'iy.

Tariq ham shuni kutib turgandek chaqonlik bilan o'tga mindi-yu, suvoriylarga ergashdi.

Ular Bess saroyiga yetib borganlarida hamma kazo-kazolar yig'ilishgandi. Yovuzlarcha shakkoklik bilan o'z qarindoshi Doriyovushni o'ldirgan Bess o'zini «Osioy shohi»²⁷ deb e'lon qilgan, shu munosabat bilan ota-bobolar udumiga ko'ra katta qurbonlik qilayotgandi. Bess obro'-e'tibor qozonish maqsadida o'ta saxiylik ko'rsatib, katta dasturxon yozdi. Axir ertagayoq Baqtriya tashlab ketadi, bugun ko'ngliga kelgan hamma ishini qila oladi.

Serhasham saroy mehmonlarga liq to'la. Bessning yaqinlari, Doriyovushni o'ldirishdan manfaatdor bo'lgan fitnachi sarkardalar, hammasi shu yerdə «Osioy shohi»ning panohiga kirib olishgan. Go'yo Bess Baqtriya, Sug'diyonadagi barcha kuchlarni birlashtirib, Iskandarga qarshi qat'iy kurashga otlanmoqchi.

– O, ulug' shoh, Iskandar ustidan, albatta, g'alaba qilasan, ziyofating sharobga serob bo'lsin, – kimdir mast bo'lib baqirdi.

Ziyofatda sharob shunchalik ko'p qo'yilgan ediki, mast odamlarning qahqahasi, o'zaro munozarasi, qiyirliqlaridan na mashshoq chalayotgan kuy, na hofizning qo'shig'i eshitilardi. Kayfda uchib qolgan mast-alastlar esa anchagina bor edi.

– Ulug' shohim, siz ko'p ichmang, axir obro' saqlash kerak, – dedi midiyalik Kobar.

– Kayfiyatimni buzma, sen! – Bess ichida so'kinib qo'ydi.
– Bir narsa desang boshingdan ajralib qolasan, yaxshisi sen ham ichaver, – dedi Spitamen Kobarning qulog'iga.

– Spitamen, kel bu yoqqa, sen bilan bir ichishaylik, – Bessning ko'zi Spitamenga tushib qoldi. Bessning atrofidagi fors lashkarboshilari shohning Spitamenga alohida munosabatidan g'ashlari keldi. «Bu osiyolikka namuncha mulozimat ko'rsatmasa, tog'ni olib beribdimi». Kayf qilib olgan Baqtriya zodagonlari o'rtasida fisqu fasod boshlandi. «Chaqir, yoningga chaqir, ertaga joningga oro kiradi», dedi kimdir. Ammo g'ovur-g'uvur ichida uning gapiga hech kim e'tibor bermadi.

²⁷ Yunonchasiga Artakserks deyiladi.

Bess yana sharob buyurdi. Mulozimlar oltin ko'zachalarda birin-ketin sharob keltirishardi.

– Qani, Spitamen, ertagi katta safar uchun, g'alaba uchun ichamiz.

Bess kosani qo'lga olib o'rnidan turdi-da, Spitamenning yelkasiga qo'l tashlab gapira ketdi:

– Men sizlarga, ha, endi butun Osioyga shohman... Iskandar huni... bilib qo'ysin. Ahmoniyar sulolasi hali o'lmaydi... yetti minglik lashkarlarim, pahlavonlarim shay turishibdi. Doriyovush kaltabinlik qildi, lashkarlarimni boshqarolmadi, Iskandar muzaffar bo'lib chiqdi... Essiz-essiz Ahmoniyar, o Ulug' Zevs, o'zing madadkor bo'l, men...

– Ulug' shoh, kishiga maslahat bergandan ko'ra, unga bo'yin og'ish afzalroq, chunki bo'yin eggan kishi ko'pchilik nima bo'lsa shu bo'ladi, – dedi midiyalik Kobar bosiqlik bilan.

Bess uning so'zlaridan xursand bo'lib qo'lidagi qadahni tutqazdi.

– Gapir dilingdagi so'zla, Kobar, – o'zi charchab taxtga o'tirdi.

Kobar qo'lga qadahni olib davom etdi:

– Inson tabiatan o'ziga o'zi bevafo, har kim nima topsa, o'zgadan emas, faqat o'zidan topadi. Dahshatga tushgan kishilarning qarori hatto o'ziga ham shubhali tuyuladi. Uchinchi bir kishiga esa tabiatan o'z g'oyalarga sodiqligi... Lekin, hech kim o'zidan jirkanmaydi. Buni sen o'zing ham sinab ko'rding, axir ming afsuski, har kim o'zi o'ylagan yo'lini yagona yo'l deb biladi... Sening boshingda hozir g'oyat og'ir yuk – shohlik toji turibdi. Uni faqat aql-idrok bilan kiyib yurmog' kerak, yo'qsa seni yanchib tashlaydilar. Hayotda faqat intilib yashashning o'zi yetmaydi, aql-idrok, fikr-mulohaza bilan ish tutnog' kerak. Balxda bir maqol bor: «Qo'rqoq it qopog'on itdan ko'ra ko'proq huradi» yoki «daryo qanchalik chuqur bo'lsa, shuncha sokin oqadi». Bu so'zlarning hammasini senga dushman ham g'oyat kuchli va aqlli ekanligini eslatib qo'yish uchun aytayman.

Kobar o'z so'zlari bilan tantana ahlining e'tiborini jalb etdi. Mast-alastlarning ham es-hushi joyiga kelib, Kobarga nima deyapti deb tikilib qolishdi. Bess avvaliga yaxshi gap aytga

kerak, deb qo'llidagi qadahini unga tutqazgandi, endi qilgan ishiga pushaymon bo'ldi. Chunki Bess ilgariidan Kobarning aqli idrokligiga tan berib yurar, shunday tantanali kechada shohlik lavozimi bilan tabriklab, o'zini ko'klarga ko'tarib maqtar, deb o'ylagandi.

– Sening saroying ostonasida o'zining kuch-qudrati, qat'iylati bilan dovrug' chiqargan jahongashga podshoh turibdi. Sen bo'lsang ziyofatda maqtanib o'tiribsan-u Iskandar lashkarlarini oyoqqa turg'izib bo'ldi. Senga maslahatim, ortiqcha harakat qilma. «Yaxshi ot uchun qanchining soyasi ham yetadi, yalqov otga temir uzangi niqtovri ham oz».

Bessning g'azabi qo'zg'ab o'rnidan turib ketdi, qilichini sug'urib, Kobarga tashlandi, unga yaqin turgan Spitamen Bessning qo'lini ushlab, to'xtatdi.

– Ablah, itidan tarqagan, yo'qol ko'zindan!

Kobar bir zundayoq chiqib ketdi, kayfdan o'zini boshqarolmay qolgan «Osiyo shohi» bo'lsa gandiraklagancha mulozimlar qurshovida saroyini tark etdi.

Bess erta bilan oq poytaxtni tashlab, o'zining sadoqatli lashkarboshilarini olib, Sug'diyonaga yo'l oldi. Ketish oldidan saroyda biror narsa qoldirmadi, o't qo'yib saroyini yoqib yubordi, shaharni esa vayron qildi. Endi o'zining qolgan-qutgan qo'shinlari bilan tezroq daryodan eson-omon o'tib olsa bo'lgani. Ular horib-charchab qirg'oqqa yetib borganlarida u yerda odam juda ko'p edi. Daryoning kechib o'tadigan sayoz joyida asosan piyoda jangchilar, shahar vayron etilgach, uni tashlab ketayotgan baqtriyalik zodagonlar, savdogarlar, hunarmandlar, xullas, turli kasb egalari bor edi. Ular ot-aravalariga, tuyalarga yuklari, oila, bola-chaqalarini o'tqazib olishgan. Sollar, qayiqalar band bo'lganligi uchun daryo chekkasida gulxan yoqib, atrofida o'z bola-chaqalari bilan navbat kutib o'tirganlar ham oz emas. Hammasining yuzida horg'inlik, tashvish, «Iskandar Bessni quvib kelayotgan emish». «Hech kimga rahm-shafqat qilmas ekan, askarlarni daraxtlarga osib qo'yibdi, qishloqlarni yondirib yuboribdi» degan mish-mish gaplar, shum xabarlar odamlarning og'zidan tushmaydi.

– Yo'l bo'shatinglar, ulug' shoh kelyaptilar, – harbiycha haylingan bir fors to'riq ot ustida turib daryo yogasida narigi qirg'oqqa o'tmoqchi bo'lib turganlar orasidan yo'l ochdi. Shohida odam bilan liq to'la katta sol suzishga tayyor turardi, unda birorta ham ortiqcha joy qolmagandi.

– To'xtanglar, sol dardol bo'shatilsin, – qat'iy buyruq berdi ot mingan fors.

– Nega sen xo'jayinlik qilasan, – dedi suvoriylardan biri.

– Ko'rmasanmi, axir Osiyoning ulug' shohi kelmoqda.

– Nima bo'пти, u ham biz qatori qochqoq-da, – dedi baland bo'yli ustiga qizil chakmon kiygan bir zodagon.

Shu vaqt o'z odamlari bilan Spitamen yetib keldi.

– Qani, solni bo'shatinglar deyapman, – dedi haligi odam Spitamenni ko'rgach yana dadilroq bo'lib, keyin suvning chetiga turib olib, solning argoniga qo'l uzatmoqchi bo'lgandi, boshiga tushgan qamchi zarbdan otdan qulab tushdi. Argon bo'shab, sol yurib ketdi. Keyin haligi odam shapir-shupur o'rnidan turib «kim urdi» degandek atrofiga qaradi. Qamchi urgan solni ogallagan zodagon ekan. Shu mojaro ustiga o'z mulozimlari bilan Bess ham yetib keldi.

Kun isib ketganligi uchun shoh yupqa oq yaktak kiyib olgan, boshiga qimmatbaho toshlar qadalgan zarin kuloh qo'ndirgandi. Gavdali, go'shtdor odam bo'lganligi uchun chetdan qaranganda otining qorni pastga tushib ketgandek tuyilardi. «Osiyo shohi» bezovta, uning ko'zi, daryoning narigi tomonida edi.

– To'xtatilsin, – dedi Bess qo'li bilan qirg'oqdan ancha nari ketgan solga ishora qilib.

Mulozimlar otdan tusha solib, solga tomon yugurishdi, ammo daryo bo'yida turgan bir to'da zodagon suvoriylar shohning gapiga e'tibor ham qilmasdan otlariga qamchi bosib, otlarini himoya qilish maqsadida daryoga tushib ketishdi.

– Ablahlar, o'z shohlarini ham tanishmaydi, – g'azab bilan qilichini sug'urdi Bess.

Bu yerda katta mojaro chiqib, o'zaro qon to'kilishi mumkinligi ayon bo'lib qolgandi. Bu manzarani kuzatib daryo yogasida turgan qochqoqlar, sug'diyonalik lashkarlar, shahardan qochgan oqsuyak zodagonlarning ham g'azabi to'lib-toshayotganini sez-

gan Spitamen ahvoli sezdi-yu, chaqonlik bilan otini burib g'azabga to'lib turgan Bessning yoniga borib:

– Balo ursin, mayli Aysmanning g'azabiga uchrasin ular, – dedi.

– Mayli o'tib olishsin, narigi tomonda gaplashaman ular bilan, – dedi Bess mushetni ko'rsatib.

Shoh va uning mulozimlari uchun keltirilgan qayiqlar suvga tushirildi. Bessning tuyalarga ortib kelingan asbob-anjomlari, qimmatbaho narsalar solingan qo'sha-qo'sha sandiqlar va anjomlar ikkinchi navbatda o'tadi, deb soqchilar bilan qirg'oqda qoldirildi.

Xullas, ular daryodan o'tib olganlaridan so'ng, qolganlar qolib sol egasining yulvorishlariga qaramay daryoga oqizib, qayiqlar, yog'ochlar va boshqa keraksiz narsalarning hammasini o'rtaga qalab, yoqib yuborishdi.

Bess otiga mindi-da, o'sha yerda yig'ilganlarga murojaat qildi.

– Hamma amaldorlar, sarkardalar, boshliqlar, lashkarlar ham o'zlarining yuk anjomlarini mening ko'z oldimda gulxanga olib kelib tashlasin! – Bess shunday dedi-yu, mulozimlariga o'zining hamma qimmatbaho narsalarini yonayotgan olovga tashlab kuydirib yuborishni aytdi. Boshqalar ham Chor-nochor undan o'rnak olishga majbur bo'ldilar.

Hamma gulxan atrofiga tiz cho'kdi, keksa mo'ysafid choli titroq ovoz bilan duo o'qiy boshladi. Kimdir yig'lar, kimdir samoga qo'l ochib, o'zicha tangriga sig'inardi. Bu alanga mulozimlari yonayotganlar uchun yana ham muqaddaslashib ketgandi. Marosim bir necha daqiqada davom etdi. Gulxan shu qadar katta bo'ldiki, uning shu'lasi bir necha farsax yerdan ko'rinish turardi.

– Ulug' shoh hamma narsadan voz kechdi-yu, – dedi Katan kulimsirab.

– Tojdan hammi? – so'radi Oksiart.

– Toj qolibdimi, undan allaqachon ajralgan, – dedi Spitamen va o'z mulozimlari qurshovida oldinda ketayotgan Bessga ishora qilib qo'ydi.

Bess ot ustida ko'zini yumgancha uxlab borardi. Baqtriya qo'ldan ketib, toj-taxti vayron bo'lgan bir vaziyatda yovvoyilar

ga tayansa bo'ladimi, ular meni o'zlariga rahnamo deb qabul etadilarmi? Qarindoshi Doriyovush hayot vaqtida hech narsani o'ylamay, Baqtriya, Sug'diyonaga o'z hukmini o'tkazib, maza qilib aysi-ishratda yurgandi. Endi odamlar uning gunohlarini kechirarmikin?

Doriyovushning qoni uni biror-bir baloyi nogahonga yo'liqtirmasmikin? Endi boshiga og'ir kulfatlar tushib mana bu yovvoyilar o'rtasida o'zini yakka-yu yagona his etgan, suyanadigan kishisi qolmagan bir sharoitda, boshi endi borib toshga tekkanda qilgan gunohlarini eslab, tangri taolo deb qoldi. Essiz-essiz, o'zi suyanib turgan chinorni kesib tashlabdi-ya! Buning uchun uni hech kim kechirmaydi!

Kechagi ziyofatni esladi. Kobar ahmoq odam emasdi, ko'p o'qigan, Avestoning qonun-qoidalarini suv qilib ichib yuborgan, ko'p bilimdon odam edi. Shuncha mulozimlar o'rtasida uning obro'sini to'kdi. So'zga ham usta, zaboni o'tkir: «Sen Tanals sohildaridan qo'shin chaqirib dunyoni qurol bilan ushlab turmoqchisan. Go'yo o'zingcha dushman sening qayoqqa ketayotganidan bexabar deb o'ylaysan. Lekin shuni bilginki, har ikkovingga ham umumiy bitta yo'l bor: bu – kim g'olib kelsa shunga nasib qiladi...»

Dushman zo'r kelgach, undan marhamat so'rab, nechun chopib bormas ekansan? Nechun uning hokimligiga itoat qilmas ekansan? Dushmanidan oldin o'zingga-o'zing munosib taqdir tanlamagin, deb qo'rqaman.

Sen osonlik bilan podshohlarni qo'lga olding, endi undan osongina voz kechishing ham mumkin. Agar podshohlarni tortishga va olishga qudrati yetgan odam senga shafqat qilisa, balki qonuniy shoh bo'lib qolishing mumkin.

Kobarning bosiqlik bilan aytgan nasihatomuz so'zlari hamon qulog'i tagidan ketmasdi. Uning so'zlarida jon bor, agar bekandarga bosh egib borsam balki, bu darbadarlikdan qutulaman, shohlarni o'zingga qoldirar. Balki anavi sug'diyonliklarning qosh-qovog'iga qarab yurmas edim. Yo'q, bunday qilsam o'z do'stlarim ham, dushmanlarim ham meni kechirmaydi. Doriyovushni o'ldirmaganimda boshqa gap bo'lardi, bu ishim

uchun hech kim meni oqlamaydi. Endi Iskandarga qarshi kurashishdan boshqa yo'l yo'q. Kobar sotqin, olchoq, hammasiga aqlim yetadi. Meni tiriklayin Iskandar qo'lga topshiarmoqchi. O'zi qayerga g'oyib bo'ldi.

- Hoy, Spitamen. Kobar qani, topdilaringmi uni?
- Kechasi g'oyib bo'lganicha badar ketdi, - dedi Spitamen.
- Uni bekor qo'ldan chiqaribsizlar, sotqin edi.
- Qidirdik, dom-daraksiz yo'qoldi, - dedi Spitamen beparvolik bilan.

Bess Spitamenga bir qarab qo'ydi, negadir uning loqayd javobi shohga yoqmadi, g'ashi keldi.

«Spitamen juda usta odam», - o'yladi Bess o'zicha. - Qarang, ot ustida mag'rur va dadil o'tiribdi. Osiyoning shohi go'yo o'zidek. Ketayotgan odamlarning hammasi Bessga emas, uning og'ziga qarab turishibdi, o'sha nima desa shu bo'ladi». Bess o'zicha, daryodan o'tgach, go'yo Spitamenga mute odamga o'xshab qoladigandek tuyuldi. Yuragi orqasiga tortib ketdi, nahotki shunday bo'lsa, yo'q, bunga mutlaqo yo'l qo'yib bo'lmaydi, axir Ahmoniyar sulolasi qancha yillar davomida Osiyoga hukmronlik qilib keldi. Agar bu yovvoyilarga qo'yib bersang, ertaga boshingga chiqib olishadi. Marhum qarindoshi Doriyovush qattiqqo'l shoh edi, o'ziga bo'ysunmaganlarga hukmini o'tkazib qo'yardi. Shuni o'yladi-yu, Bessning yuragi yana orqaga tortib ketdi, go'yo uning ruhi Bessning orqasidan soyadek quvib yurgandek. Ortiga yalt etib qaradi, yana o'sha sahroyi zodagon Spitamenning keng yelkalarida shafaqrang bo'lib botayotgan quyosh yurib ketayotgandek ko'rindi. «Tavba, - dedi o'ziga-o'zi, - mening orqamdan kuzatib yurgan shoh Spitamen emasmi?» Yana orqasiga o'girildi.

«Osiyo shohi» bezovta bo'lyaptimi, - so'radi Datafarn Spitamenga murojaat qilib.

- Doriyovushning toji unga og'irlik qilyapti, shekilli, - hazil qildi Spitamen.

Osiyo g'alva ichida turgan, Ahmoniyar taxti zil ketgan sharoitda Spitamen va uying do'stlariga ko'p narsa haqida o'ylab ko'rishga to'g'ri kelardi.

- Mana Bess, «Osiyo shohi» men deb, baland dorga osilib qo'ydi. Uning bezovtaligi sababi ma'lum. Mana, bir necha kun Spitamen Bess bilan Doriyovush qo'l ostida Iskandarga qarshi jang qildi. Ha, urushganda ham mardlaracha, halol, sadoqat bilan kurashdi. Sug'diyonaliklar ham Datafarn, Oksiart, Xorien, Katan, skif jangchilari bilan Iskandar qo'shilmalariga qiron keltirdilar. Make doniyaliklar Osiyoda birinchi bor ana shunday qattiq qarshilikka duch kelishi edi. Ammo ular Doriyovush boshchiligidagi asosiy kuchlar saffarini yoritib kirganlaridan ko'ng forsalar qochib berdi. Buni dastlab Doriyovush bilan Bessning o'zi boshlab berdilar. Shundan keyin ahvol o'zgardi, shoh maydondan chiqib ketgach, bu yoqdagilarning ruhi tushib ketdi. Shundan keyin ular o'zlari uchun, jonlarini saqlab qolish uchun jang qilishdi. Yorib chiqqanlar qutulib qoldi, boshqalar esa jang maydonida mardonavor halok bo'ldi.

Qizigi shundaki, shunday qiron bo'lib turgan, birlashish, hamkorlikda jang qilish zarur vaqtda Doriyovushning o'ldirilishi juda ham sharmandali ish bo'ldi. Buning uchun Spitamen, uning do'stlari ham pushaymon. Avvaliga bu shunchaki bir tadbir deb o'ylashgan edi, Doriyovush o'lgach, uning yo'qligi sezilib qoldi.

Tag'in Bessning odamlarga qilayotgan dag'dagasini ko'rsang, Baqtriya o'zini «Osiyo shohi» deb tantanavor e'lon qilganida uni hech kim taniyolmay qoldi, ilgirigi kibrilligi ustiga maqanchog'lik qo'shilib. «Donolar donosi, tadbirkor shoh, Doriyovush qilolmagan ishini Bess oxiriga yetkazadi» degan gaplar ham paydo bo'lib qoldi. Sug'diyonaliklarni, ba'zi qabilla boshliqlarini bo'lsa oyoq uchida ko'rsatishgacha borib yetdi. Hozir daryoning bu tomoniga o'tgach «yuuvosh» tortib qolgan bo'lsa ham, ammo «ulug' shoh» deb maqtaydigan laganbardorlar ko'payib qolsa bormi, ertasigayoq o'zgarib, to'nini teskari kiyib oladi, hatto o'zining tuqqan onasini ham tanimay qoladi.

Spitamen Bessning kimligini, nimalarga qodirligini bilganligi sababi o'y o'ylab oxiriga yeta olmasdi, nega endi shu olchoq odam bilan birga jang qildi, axir u bilan birga ovga ham borib bo'lmaydi-ku! Agar Bess bilan yaqinlik qilsa, sug'diyonaliklar Spitamenni ham yomon ko'rib qolishadi,

qabila boshliqlari, sarkardalar undan yuz o'g'irib ketishadi. Hech kimning Bess bilan birga jang qilgisi yo'q, Spitamen bir ot bo'lib ketayotgan Bessning qo'pol gavdasiga qarab turdi-da. Shu «bir arava go'sht»ni narigi qirg'oqda qoldirib kelmaganiга pushaymon qildi. Lekin buning imkoniyati yo'q edi, albatta.

Ular Novtakaga ertasi kuni g'ira-shira tongda yetib kelishdi.

– Xush kelibsiz, ulug' shoh, qadamlaringizga hasanot...

Hokim shoh yonida shaharga kirib, Bessni to'ppa-to'g'ri saroyga boshladi. O'sha kuni o'nlab qo'y, echki, mol so'yib, qon chiqarishdi. Ziyofat-bazm ikki-uch kun davom etdi. Bess bunday izzat-iktrom oldida qiyinchiliklarni unutib, endi o'zini haqiqiy «Osio shohi»dek his qila boshlagandi.

Hokimning shohga ko'rsatgan navozishlari Bessga juda yoqib tushdi. «Sug'diyonadagi oliy tabaqa zodagonlar ichida bunaga yaxshi odamlar ham bor ekan», deb unga bo'lajak Osio davlatidan hurmat-izzat topajagini bildirdi. Bunday va'dadan boshi ko'lka yetgan hokim hadeb Bessni ulug'lay berdi. Bess ham unga ko'p e'tibor, navozishlar ko'rsatar, benuqson, tadbirkor hokim deb, maqtayverdi. Bess ham jonlanib kayf ustida yana o'zining xizmatlari, qarindoshi Doriyovushning kamchiliklari haqida vaysaydigan bo'lib qoldi.

– Hadeb o'zingizni maqtayverish sizga yarashmas, Qarindoshingiz Doriyovushning odati yaxshi edi. U hech maqtanmasdi, boshqalar u bilan maqtanardi, – dedi Spitamen nihoyat chiday olmay.

– Hoy Spitamen, tilingga ehtiyot bo'l, – dedi Bess qizishib.

– Kechirasiz, noto'g'ri so'zlagan bo'lsam, – dedi kesatibroq Spitamen.

Spitamen birinchi bor Bessga ochiq va qattiq gapirdi. Bess ulug' «Osio shohi»ga tik qarab so'zlayotgan «yovvoyilar sarkardasi»ning xulq-atvoriga tushunolmadi. Afsuski, hozir taxti tebranib turibdi, agar Spitamenga qattiqroq muomala qilgudek bo'lsa, «bor-ey», deb tashlab ketib qolishi, hatto Iskandar Zulqarnayn bilan ahd-paymonga borishi ham mumkin, deb o'zicha xavotirlanardi. Shu boisdan unga qattiq gapirmadi, Pastroq tushib:

– Endi do'stlarim, sizlar menga «Osio shohi» degan oliy unvon berdinglar, endi men ham yaxshiligimni sizlardan ayamayman, – dedi Bess.

Bessning bunday past tushib, ularni birinchi marta «do'stlarim» deb murojaat etganligi Spitamenga erish tuyuldi. «Ha, hammasi yo'l'g'on, ayyor tulki bizni aldamoqchi, shu yo'l bilan qalbimizga yo'l topmoqchi, yo'q, unga ishonib bo'lmaydi», deb xayolidan o'tkazdi.

SOG'INISH

Odatida chodirdan chiqib hammayoqni shafaqrangga bo'yab cho'lining hov anavi chekkasiga barkashdek qizarib botayotgan Quyoshga tomon yurdi. Uning tunde qop-qora yoyilib ketgan sochlari, alifdek qaddi-qomati quyosh yog'dusida ajib bir tasvir kashf etardi. Go'yo Quyosh og'ushida turgandek egnidagi ammo anvari hadya etgan harir ko'ylakda qizg'ish nur qo'ynida cho'milayotgandek. Odatida quyoshga boqqancha qo'llarini buland ko'tarib yuragidagi dard-alamlarini, iztiroblarini tangrisiga izhor etib, undan madad so'ramoqda. Qani endi, shu bevafo, qo'rqinchil, vahimalarga to'la dunyoni yaratgan tangri inolo unga yordam bera qolsa! Ammo tangrining qulog'i kar, ko'zi ko'r. U hech narsani ko'rmaydi, arz-dodini eshitmaydi.

Odatida uch bolaning onasi. Ko'rgan odam uni bolali ayol demaydi, o'n gulidan bir guli ham ochilmagandek. Xayolparast, uning so'zlarini tinglagan odam yo ovsar, yo bo'lmasa o'ta aqli deb qo'yadi. Qiziq, atrof-muhit, barcha narsalarni o'z fikr doirasi qolipiga solib o'ylaydi... Odatida Quyoshga qarab, o'ziga-o'zi: «Qiziq, quyosh juda yaqin joyga botar ekan-a? Botgach, qayerga ketarkan? Nega Quyosh bo'lgandan keyin darhol qoyung'ulik tushadi? Oy qanday yaratilgan yulduzlar-chi? Ko'k yuzini marjondek qoplab olgan bu yulduzlar namuncha ko'p, son-sanog'i yo'q... Quyosh bilan oy nega uchrashmaydi? Ba'zan nega Quyosh chiqqanda oy ham osmonda botmay qolib ketadi?

– Ey sen ulug' tabiat, menga haq gapni ayta qolsang-chi, o' Amramazda, uyqu va uyg'onish qaydan o'zi?

Odatida ana shu savollarni o'zicha-o'zi hal etgandek bo'ladi, lekin bu jumboqlarga to'g'ri javob topa olmaganidan xayolga cho'mib ketadi. Keyin dunyo o'zi shunday yaratilgan, deb qo'ya qoladi.

Mana u Spitamenni ko'rmaganiga bir oydan ham oshib ketdi. U el-yurt tashvishi bilan qayerlarda yuribdi ekan. Nega meni shuncha zor qilmasa, nahoiki ko'rgisi kelmasa! Bolalarim sho'rtlikning sog'inganini aytaysizmi, O, bu cho'l hayoti, darbadarliklar Odatidaning joniga tegib ketdi. Nega bu foniy dunyoda hamma vaqt xavf-xatarda, tashvishda yashash kerak. Bu urushlar, qirg'inlar, janjallar kinga kerak! Bu sho'rtliklarda nima ayb, tinchliginiz yo'q. Nega hayotning qabri bunchalik qattiq, O, Axura, rahming kelisa-chi, nega menga shuncha azob berasan? Dard-u hasratimni kinga aytay, senga aytmasam.

Nega Spanta kelmayapti, dunyoda mening undan boshqa kimim bor o'zi? Men uni jonimdan ham ortiq ko'raman. Usiz hayot yo'q menga, hozir qayerda ekan u yigitlar sultoni. Yuragim kuyib, ezilib, jonim halqumimga kelyapti. U yo'q bo'lsa qollarim bo'sh, yo'q, qollarim emas, yuragim bo'm-bo'sh... Ey, Axura, nega sen uni menga ravo ko'rmaysan, uch o'g'lim hurmati, Spantani menga yetkaz, iltijoyim shu, faqat undan meni judo qilma, men uning quliman, o'la-o'lguncha o'shani deyman. Faqat undan ayrilib qolishdan qo'rqaman. O'zing asra uni, ey Axura, o'z panohingga ol!

Yoshlikning ilk bahori – Spitamenga turmushga chiqqan kezlari ko'z o'ngida namoyon bo'ldi. O'shanda Odatida o'n olti yoshga qadam qo'ygandi. Bahor kezlari bo'lganligi uchun ular har kuni saharlab ot minib, Quyoshni qarshilash uchun «Sug'd qoyalari» tomon ketishardi. Qoyaning baland joyiga chiqib, Quyoshning olam-jahonni yoritib tantanavor ko'tarilishini tomosha qilishardi. Keyin bahor chechaklar ochib yotgan vodiylarda muhabbatning ilk lazzatlaridan bahramand bo'lishardi.

Menga qara, Spanta, esingda bormi, to'ydan oldin bir-birimiz bilan ko'rishganimizda senga birpasda yiqilib berganman-a?

Shundaydegin, men bo'lsam o'zim yiqitdim deb mag'rurlanib yuribman, – dedi Spitamən hazilomuz Odatidaning burnini barmog'i bilan bosib.

– Endi sen bilan kurashsam, albatta yiqitaman, – dedi Odatida hazillashib.

– Qani, kuchingni ko'rsat, bo'lmasa, – dedi Spitamən ustidagi ko'yaginiyechib.

Ular ko'rpadek ko'm-ko'k maysalar ustida bir-birlarining bellaridan mahkam quchoqlashib uzoz olishdilar. Spitamən bo'lsa, jo'rttaga o'zini qynalayotgan qilib ko'rsatar, yiqilmogchi bo'lib toyib ketar, keyin yana kelib Odatidaga yopishardi. Odatida Spitaməning xatti-harakatiga tinmay kular, keyin uning bo'yinlariga qo'llarini zanjir qilib yiqitmogchi bo'lardi. Nihoyat, Spitamən yolg'ondakasiga Odatidaning oyog'idan chalmogchi bo'ldi-da, kuchi yetmay chalganchasiga yiqildi. Odatida uning ustiga yotib oldi-da:

– Ana aytmadimmi, o'shanda yiqilib bermasam, menga uylana olmagan bo'larding, – dedi.

– To'g'ri, jonginam, sening dilbar qarashlaringga bardosh bera olmay qolganman. Mana endi umr bo'yi asiringman... jonimdan ortiq sevaman...

– Inson bir-birini juda ham yaxshi ko'rib bo'lmaydi, bilasanmi, Spanta, goho-goho men o'z sevgimdan qo'rqaman... Odatida ana shu baxtiyor damlarni eslab yuragi ezildi, qo'llarini osmonga ko'tarib nimalardir deb pichirladi, keyin qum ustiga o'zini tashladi.

Yana xayolan yoshlikka qaytdi... Yozning iliq-issiq kunlaridan birida ular tong bilan turib nima sababdandir ikkinchi otni olmay, Qorasochga mingashib goya tomon kelishdi. Tog'daryosida maza qilib cho'milishdi. Bunda Qorasoch ham dar-yoga tushib cho'mildi-da, Spitamən bilan birga qaytib chiqdi. Odatida kelib Spitaməning bo'yiga osilganicha etkalana boshladi. Spitamən Odatidaning qop-qora sochlarini silar, qizning olmadek qizarib ketgan yonoqlaridan o'pard. Shunda Qorasoch ham kelib Spitamenga surkalardi. Oxiri esa o'tiga o'tibor qilmagach, Qorasoch arazlagandek qayergadur ketib qoldi.

– Spanta, Spanta, qara, Qorasoch ketib qoldi, voy o'lmasam, seni menga rashk qilyapti, bilasanmi?

– Yo'q, jonginam Odatida, Qorasoch mening do'stim, ishonsang. Aksincha, seni unga rashk qilaman.

Odatida miyig'ida kuldi, keyin Spitamenga qarab:

– Sen uni sevasan, mendan ham ko'proq Qorasoch bilan bo'lasan, bu yoqdagi Qorasoch ko'pincha yodingdan ko'tarilib ketadi...

– Mening asl qarosochim sen, ha, sen...

Ular muhabbat og'ushida kechqurungacha tog' daryosi bo'yida qolishdi.

Ot esa baribir kechga toqnon ular yo'lga chiqishmoqchi bo'lganda, qaydandir paydo bo'ldi-da, o'zining noo'rin «qilig'i» uchun oshiq-ma'shuqlardan uzr so'ragandek boshini xam qilib turdi.

Odatidaning yoshligi ana shunday baxtiyor, kech qaytarilmas, tuyg'ularga boy, mazmunli o'tgan. O'sha muhabbati kunlarning har bir daqiqasini bir umrga almashib bo'lmaydi. Bu sahra go'zalinig xayollari edi...

Mana bu voqea bo'lsa qish kezlari ro'y bergandi. Vodiyini qattiq qor bosdi. Sovuq shunday shiddati bo'ldiki, agar o'shanda tufilasang, tufuging yerga yax bo'lib tushardi. Tog'larga qor qalin tushgani uchun och qolgan hayvonlar ham, qushlar ham odamlar orasidan o'zlariga rizq-ro'z qidirishadi. Kakliklar galasi molxonalarga o'zini urar, qolgan-qutgan narsalarni terib yeb tirikchilik qilishar, mollarning ovqatiga sherik bo'lishardi. Spitamenning xizmatkor qullari bo'lsa tabiat oldida nochor qolgan ana shu jonivorlarni tutib olib pishirib yeya boshlashdi. Odatida o'sha kezlarda erta-yu kech uyda. Spitamen bo'lsa savdo-sotiq ishlari bilan band edi.

Kechqurun Spitamen keldi, xamir orasiga olib qo'rga ko'milgan qo'y go'shti g'oyat lazzati pishgandi. Kaklik sho'rva undan ham shirin tuyuldi.

– Kaklik qayerdan kelib qoldi? – deb so'radi Spitamen.

– E-he, hammayoqni bosib ketdi, molxonalar to'la qush...

– Aytganday, toqqa qor qalin tushdi, bechoralar ochlikdan senlarga jish bo'libaldi-da!

– Ha, xizmatkorlar ko'plab tutib olishmoqda...

– Ayt, endi ularga ozor berishmasin, bu nomardlik, mard o'vchi bunday qilmaydi, – dedi Spitamen tovoqdagi sho'rvani harib qo'yib.

– Mayli, aytaman, ko'ngling buzilmasin, jonim...

Spitameng ko'zachadagi musallasni tovoqqa quydi-da, shimirib yubordi.

– Spanta, bilasanmi, azizim, sendan suyuqchi olmoqchiman...

– Xo'sh, nega, nima sababdan suyuqchi?

– O'zing top...

– Men qaydan bilay, sen jonim, yana nimalarni o'ylab topmaysan, – dedi Spitamen xotinini erkalaib.

– Farzand ko'radigan bo'ldik, – dedi mayingina qilib Odatida.

Spitameng xotiniga tikilgan nima deyshini bilmay qoldi. Kuullangan bu xushxabar oldida tili lol edi.

– Rostdanimi... – dedi nihoyat quvonib Spitamen.

– Goho-goho qorimda bir narsa qimirlayapti, – Odatida Spitamenning qo'lini qorniga bosdi.

Spitameng Odatidaning yuzlaridan, sochlaridan, qo'llaridan o'par, o'z quvonchini qanday izhor etishni bilmasdi.

– Ismini nima qo'yamiz? – deb so'radi Spitamen.

– Yolg'iz hukmdorim sensan. Bolaga ismini farzandning otasi qo'yadi, jonim, – dedi Odatida erkalanib.

– Bobolarimiz nomini beramiz, ha Siyovush, ha Siyovush yoki Afrosiyob bo'ladi.

– Qiz bo'lsa-chi?

Spitameng o'ylanib qoldi, bunday fikr uning xayoliga ham kelmagan edi.

– Ey, unday dema, jonginam ko'zlaring aytib turibdi, mening farzandim albatta o'g'il bo'ladi, o'g'il, – deya Spitamen suyuqchidan ko'zachadagi musallasni bir shimirishda ichib yubordi...

Shu voqealardan beri qancha yillar o'tib ketdi. Qancha suvlar oqib o'tdi, bahor, yoz, kuz, qish keldi, fasllar o'rnini fasllar egalladi. Odatida farzandlarining uchalasi ham o'g'il, ha, hammasi o'g'il bo'ldi.

Sevgi yillari go'yo tongi tumandek o'tib ketdi. Mana, endi shirin daqiqalarning lazziati bilan yashaysan. Cho'ldan esayotgan mayin, iliq shabada mast qiluvchi muattar bo'ylarni olib kelib dimoqqa uradi. Odatida ham hayot nashidasi bilan mast edi. U erini juda ham sog'ingan, ayollik hissiyoti uyg'oni, o'zini qayga qo'yishni bilmay, o'z dardiga najot istab, biydek cho'l qo'yniga o'zini tashlagandi. Atrofda zog' ham ko'rinnaydi. U ustidagi kiyim-boshlarini yechib, vujudini qizdirayotgan sog'inish dardlarini yerga singdirayotgandek qum ustiga o'zini tashladi. Yer ham tabiatning bu ajib, g'oyat go'zal mavjudotini bag'riga bosib, olam-olam lazzat olayotgandek. Odatida yotgan yerida bezovtalanar, kuchli qo'llari bilan ko'kraklarini g'ijimlar, betoqat bo'lardi. Nihoyat o'pkasini tutolmay ho'rgrab yig'lab yubordi. Shu yig'lagancha uzoz yotdi, nihoyat yuragini bo'shatib olgandek o'rniidan turib qorong'i tushib kelayotgan cho'lga qaragancha sochlarini yoyib uzoz o'tirdi...

Shu vaqt cho'l chekkasidagi barxanlar ustida bir otliq ko'rindi. U shoshilardi. Ana, shu tomonga burildi, xuddi shu yoqqa oshiyapti. Tagidagi oti ham egasining shoshilayotganini bilgandek olg'a intiladi, manzilga tezroq yetib ol-sam deb kishnaydi. Mana, yaqinlashib qoldi. Odatida yuragi bezovtalanib, bir narsa sezgandek bo'ldi...

– O, Axura, nolishim senga yetdi, shekilli. Mening Spantam kelyapti, jonim kelyapti...

Suvoriy qushdek uchib keldi-yu, shoshilgancha chodir tomon o'tib ketdi.

– Yo'q, yo'q. Bu Spanta emas, boshqa. Ey, tangrim, nega meni aldaysan, nega meni qiyneysan, nega mening sevgilimni yubormaysan.

Odatidaning yuragiga g'ashlik tushdi, balki bu otliq shumxabar keltirayotgandir, balki Spanta biror dardga chalingandir. Shu xayollar bilan tezda kiyinib oldi-yu, o'rniidan sakrab turib, shoshilgancha chodir tomon ketdi.

Haligi suvoriy chodir yaqinida otdan tushib, o'qdek ichkariga kirib ketdi.

Odatida ichkariga kirishga yuragi dov bermay o'tov eshigi yoniga borib xonaga qaradi. O'rtada basaviat, sovut kiygan, beliga shamshir taqan chopar turardi.

Massagetlar ulusining boshlig'i Xamuk choparga yaxshi mulozamat ko'rsatib, savol nazari bilan qaradi.

Chopar boshidan dubulg'asini olib, Xamukka qarab so'ylay ketdi.

– Meni Spitamen yubordi. U yerda hamma oqsoqollar yig'ilishyapti, muhim masala yuzasidan maslahat bo'larmish. «Osiyo shohi» Bessning o'zi ham o'sha yerda.

Xamuk bir oz o'ylanib qoldi. Negadir choparning keltirgan xabari unga yoqinqiramadi. Ikki lamchi, Bessning o'sha yerdaligini eshitib yuragi g'ash bo'ldi.

– Mayli, sen ketaver, organgdan yetib boraman, – dedi Xamuk.

Chopar Xamukka ta'zim qildi-yu, tashqariga chiqib, chodir yonidagi ustunga bog'lab qo'yilgan otini yecha boshladi.

Odatida chopar yoniga keldi.

– Spanta omonmi? O'zi qachon keladi? – so'radi shoshil-pisha.

Chopar sochlari yoyilgan, qaddi-basti kelishgan bu go'zal ayolga bir oz qarab turdi-da, Spitamenning xotini ekanligini angladi.

– Ha, sog'inib qoldingmi, oyimcha? – O'tga mina turib huzillashdi chopar.

Odatidaning jahli chiqdi. Yerda yotgan katta gavronni oldida, choparga tashlandi. Hurkib ketgan ot ikki oyog'ini osmonga ko'tarib oldinga sapchidi, egasini ag'darib cho'lga tomon qochdi. Odatida chekkada bog'liq turgan tulporiga chaqonlik bilan mindi-yu, choparning otiga yetib olib birpasda egasiga keltirib tutqazdi.

– Mana, otिंगni ushla, bundan keyin bunaga bema'ni huzillingni boshqaga qil, – dedi.

Chopar g'ira-shirada ayolning xuddi farishtalarnikidek yoyilib ketgan sochlariga, yulduzdek yonib turgan ko'zlariga tiklangancha lom-mim deya olmay qoldi. Keyin otiga chaqonlik bilan mindi-da, Odatidaga yuzlanib:

– Spitamenga mos ekansan, ha, seni bekorga jasur yigit kotin qilmagan ekan, balo ekansan, – dedi va otiga qamchi hosdi.

Chopar mingan ot qorong'ulikka kirib birpasda ko'zdan g'oyib bo'ldi. Odatida zim-ziyo cho'l tomonga bir oz qarab turdi-da, yuragi to'lib, ichidan bir narsa bosib kelganday o'zini tutolmay ho'ng-ho'ng yig'lab yubordi...

DORIYOVUSHNING UZUGI

Navtaka shahri yaqinidagi o'tloqda ko'pdan-ko'p chodirlar tikilgan. Turonning ko'p shaharlaridan turli elatlarga, qabilalarga mansub bo'lgan boshliqlar, sarkardalar makedoniyalik Iskandarga qarshi jang qilishga o'z ixtiyorlari bilan yo'l olgan yigitlar, pahlavonlar Navtaka qayerdadan deb shu tomonga kela bergan. «Osiyo shohi» Bess mana bir hafta bo'ldiki, o'z mulozimlari, yaqinlari bilan hokimning saroyiga joylashib olgan. Nariyi tomondan qochib o'tgan va ularga har kuni yana qo'shib turgan Bessning yuzlab lashkarlari ochiq yaylovda to'zg'ib yotishibdi. Ular orasida forslar, daxlar, saklar va boshqa qabilalarga mansub jangchilar, Iskandar bilan oxirgi jangda yengilib, zarbaga uchrab bezillab qolgan qochoqlar. Ertaga Navtaka hokimining saroyida yig'in bo'ladi. Spitamenning yaqin yelkadoshlari Oksiart, Datafarn, Xorien, Katan, Oripuy, Xamuk ham shu yerda. Marogand podshohi bu yig'inga kelishdan bosh tortdi, nega kelmasligi sababini aytadi ham. Xorazm shohga yuborilgan chopardan halgacha xabar yo'q. Bess go'yo bu kengashning tashabbuskori. Lekin hamma gap Spitamenda, agar bu ishga bosh qo'shmaganda albatta So'g'diyonadagi katta-katta qabilalarning boshliqlari bu yerga kelishmagan bo'lardi. Buni Bessning o'zi ham yaxshi biladi. Bess shahar hokimining saroyini egallab, o'ziga xuddi avvalgidek shohona sharoit yaratib olgan. Bu yerga yetib kelayotgan uzunquloq gaplarga qaraganda Iskandar Bessning ketiga tushib, qanday qilib bo'lsa ham «Osiyo shohi»ni tutib olib, el-yurt oldida sharmanda-yu sharmisor qilmogchi. O'z shohiga, o'z qarindoshiga xiyonat qilgan bu nomard el-yurt oldida javob berishi kerak emish. Hatto Bessning lashkarlari o'rtasida ham shu fikrlar yuribdi.

Bess qattiq tashvishda, ba'zan o'sha shohona bazm kechalari xushchaqchilik bilan ko'ngil ochib o'tirganda

ham birdan yodiga ana shu fikrlar kelib yuragi orgasiga tortib ketadi. Shu boisdan uning yurish-turishida ham, uyqusida ham halovat yo'q. Bemalol, hech narsaning tashvishini qilmay ayshtirratda yurgan davrlari qanday yaxshi edi. Hamma narsa o'z ixtiyorida, qay yerga qo'lini uzatsa yetardi. Unga nima kamlik qilgan ekan, ulug' shohning yaqin qarindoshi bo'lgandan keyin davr-u davron surib yuraversa bo'lmasmidi? Endi bo'lsa butun toj-taxt tashvishi, el-yurt tashvishi, unga umid bog'lab yurgan ko'pming kishilik lashkar tashvishi, o'ziga vassal bo'lgan butun Turon elining tashvishi – hammasi Bessning boshida. Bir vaqlar dunyoni larzaga solgan qudratli Ahmoniyar sulolasini endi «Osiyo shohi» saqlab qola olarmidi. Ammo bunday ulkan davlatni boshqarish uchun kuchli iroda, quvvat, obro' kerak, bular Bessda bormi?

Saroyning o'rtasiga qo'yilgan taxtda Bess o'tiribdi, hoshida Doriyovush Qodomanning oltin toji, go'yo hech narsa bo'lmagandek, hamma narsa joy-joyida turibdi. U hamma qabila boshliqlari bilan takabburona kallasini qimirlatib, imolhora bilan salomlashardi.

Baqtriyalik lashkarboshi Oksiart Xorien yoniga yaqinlashib uning qulog'iga nimadir aytmogchi bo'lgandi, birdaniga Bess ularga:

– Ha, yana nima gap? Pichirlashib qoldilaring! – deb kesatib qo'ydi.

Qiziqqon Oksiart shohning gumonsirashidan biroz ranjidi.

– Bizga ishonmaysizmi, bo'lmasa ruxsat bering, o'z yo'llimizga ketaylik, Iskandar bilan urushamiz deb turganimiz yo'q...

Hamma jim bo'lib qoldi, Spitamen ham, boshqa qabila boshliqlari ham nima qilishni bilmay turishardi. Bundan Bessning peshonasi tirishib, bir oz o'ng'aysizlandi. Atrofdaqlar bo'lsa lom-nim demay jim turishardi. Bessning atrofdagi laganbardor muhojirlari Oksiartning bunday munosabatidan hayratda edilar.

– Bunchalik qizishish yaramasdi. Oksiart bir oz qiziqnonlik qiladi, ulug' shoh, biz bu yerga bir maqsad uchun yig'ilganimiz. Ko'rib turibsiz, Iskandar daryodan kechib o'tishga tayyorgarlik ko'rmogda. Bugun-erta Sug'diyonaga yetib kelishi mumkin.

Shunday bo'lgach, bizning oramizdagi nifoq dushmanga qo'l keladi.

Spitamen bosiqlik bilan shunday dedi-yu, o'zi atrofdagilarga nazar tashladi.

Oksiart fe'li aynib tajang bo'lib o'tirar, Spitamenning hozirgi murosas-madorali, yumshoq so'zlaridan norozidek edi. Bessga bir oz jon kirdi. Qabla boshliqlariga sinash uchun bir nazar tashlab oldi.

– Ulug' shohga bunchalik so'zlar aytishga qanday tiling bordi, Oksiart, sen mendan kichikinasan, qayerga ketib qolmoqchisan o'zi? – dedi shu vaqtgacha munozaraga iralashmay turgan shahar hokimi Sisimif.

– Hamma gapirsa ham sen yim o'tir, – dedi hokinga qarab Oksiart.

Bess dadillashdi, endi Oksiartni joyiga o'tqazib qo'yish vaqti keldi, agar hozir bularni bosib olmasa hamma ish chappasiga ketishi mumkin.

Bessning yomon kayfiyatini sezgan Spitamen o'rnidan turdi-da, vazminlik bilan tushuntirdi:

– Aziz do'stlar, biz tangrining inoyati bilan buyerga yig'ildik, hammamiz qondoshlarniz, muqaddas tuproqning xuddi chumolidek jafokash mehnatkashlarimiz, xo'sh shunday ekan, nega bir-birimizni behurmat qilib o'tiribmiz. Yoki kelinglar, bir yoqa bo'g'ishaylik, zabonimiz uzilguncha baqirib, haqorat qilishaylik. Shamshir olib xunrezlikka o'taylik bo'lmasal! Aka-ukalar yog'alashib, qir-pichoq bo'laversin-u. Iskandar kelib yaylovlarimizga xo'jayin bo'lib olsin! Shunday bo'lganda chapak chalib qolaversizlar, yo noto'g'ri so'zlayapmanmi?

Shundan keyin g'ovur-g'uvur bo'lib ketdi, qabla boshliqlari o'rtasida Iskandarga munosabat masalasida ikki xil fikr tug'ildi. Dasht skiflarining sardori o'zidan-o'zi o'rnidan turib masalani tinch yo'l bilan hal etish uchun Iskandarga bo'ysunish kerak, deb turib oldi. Oksiart bilan Horien ham iktilanib turishdi, faqat Datafarn bilan Katan Spitamenga qo'shildi. Bess endi gapga aralashmay ularning fikrini eshitib turdi. Spitamen o'z safdoshlariga, qabla va urug' boshliqlariga bir butun bo'lib birlashmoq, har birimiz bir yopqadan bosh chiqarib butun

ulusni, butun elni jangga otlantirsak, albatta yengamiz, deb qat'iy fikr bildirdi. Spitamenning qarori shunday, Iskandardan ro'shnolik kutib bo'lmaydi.

– Baqtriya lashkarlarining fikr-zikri Ahmoniyar sharafiga saqlashdir. Sizlarning mulohazalaringiz, janjallariz menga yoqmadir. Forslar hech qachon boshqalarga mute bo'lib yashamagan. Buni sug'diyonaliklar, skiflar, massagetlar, saklar, daxlar, hamma-hamma yaxshi biladi. Sizlar bizning qo'l ostimizda yashab yomonlik ko'rmadinglar.

– Ha, terimizni shilib oldi Ulug' Doriyovush, – dedi Oksiart Bessning so'zini yana bo'lib.

– Doriyovushning xatolari ko'p edi, Ahmoniyar sulolasi obro'-e'tiborini tushirdi mening qarindoshim, – dedi fursatdan foydalanib Bess.

– Hozir-chi, sulolaning tagiga battar suv ketdi, – dedi Oksiart.

Bess indamay qoldi, Oksiartga javob qaytarishni lozim ko'rmadi.

Xullas, munozara uzoq cho'zildi. Tushdan keyin kengash natijasiz tugab, hamma targaldi. Ammo Navtaka hokimi ba'zi bir muvazarlarga chek qo'yib, o'rtadagi sovuqchilikni bartaraf etish, qabla boshliqlarini «yarashtirish» maqsadida kechqurunga ziyofat tashkil etgan. Ertalabdan boshlab tayyorgarlik ketmolda, taomlar pishirish uchun eng yaxshi oshpazlar olib kelindi. Sisimifning asosiy maqsadi Bessning ko'nglini olish bo'lsa kerak, uning obro'-e'tibori uchun hech narsani ayamasdand erta-yu kech xizmatda edi. Aftidan Bess g'alabaga erishsa, unga katta lavozim va'da qilgan ko'rindadi, chunki «Osiyo shohi» shunday yo'l bilan bo'lsa ham o'ziga yangi tarafdorlar axtarmoqda edi. Baqtriyada ham amal, hokimlik, boylik va'da qilib Midyaning ayrim mansabdorlariga ta'sir o'tkazgan, hatto Doriyovushni qo'lga olishda ham ana shu sotqinlik Bessga qo'l kelgandi.

Spitamen shoh oldidan chiqqach, saroyning o'zi uchun maxsus ajratilgan xonasiga Datafarn bilan Katanni dklif etib, uzoq o'tirishdi. Aftidan bu yerda gap eng muhim va jiddiy masala ustida ketdi. Spitamen suhbatni tugatar ekan:

– Endi bunday, bugungi mojarolarni o'z quloqlaring bilan eshitdinglar. Gapning ochig'i biz qat'iy chora ko'rishimiz zarurga o'xshaydi. Tangri taolo Axuramazda yer, suvni yaratib, uni himoya qilish, kengaytirish orzusini bildirgan. Anaxta²⁸ yaylovarimiz, yerlarimizni toshqinlardan saqlab, sut, go'sht, teri mo'l bo'lishini o'ylagan. Buning uchun aqlsiz, befarosatlar hukm o'tkazishini qoralab: «yurtimizni ahmoqlar emas, xayrli hokimlar boshqarishi kerak» deb aytgan. Xudolarimizga shakkoklik qilmay, haqiqat yo'lida Bess kabi qonuniy shohning qotili, aql-farosatsiz shohga itoat etmaymiz.

– Haq so'zni aytiding Spanta, bu ishimiz Axuramazdaga ham ma'qul bo'lar, – dedi Datafarn uni quvvatlab.

Katan ham shunday fikrda ekanligini bildirdi.

Ular Bessni osongina shovqin-suronsiz, qon to'kmay qo'lga olish rejalari tuzib chiqishdi.

Spitamen Bess qarorgohiga borib eshik oldida turgan mulozimdan shoh huzurida o'z noziridan boshqa hech kim yo'qligini bildi-da, «ayni muddao ekan», deb Bess huzuriga kirdi.

Bess Spitamenning bemavrid tashrifidan «biror voqea yuz berganga o'xshaydi», deganday savol nazari bilan qarab turdi. Spitamen go'yo muhim bir sir aytmoqchidek u yoq-bu yoqqa ko'z tashladi. Xonada shohning ikki qo'riqlovchisi-yu, vazirdan boshqa hech kim yo'q edi.

– Ulug' shoh, sotqinlar qo'lga tushdi, ularning anavi Kobar bilan tillari bir ekan...

– Kim ekan o'sha ablalar, – Bess o'rnidan turib ketdi.

– Datafarn, Katan... boshqalar.

– Sotqinlar qayerda? – baqirdi g'azab bilan Bess.

– Fitna ustida qo'lga tushirdim, – dedi Spitamen.

– Darhol olib kel ularni, o'z qo'lim bilan shu yerning o'zidayoq bo'g'ib o'ldiraman, – dedi Bess asabiylashib.

– Hozir olib kiraman, ulug' shoh, – Spitamen shoshgancha chiqib ketib bir daqiqaga o'tmasdan qo'llari bog'langan asirlarni

olib kirdi. Bular Datafarn, Katan, Sherzod, Tariq, Zo'rto'sh, yana for's, dax, sug'd jangchilari edi.

– Ablalar, sotqinlar, ko'rnamaklar, ichimga bildirmay ilon bo'lib kirib olgan senlarningmi? – Bess taxtdan turib qilichini yalang'ochlagancha g'azab bilan o'rta taga tushdi:

Spitamen shu vaqtdan foydalanib, bir zarb bilan Bessning qo'lladagi qilichni urib tushirdi. Datafarn bilan Katan qo'llaridagi ilinib qo'yilgan arqon bilan Bessning qo'llarini mahkam bog'lashdi. Ustidan Doriyovushning shohlik toji va zeb-u shaylatlarini yulib olishdi. Sherzod bilan Tariq sotqinlarni bir yoqlik qitishdi. Vazir bo'lsa rangi bo'zdek oqarib, nima qilarni bilmay bir chekkada dag'-dag' titrab turardi.

– Bu Xanjamana²⁹ hukmi, – dedi Spitamen qat'iy.

– Shunday bo'lishini bildim, kechasi aloq-chaloq tushlar ko'rgandim, rahmati Doriyovush mendan yuz o'girib bo'zlashmagandi.

– Ha, Doriyovushning arvohi seni urdi, – dedi Spitamen vazirga yuzlanib:

– Hozir biz Bessni olib chiqamiz, sen odamlarga Bessni Iskandar Zulqarnayning buyrug'i bilan uning huzuriga olib ketaymiz, kimki so'zimizga ishonmasa, uning ham jazosi shu, deb jar solasan, tushunarlimi?

– Tushunarli, hammasi sen aytganday bo'ladi, – dedi vazir omon qolganiga xursand bo'lib.

Bess avvaliga baqirib o'z odamlarini yordamga chaqirmoqchi bo'ladi. Lekin keyin u ham o'ylab qoldi, haqiqatdan ham bu ishlar Iskandarining buyrug'i bilan bo'layotganga o'xshaydi, bo'lmasa Spitamen qanday jur'at etardi bunday xavfli ishga, deb ko'nglidan o'tkazdi.

Bessni bog'lab saroy oldida turgan aravaga o'tqazishdi, o'rta suvoriy sog'chi yig'it uni qo'riqlab borardi. Vazir bo'lsa yo'l-yo'lakay turli el, qabila, elatlarga mansub lashkarlarga Spitamen tushuntirgandan ham ortiq qilib jar solib borardi.

Hammayoq alg'ov-dalg'ov bo'lib, Navtaka hokimining ziyofati ziyofatda qoldi. Shahar tashqarisida kapa tikib yotgan

²⁸ Anaxta – farovonlik, hosildorlik ma'budas. Shuningdek, u podshoh hokimiyati himoyachisi hamdir.

²⁹ Xanjamana – oqsog'ollar kengashi.

ming-minglab lashkarlar bu xabarni eshitib ba'zilari xursand, ba'zi birlari xafa bo'lishardi, Bess qo'lga tushgan bo'lsa, urush ham bo'lmaydi, hammamiz uy-uyimizga jo'haymiz», deb quvonganlar undan ham ko'p edi.

O'sha kuni Navtakaga Iskandar o'z lashkarlari bilan Amudaryo qir'og'iga yetib, daryodan kechuv boshlaganligi haqida xabar keldi. Spitamen maslahat bilan Bessni Iskandarga topshirishga qaror qildi, o'zi bo'lsa yetti yuzga yaqin otlarni olib Sug'diyonaning noma'lum tomoniga jo'nadi, yo'l-yo'lakay Navtakadan o'n-o'n besh chaqirim naridagi mudofaasi ancha mustahkam Xanod degan qishloqqa kirib, Bessni qishloqning nufuzli odamlariga topshirdi. Keyin Iskandarga chopar yuborib, Bessni ana shu qishloqdan olib ketishni xabar qildi. Spitamenning buyrug'i bilan qishloq kattalari to Iskandar odamlari kelgunga qadar Bessni yerto'la uyga qamab qo'yishdi.

Qishloqdan hamma jo'nab ketgach, Bess bu ishlar Iskandarning buyrug'i emas, balki Spitamenning hiylasi ekanligini tushinib qoldi. Kuni-kecha arilab-darilab olamni titratib turgan «Osiyo shohi» endi yotgan joyida to'polon qila boshladi. Avvaliga «sen yovvoyilar meni qamashga haqlaring yo'q», deb rosa vaysadi. Bunga hech kim e'tibor bermagach, quturib ketdi. U ovozi boricha baqirib, Spitamen va uning do'stlarini «xoinlar, sotqinlar» deb tinmay la'natlar, qo'lidagi kishan bilan zindon eshigini urar, so'ng holdan to'yib tangri taolaga yolvorar, ho'ng'rab-ho'ng'rab yig'lardi.

– O, Ulug' Zevs meni ne kunlarga solding, o'zing rahm qil, gunohlarimni kechir...

Kechga borib Bess tinchib qoldi. Zindonni qo'riqlab turgan soqchilar ham noqobil asirning to'polonlaridan bir oz tin olishdi. Ammo bu uzoqqa cho'zilmadi, eshik yana taraqlay boshladi. Bess changab, suv so'radi. «Osiyo shohi»ni qo'riqlash uchun Spitamen tomonidan qo'yilgan Kamak degan tog'lik yigit Bessga rahmi kelib ko'zadagi suvni olib borib eshik tirqishidan sekingina ichkariga itarib qo'ydi. Shoh qo'lidagi kishanlarni sharaqlatib, ko'zadagi suvni go'yo hozir qaytarib olib qo'yadigandek shoshib-shoshib sinirdi.

Bess suvni ichib bo'ldi-da, issiqda peshonasidan oqib tushayotgan terlarini bir amallab artidi, keyin Kamakka sinovchan nazar bilan qarab turdi-da:

- Hoy yigit, menga qara, – deb sekingina chaqirdi.
- Nima deysan? – so'radi Kamak.
- Shu yerlikmisan o'zing?
- Nima edi?

– Meni tanimsanmi?

- Ilgari tanimas edim, mana endi bilib oldim, – dedi Kamak.
- Eshikni qiya qilib och, senga bir narsa ko'rsataman, – dedi Bess muhim gap aygoyotgandek.

– Kerak emas, jim yot endi, haddingdan oshma, suv deding berdim, yana nima istaysan, bo'lmasa menga hech narsa bermadeb buyruq berishgan, – dedi Kamak.

– Meni baribir o'ldirishadi, mana buni ol, eshikni o'zgina qiya qilgin, ko'rsataman, – dedi Bees.

Kamak xavotirlanib u yiq-bu yoqqa qaradi, har tugul hammayoq tinch, sherigi bir chekkada uxlamogda edi.

– Och eshikni, namuncha qo'rqmasang, axir qo'llarim kishanlangan-ku. Hech qayerga qochmayman, – dedi Bess zorlanib. Kamak eshikni qiya ochdi. Bess qo'ldan uzukni chiqarib, yig'iga uzatdi:

– Mana buni ol, bebaho boylik bu, yetti pushtingga yetadi, endi kambag'alchilikdan qutulding.

– Yo'q, kerak emas, – dedi Kamak eshikni yopib.

– Oldin bir ko'rsang-chi, qanaqasan o'zi, – xunobi oshdi Bessning.

Kamak uzukni qo'lga olib beparvoilik bilan u yoq-bu yog'ini aylantirib ko'rди. Uzuk ko'zidagi katta gavhar g'ira-shira qorong'ida xuddi yulduzdek millillard.

– Bilasanni, buni yorugqa solsang, unda kamalakning hamma rangini ko'rsasan. Faqat senga aytaman bu sirni, ulug' Doriyovushning uzugi bu, uning bahosi yo'q, ola ber senga berdim, – dedi Bess tirqishdan qarab.

– Kerak emas dedim-ku, nima qilaman, o'zimmiki yaxshi bundan, ko'zi bundan katta, – dedi Kamak Bessga qo'lidagi qandaydir qoratoshli kumush uzukni ko'rsatib.

- Ey, nodon, uzuging bir chaqaga ham arzimaydi, tushun-sang-chi, bunagasi yetti iqlimda ham topilmaydi, evaziga hech narsa olmayman, talab ham qilmayman. Yana qaytaraman, endi u menga kerak emas, baribir meni o'ldirishadi, - dedi Bess siliq ovoza.

- Bunagasi kerak emas menga, o'zimga yaxshi deydiman-ku, bu mening otamdan qolgan, bu o'zuringni nima qilaman... Tag'in Doriyovushniki deypasan, biroving haqiga xiyonat qilmayman, uning o'ziga buyurmagan, menga buyurarmidi?!

- Tentak ekansan, axir bu uzukka butun bir podsholikni alishadi-ya! - dedi Bess kuyinib.

- Mendan podshoh chiqmaydi, istamayman, agar poshsholik shunday bo'lsa menga ne keragi bor.

- Kambag'alga davlat berilmagandek, aql ham berilmas ekan, sen osonlik bilan kelayotgan davlatdan qochyapsan, baxting bor ekan. Men sening qo'lingga tushib qolibman, sening o'ringda boshqa odam bo'lganida bormi, meni o'ldirib bu uzukni allaqachon olib qochgan bo'lardi, ulug' Doriyovush qayerdan olganligini bilmayman, ammo shu uzukni butun saroy ahli bir marta bo'lsa ham taqishni orzu qilardi. Shoh uni hech kimga ishonmasdi, yotganda ham qo'ldan olib qo'ymagan. Sen bo'lsang..

- Menga bunaga xosiyatsiz.. uzuk kerak emas, agar uni qo'lingga taqsam ajal kecha-yu kunduz soyadek organdan ergashib yuradi... Rostini aytсам sen yomon odamsan, menga yaxshilik emas, baxtsizlik keltirmoqchisan.

- Unday dema, uzukni olmasang olmay qo'ya qol, ammo aqlingni joyiga qo'y, hozir meni qo'yib yubor-da, o'zing ham men bilan yur, noib qilib olay, sen ko'rganni hech kim ko'rmaydi, podshohlardek yashaysan, - dedi Bess eshik tirqishidan katta-katta ko'zlarini olaytirib.

- Gap bu yozda degin, sen hali meni sotib olmogchisan, shuning uchun mana bu uzukni tiqishtirayotgan edingmi, - dedi-yu qo'lida ushlab turgan Bessning uzugini zindon ichiga ulog'tirib yubordi.

- Iya, ie, axir nima qilib qo'yding, yo'qolib qolsa nima bo'ladi. Senlar umr bo'yialang oyoqligingcha qolasanlar.

Bess javray-javray, Kamakni haqoratlab qo'lidagi kishan-larni shartaqlatgancha to'rt oyoqlab zindon ichida tuproq titib uzugini qidirardi.

- Axir ertaga seni qat qilishsa, uzukni nega qidiryapsan, yo'qolsa yo'qolar, - dedi Kamak Bessni mazax qilib.

- Sen buni tushunmayсан, inson umr bo'y i o'zi yemay-yiqqan boyligining quliga aylanadi. Go'rga kirgunga qadar mol-dunyosini o'ylaydi...

- Yomon ekan bu dunyo ishlari...

Kamak qo'lini siltadi-yu, zindon eshigini qulflab nari kerti. Shundan so'ng «Osiyo shohi» bir oz tinchigandek bo'ldi-da, ko'p o'tmasdan yana eshikni taqillata boshladi.

- Yana nima kerak? - so'radi g'azablanib Kamak.

- Suv... suv... ber, - dedi bo'g'i q ovoz bilan Beso.

- Ko'zachada suv bor-ku, - dedi Kamak.

- Ich... ib bo'l... gandin...

Kamak eshik tirqishidan ko'zachani olib, meshkopdan unga suv to'ldirib Bessga uzatdi.

Shu vaqt navbatchi qorovul boshlig'i uyg'onib, changab uyquli ko'zlari bilan ko'zani qidira boshladi. Qorovulboshi ancha yoshga borib qolgan shu qishloqlik Farad ismi mo'ysafid odam edi.

- Hoy Kamak, ko'za gani? - baqirdi u.

- Hozir, - dedi qo'rqa-pisa Kamak.

- Qayerga olib ketding ko'zani? - yana baqirdi Farad.

Kamak Bessdan ko'zachani tortib oldi-da, shosha-pisha qorovul boshlig'iga olib kelib tutqazdi.

- Anaviga suv berdingmi?

- Ha, so'ragandi, - dedi Kamak qo'rqa-pisa.

Qorovulboshi qo'lidagi ko'zachani Kamakka qarab otdi. Kamak chap berib qoldi-yu, ko'zachaga borib devorga urilib chilipurchin bo'ldi.

- O'sha sotqin ichgan ko'zadan suv ichib bo'ladingmi? - tutogdi choh.

Kamak indamasdan boshlig'i oldida gunohkorlarcha bosh ogib turardi. Qorovulboshi yonidagi meshkopning og'zini ochdi-da, baralla ko'tarib ichdi, keyin Kamakka yuzlandi:

– Spitamen eshita, sendan emas, mendan xafa bo'ldi, shuni tushunasanni o'zi?

– Tushunaman, meni kechiring, otaxon, – dedi Kamak gunohini bo'yiniga olib.

– Bunaga sotqinlarga shafqat qilish kerak emas, mana hozir qo'yib yubor-chi, shu zahotiyoq seni ham, meni ham dorga osadi.

– Meni sotib olmoqchi bo'ldi, – dedi Kamak.

– Tillosi bor ekanni? – so'radi Farad hovliqib.

– Yo'q, qo'lida qimmatbaho uzugi bor ekan, juda zo'r, deb menga rosa maqtadi, Doriyovushning uzugi emish...

– Nima deding, shohning uzugi dedingmi, voy nodon-ey, nega menga aytmading, – Farad hovliqib o'rnidan turib ketdi.

– Ey uzugi boshidan qolsin, nima qilaman men uni, – dedi Kamak beparvulik bilan.

– Voy befarosat sahroyi, uni darhol qo'lga olish kerak, agar sen olmasang Iskandarga qoladi. Axir u bebaho narsa bo'lishi kerak.

Qorovulboshi o'ylanib qoldi.

– Menga qara, Kamak, – dedi bosiqlik bilan. – Shundan bir balo qilib uzukni ol, yaxshi gapir, nima iltimos qilsa rozi bo'laversin.

– Ie, nega rozi bo'laman?!

– Qiziq ekansan, mayli deyaver:

– Qo'yib yubor desa ham rozi bo'laymi, – so'radi taajjublanib Kamak.

– E, nodon ekansan, va'da beraver, – dedi Farad jahli chiqib.

– Iya, siz qiziq ekansiz, men unga chiqarib yuboraman, deb nega va'da berar ekannan, unday qilolmayman, – dedi Kamak.

– Sen aldab-suldab uzukni olgin, keyin u yog'ini gaplashamiz, – dedi bosiqlik bilan.

– O'z qo'li bilan berganda olmagan edim, endi qanday qilib so'rayman, – dedi Kamak.

– Voy sen tentag-ey, odamni g'alcha qilib yubording? Nima ish qilib qo'yganingni bilasanmi, qanaga anqovsan. Axir uzuk Iskandar qo'lga tushadi-yu, muncha sodda bo'lmasang, undan ko'ra sen va menday kambag'al bechoralarga qolsa yaxshi emasmi?

– Menga kerak emas, kambag'alligim yaxshi, qulog'im tinch, uyqum tinch, – dedi Kamak yana bo'sh kelmay.

– Bo'ldi gap bitta, sen uzukni ol, juda bo'lmasa Spitamenga beramiz.

– Shunday deng, – dedi bir oz bo'shashib Kamak.

Kamak zindon eshigi yoniga bordi-da, qulfini ochib eshik qiyasidan ichkariga qaradi. Bess osmonga qaragancha chalangancha yotib, xirillardi. Tepakal boshining ikki yonida parokanda bo'lib osilib yotgan oq oralagan sochlari unga shunday qo'rqinchli tus bergan ediki, Kamak sho'rlik turgan joyda rangi bo'zdek oqarib qotgancha qoldi. Uzoqdan uni kuzatib turgan Farad yugurgancha zindon eshigi yoniga keldi.

– Nima gap o'zi, – hovliqib so'radi qorovulboshi.

– Uxlayotanga o'xshaydi, – qo'rqib dedi Kamak.

– Qani, bu yoqqa tur-chi, Kamakni chetga surib, tirqishdan ichkariga qaradi.

Bess zindon o'rtasida osmonga qaragancha cho'zilib yotardi. Uning meshday katta qorni ko'tarilib-tushar, qo'rqinchli ovoz chiqarib forsha nimalardir deb xirillardi.

Qorovulboshi o'zini ichkariga olib, Bessning tepasiga bordi. Uning bosh-ko'zidan qaro ter quyib, qo'rqinchli ko'zlari kosasidan chiqib, to'lg'oq tutayotgan ayolga o'xshab yotardi. Bess cholni ko'rishi bilan qornini ko'rsatdi, kuchi og'riqdan bo'lsa kerak, tishlarini g'ijirlatib, lablarini qattiq qimtib olgandi.

– Nima bo'ldi senga, qorning og'riyaptimi? – so'radi Farad atlagina, mehribonlik ko'rsatganday.

– Suv.

– Voy-bo', jarga ag'daryapsanmi bergan suvni, – zaharxanda qildil chol va Kamakka yuzlanib:

– Suv olib kelgin-chi, – dedi.

Kamak meshdan sopol tovoqqa to'ldirib suv quydi-da, to'ldiril ketmasin deb ehtiyotlab qorovulboshiga bermogchi bo'ldi.

– Ichir o'zing, – dedi Farad.

Kamak suvni qanday ichirishga hayron bo'lib turgan edi. Bess qimirlab boshini ko'tarmogchi bo'ldi, lekin turlinadi. Farad engashdi-da, boshini ko'tarib turdi. Bess suv ichdi, bir oz o'ziga kelgach, turib o'tirdi.

– O, Ulug' Zevs, meni qanday azoblarga qo'yding, undan ko'ra tezroq jonimni olib qo'ya qol, – dedi zorlanib.

– Mayli uzukni bera qoling, – dedi Kamak asirga qarab.

Bess bexosdan mug'ambirona kulib, do'ppayib turgan qorniga ishora qildi:

– Ey ahmoq, nodon, endi uzuk yo'q, xohlasang qornimni yoritib ola qol, – dedi.

Qorovul boshlig'i ham, Kamak ham turgan joylarida hayron bo'lganicha dong qotib qolishdi.

– Bu ablah yolg'on gapiryapti, biror joyga berkitib qo'ygan, hammayog'ini qara, kiyimlarini yech, qip-yalang'och qil, – dedi Farad Kamakka qarab.

Kamak zindon ichiga kirib Bessni titkilay ketdi, ammo uzuk topilmadi.

– Hech narsa yo'q, – dedi Kamak.

– Qip-yalang'och qil deyapman-ku, galvars, – dedi Farad do'q qilib.

Bessni yechintirib, qip-yalang'och qilishdi, uzukni yutib yuborganligi rostga o'xshab qoldi. Bess bo'lsa Kamakni ham, Faradni ham bu qilmishlari uchun og'ziga kelgan so'z bilan haqoratlardi.

– Buni o'ldiramiz, – dedi Farad Kamakka.

– Iya, nima deyapsan o'zi, axir o'ldirsa Spitamen allaqachon o'ldirardi, – dedi Kamak.

– Spitamen bunda uzuk borligini bilmagan-da, agar xabardor bo'lganda boplardi-ya!

– Men bitta uzuk deb odam o'ldirmayman, Iskandarning odamlari kelsa nima deymiz, ular bizni dorga osishadi.

– O'ligini berib yuboramiz.

– Baribir men o'ldirmayman.

– O'ldirasan, qornini yoritib uzukni olamiz, – dedi Farad qat'iylik bilan.

Xullas, Kamak rozi bo'lmadi. Faradning jahli chiqib bu nodon sahroyi yig'itga dashnom bera boshladi. Agar shu vaqt tashqarida ot tuyog'ining dupuri kelmaganda bu janjal nima bilan tugashi ma'lum emasdi. G'ala-g'ovur boshlandi, qorovul-boshlig'i chopganicha tashqariga chiqdi. Bu Bessni olib ketish-

ga kelgan Ptolemey boshchiligidagi makedon suvoriylari edi. Darvozani qo'riqlab turgan soqchilar ularni ichkariga kiritmay turdilar. Iskandarning eng yaqin va atodqi sarkardasi o'ziga nisbatan bunday sovuq munosabatlarni ko'rib jahli chiqib ketdi.

– Menga Spitamenning o'zini chaqirib ber, – dedi u qorovulboshlig'iga do'q qilib.

– Spitamen kuni kecha bu yerdan ketib qolgan... Hozir u uzoqda, – dedi qorovulboshlig'i.

Ptolemey «nega bu osiyolik yovvoyi bizga chopar yuborib, o'zi ketib qoladi, shu qadar hurmatsizlik bo'ladi», deb to'ng'illadi.

– Bess qayerda bo'lmasa? – g'azab bilan baqirdi Ptolemey.

– Zindonda, uni sizga topshirish uchun saqlab turibmiz, – dedi qorovulboshlig'i.

– Bo'lmasa darvozangni och, uni hoziroq olib ketaman! – dedi Ptolemey.

– Sabr qiling, – dedi qorovulboshlig'i va birpasda ko'zdan ko'ynib bo'ldi. Keyin darvozani ochdi-da, Ptolemeyga murojaat qildi.

– Siz kimsiz o'zi, – so'radi Farad.

– Men Ptolemey bo'ldim. Qani, tezroq asirni olib chiq, yo'qsa kekdardingdan tynuk ochib qo'yaman.

– Men seni tanimayman, Bessni Iskandarning o'ziga topshirishim kerak. Spitamen shunday degan. Agar sen sarkarda bo'lsang, harbiy qonunlarni yaxshi bilishing kerak. Tug'in Bessni boshqa odamga berib yuborsam, Iskandar xafa bo'lmaydimi-a?

Ptolemey o'zi ancha yoshga borib qolgan bo'lsa ham hali ancha tetik va baquvvat ko'ringan qorovulboshlig'iga sinovchan qarab turdi-da, keyin jahldan tushdi.

– Sogoling oqi, haq gaping hurmati senga ozor bermayman, mayli endi yo'l boshla, Iskandar meni vakil qilgan.

Qorovulboshlig'i Ptolemey haqida ko'p eshitgandi. Darvozani ochib, ularni ichkariga kiritdi, keyin zindon qulfini ochib, yerda chalqancha yotgan Bessga murojaat qildi.

– Qani ulug' shoh, marhamat qilsinlar. Sizni Iskandar yo'qlayotgan emish, – dedi istehzo bilan.

Bess boshini ko'tardi. Zindon eshigi yonida sovut kiygan baland bo'yli Ptolemey turardi.

- «Osiyo shohi»ni rosa boplapsanlar-ku, - dedi zaharxanda bilan Ptolemey va mulozimlariga Bessni olib chiqishni buyurdi.

- Sotqinlar, ablahlar, yovvoyilar - Bess to aravaga chigunga qadar hammani la'natladi.

Makedoniyaliklar Bessning oyoq-qo'llarini kishanlab, aravaga yotqizishdi-yu, tezda jo'nab qolishdi.

Qorovulboshlig'i ularning orqasidan achingansimon qarab turdi-da, keyin yonida turgan Kamakka qarab:

- Ey nodon, Bess bilan bu qun bir davlat ketdi, hammasiga sen aybdorsan, - dedi.

- Men hech narsa bilmayman, - dedi Kamak.

- Bilmayman emish, xato barbir to'g'rilanishi kerak. Men uni go'rdan bo'lsa ham qazib olaman, - dedi Farad.

KARVON YO'LI

Odatida kenja o'g'li Ramtishni tuproq o'ynayverib hammayog'i kir-chir bo'lib ketganligidan noilib, qo'ldan mahkam tutdi-da, bormayman, deb janjal ko'tarishiga ham qaramay buloq boshiga sudradi. Katta xarsang ustiga o'tgazdi. Ko'zada suv olib, o'g'lining dodlaganiga e'tibor qilmay cho'mitira boshladi.

- Ertadan-kechgacha tinining yo'q, tizzangni ko'zi yara bo'lib ketibdi, senimi, hali otang kelsin, bir adabingni berib qo'yadi...

- Dadam-chi, uyishga ketdila, Iskandal bilan uyishadila, kuyashib yiqitadila, ha, meni dadam shunaga katta polvonla-a?

- Bo'ldi, urushing ham, Iskandaring ham qurib ketgin, - zarda qildi Odatida.

- Neda unaga deysiz, oyijon, man katta bo'yay, dadamla-chi, oyijon, Iskandalan yiqilsala-chi, o'zim yittaman... Endi ko'p-ko'p non yeyman, ko'p ovqat yesa polvon bo'ladi, xo'pmi... Siz bilmaysiz... Sheyzod amakim shunday dedila...

- Mayli o'g'lim, tezroq katta bo'laqol.

- Oyijon, endi sizni jovaytmayman, hamma ovqatni tez-tez yeb qo'yabeyaman...

Odatida ro'molcha bilan o'g'lining yuz-ko'zlarini artidi, peshonasidan o'pdi.

- Voy oyijon, nega yig'laysiz, axiy man boyman-ku.

- Yaxshiyam baxtinga senlar borsanlar, bo'taloqlarim, hech narsadan qo'rqmayman.

- Oyijon, oyijon, juda chiyoylisiz-a, - Ramtish erkalarab unaning yuzlarini siladi.

Odatida o'g'lining u yoq-bu yoq'ini tuzardi-da, keyin bag'riga hosgancha o'tovga qaytdi.

Shu vaqt uzogdan tuya qo'ng'irog'ining ovozlari eshitildi. Ko'chmanchilar yashab turgan bu qarorgohning odamlari hammasi qiy-chuv bilan karvonga chopishdi. Aslida shu qarorgoh joylashgan yerdan ilgari katta karvon yo'li o'tardi. Bu joy ancha tinch, atrofda oqar suv, buloq bo'lganligi uchun uzog o'lkalardan savdo-sotiq bilan kelayotgan karvonlar shu yerga qo'nib o'tishardi. Ko'chmanchi elatlar karvon keldi, deguncha teri, mo'yna va boshqa narsalariga mol ayirboshlashardi. Ular tuyalardan yuklarini tushirishib, soylik bo'yidagi sayhonlikka o'tov tikishdi.

Qotmadan kelgan, abjir, ustiga oq shohidan yaktak kiygan o'rta yoshlar chamasidagi qirraburun, sersqol odam xizmatchilarga qandaydir tilda allanima dedi.

Odatida o'g'lini yetaklab, karvon boshlig'ining yoniga kelib ko'radi:

- Ey yaxshi odam, qayerdan kelyapsizlar, qay tomon yo'l olyapsizlar, sotadigan yaxshiroq matolaringiz bormi?

Karvon boshlig'i qarshisida turgan suluv ayolga biroq qarab turdi-da, kallasini qimirlatib «so'zlaringni tushummayman» degandek qildi, bir chekkada osmonga qaragancha chalqancha yotib hordiq chiqarayotgan keng yag'rinni, pakanadan kelgan semiz odamga qarab:

- Babax, Babax! - deb chaqirdi.

Babax erinibgina o'rnidan qo'zg'alib, xujayinining yoniga keldi. Bolali ayolga yomon niyati bilan qaradi. Odatida o'z

maqsadini tushuntirgach, tilmoch erinibgina ayolning so'zlarini karvon boshlig'iga tarjima qilib berdi.

Karvon boshlig'i ancha sertikilluf odam ekan. Qarshisida shunday kelishgan nozanin turganligi uchunmi, judayam shirin so'z bo'lib ketdi.

– Siz uchun hamma narsa topiladi, Chinnmochin shohisi deysizmi, baqtiya ro'mollarimi, arab surmasimi, Shoshi baldog'larimi, Hindiston sarilari, xullas, hamma narsa bor.

Karvonboshi xizmatkor qullariga nimadir degandi, ular kovshanib yotgan tevalarning xurjunlaridan turli mollarni olib birpasda tosh ustiga yonib tashlashdi. Odatida mollarni birma-bir ko'rib, bir nechasini tanlab oldi.

– Bu matodar qancha turadi? – so'radi Odatida.

– Sizga o'z narxida sotaman, hammasiga o'n draxma bera qoling, – dedi boshliq tanlab olingan matolarni o'rar ekan.

Odatida hamyonidagi pullarni karvon boshlig'iga uzatib:

– Qancha zarur bo'lsa o'zingiz sanab oling, – dedi.

Karvon boshlig'i pullarni sanab olar ekan, ayolning tantligiga ichidan ofarinarlar o'qib, hamyondan ko'z uzmay turgan Babaxga nimalardir dedi.

– Xo'jayinim xo'jangiz kim deb so'rayapti, – dedi.

Odatida bir oz o'ylanib qoldi.

– Shart ekanmi shuni bilish. – Babax Odatidaning javob o'rnidagi so'rog'ini tarjima qilib berdi.

– Yo'q, yo'q, xafa bo'lmang, shunchaki so'ragan edim.

– Xafa bo'lmayman.

– So'rashim boisi, shunday ajoyib ayolning baxtga botgan qaylig'i kim ekan deb, o'sha baxtli insonning ismi sharifini bilgim keldi, – dedi karvonboshi.

Babax xo'jayiniga nimalarnidir tushuntirdi. Karvon boshlig'i uning so'zlariga kallasiini ilkillatib kulib qo'ydi.

– Boshliq qaysi tilda so'zlayapti, – so'radi Odatida.

– Arab tilida, karvon Suriyadan kelyapti – dedi Babax.

– Qayga borar ekan?

– Chinnmochinga.

– Xafa bo'lmasin, hech qanaga siri yo'q, xo'jamning ismi Spitamen, Sug'diyona zodagonlaridan, – dedi Odatida mag'rurlanib,

Babaxning rangi quv o'chib ketdi. Boshliqqa tarjima qilib berdi-yu, o'zi Odatidaga tikilganicha goldi.

Babax «Xorien qoyasi»dagi Navro'z bayramini esladi, o'shanda Spitamenni birinchi marta ko'rgandi. Uning xo'jayini Xorien ham, Oksiart ham Spitamenning yaqin do'stlari, buni Babax juda yahshi biladi. Babaxning do'sti Siton Ravshanakka uylana olmadi, bunga Spitamen xalal berganligi Babaxga ma'lum. Nega o'sha Navro'z kuni Ravshanak qal'adan tushib, o'z oti turganda Spitamenning qora tulporini minib ketdi. Bunda bir gap bor. Axir Ravshanakning ko'ngli Spitamepda bo'lmasa, Sitondan yiqilmasmidi? To'y buzilib ketdi, Siton sharmanda bo'ldi. O'sha kuni Spitamen Babaxga ham qattiq so'zlad, chunki u ba'zi noma'qul harakatlarni qilgandi.

– Sen bilan bir gulxan atrofida o'tirmayman, – dedi Spitamen Babaxga.

Endi esladi, gulxan atrofida Spitamen Ravshanakdan ko'zini uzmad, ular bir-birlari bilan so'zlashmasa ham, ko'zlari so'zlashar, o'rtalarida sirli bir nima bordek edi. Keyin Oksiart Spitamendan uyurdagi otlaridan yigirma-o'tiztachasini sotishni iltimos qilganda bu safar negadir tantilik qilib yubordi. U Ravshanakni sevadi, qizning ham ko'ngli Spitamenda, har holda haddan oshyapti bu zodagon.

Shundan bir ish chiqadiganga o'xshaydi, endi maqsadimga erishadigan bo'ldim, chamamda. Anavi ahmoq Siton qizdan yiqilib, Spitamendan qasd olaman, o'ldiraman deb yuribdi. Uning kalti mana bu yerda ekan-ku! Kuni kecha ular Siton bilan ilkovi «do'stlari»ni yo'qlashganda hammasi qaydagi bo'lmagan ilklar bildirishdi, yo'l-yo'riqlar ko'rsatishdi, hatto Spitamenni bir yo'lini topib yo'q qilish kerak, deb aql o'rgatishdi. Baxtim kelgan yigit ekanman, «qalovini topsang qor ham yonadi», shunday ish qilyak, qor emas cho'ldagi qumlar yonsin!.. Ipinig uchini topib oldim, endi uni shunday aylantirayki, Spitamen botarga yo'l topolmay qolsin.

Babax shu yo'l bilan toza suvni loyqalatib o'zining qora miyatiga yetish yo'lini izlay boshladi.

– Spitamenning sendan boshqa xotini ham bormi? – deb soʻradi tushmollagandek.

– Bu nima deganing?

– Sen bu yerda oʻtirib, hech narsani bilmaysan chogʻi, U Oksiatning goʻzal qizi Ravshanakni sevadi-ku! Xorien qalʼasida boʻlganida shunday deb eshitgandim...

– Sen yomon niyati odamga oʻxshaysan, bu yerdan tez ket, boʻlmasa sipohlarni chaqiraman, – dedi Odatida gʻazabi kelib.

– Mayli chaqira qol, nima ham derdim, bor gapni aytdim qoʻydim-da, ishonmasang oʻzing bilasan.

– Yoʻq, unday emas, yolgʻon! – yigʻlamstradi Odatida.

– Ravshanakni koʻrmagan ekansan. Men uni bilaman, menga tegsa butun borligʻimni hadya etardim unga. Sugʻdiyona ham, Baqtriyada ham bunaqa goʻzal boʻlmasa kerak, – dedi Babax Odatidaning yuragiga olov yuqib.

– Hammasi yolgʻon, yolgʻon!

– Nega ishonmaysan, soddada ayol ekansan, yaxshisi senga boshdan soʻzlab bera qolay. Navroʻz kuni «Xorien qoyasi»da yangi yil bayramini kutdik. Men ham oʻsha yerda edim, aslida Xorien mening xoʻjayim boʻladi. Anavi oʻnta tuyadagi mollar oʻshaniki, men uning mollarini sotib kelish uchun anavi savdogar bilan Chimmochinga ketmoqdaman. U yerdan yaxshi matolar, chinni asboblar keltiraman. Xullas, oʻsha kuni Ravshanak Siton degan zodagon yigitga unashilishi, keyin toʻy boʻlishi kerak edi. Qizigʻi shundaki, ular kurashganda Ravshanak yengib chiqdi.

– Juda yaxshi, demak qiz yigitni sevmasa ekan-da! – dedi Odatida.

– Sen yaxshilab eshit, darhol xulosa chiqarma, axir Ravshanak nega yiqilib bermadi?

– Yigitni sevmaydi-da – dedi Odatida hozirjavoblik bilan.

– Ey, toʻxtasang-chi, sababi shundaki, oʻsha kezda Spitamen pastda uni kutib turgan edi.

– Nega kutib turarkan?

– Gap ana shunda, Ravshanak qalʼadan tushdi-yu, Spita menning otini mina solib uchib ketdi, ketidan boʻlsa sening suyuqli ering joʻnadi.

– Qorasochni mindimi, – bir oz asabiylashdi Odatida.

– Ha, xuddi oʻsha ot. Egasidan boshqa hech kimni mindirmaydi, deb eshitgandim, Ravshanakni boʻlsa bemalol olib ketdi...

– Xoʻsh, u yogʻi nima boʻldi? – taajjublanib soʻradi Odatida.

– Siton bilan Ravshanakning toʻyi boʻlmadi, nikoh buzildi.

– Menga qara, agar Sugʻdiyona ham, Baqtriyada ham eng goʻzal qiz mening suyuqli Spitamenimni sevib qolgan boʻlsa, bunga tan berish kerak, mayli roziman, Nohidga qasamyod etamanki, Spanta shunga loyiq, u boshqani yaxshi koʻrsa ham, men unga sodiqman, uni sevaman. Ammo sen, sen... toʻgʻrisini aytсам, ablah ekansan...

Odatida yigʻlamogʻdan beri boʻlib qoʻlida narsalarini ham, hamyondagi draxmalarini ham olmay Ramtishni yetaklagan-cha qarorgohga joʻnab qoldi. Karvonboshi hayron boʻlgancha yelkasini qisib, Babaxga «nima deding, nega uni xafa qilib qoʻyding», degandek qaradi. Babaxni arabchalab nimalardir deb koʻygan boʻldi. Babax boʻlsa oʻzicha «Bu gaplarga tushumaysan, jim oʻtiraver, bizning hisob-kitobimiz bor, mana endi men ham Spitamenga koʻrsatib qoʻyaman, Oksiatni ham, Xorienni ham undan ajratib yuboraman, hali u Babaxni bilmas ekan», deb koʻnglidan oʻtkazdi. Karvon boshligʻi Babaxga yana allanarsalar dedi-da xizmatkorlaridan birini chaqirib, Odatidaning xarid qilgan mollari, hamyondagi pullarini kiritib yubordi.

Odatida qarorgohga qanday yetib borganini bilmadi. Yoʻl-yoʻlakay dunyoda shunaqa ham pastkash, igʻvogʻar odamlar ham boʻlar ekan, ularning jazosini Ayshmaning oʻzi bersin, nega shunday insonlar dunyoda tugʻilarkan deb, gʻazablanardi. Yuragi yonib, koʻzacha ustida turgan kosani oldi-da, limmo-lim qilib qumron ichdi. Oʻgli «men ham ichaman» deb xarxasha qildi.

– Ichging kelmasa ham hadeb toʻpolon qilaveragan, – deb Ramtishni koʻyib-koyib, kosani yarimroq qilib qumron quyib berdi. Oʻgli ham onasiga oʻzining qumron ichkisi kelayotganligini isbot qilish uchun entikib-entikib boʻlsa ham kosani birpasda boʻshatib «ma» deb onasiga uzatdi.

Odatidaning xayoli Babaxda edi. Juda mayda gap odam ekan. Ayollar ham uning yonida ip esholmaydi, tavba, birpasda qancha yolg'oni to'qib tashladi-ya! Obbo, tiling kesilgur-ey, Spitamenda nima qasdi bor ekan, yo bo'lmasa bir nomardig'vogar, kimgadir yollangan ayg'oqchimi? Mulozimlarga aytasamikan, balki to Spitamen kelgunga qadar ushlab turish lozimdir.

- Ena, hoy enajon, xafa bo'ldizmi? - so'radi Ramtish hadeb bezovta bo'layotgan onasining hozirgi asabiy holatini bilganday

- Bor, anavi Antikni chaqir!

Ramtish chopgancha mulozimni chaqirib keldi.

- Uncha-muncha xarid qilgandim, narsalar ham, hamyonim ham karvonboshi yonida qolib ketdi, borib, olib keli!

Antik chiqib ketmoqchi bo'lgandi, Odatida uni to'xtatdi.

- To'xta-to'xta... aytmoqchi - Odatida bir oz o'ylanib qoldi.

- Yana biror narsa esdan chiqibdimi? - so'radi mulozim.

- Ha, o'sha yerda bir odam bor - Odatida yana o'ylanib qoldi.

- Nima demogchi edingiz, bekam, - Odatidani hech qachon shunchalik bezovta va begaror ko'rmagan edi mulozim.

- Mayli, narsalarni olib kelsang bo'lgani...

Xizmatkor shoshilib chiqib ketdi.

Odatidaning yodiga bir narsa tushgandek bo'ldi. O'sha birinchi homilador bo'lgan kezlari ko'zi yorishishiga bir oycha qolganda Spitamen savdo ishlari bilan Marogandga borganadi. O'shanda bir haftacha qolib ketdi. Ilgari yo'lga ketadigan bo'lsa qachon kelishini aytardi. Ko'pincha yumushlarini bitirgach, tezroq qaytib kelishga harakat qilar va esnikdan kirishi bilan «Seni juda sog'inib ketdim, jonginam» deb qaylig'ini erkalaradi. O'shanda birinchi marta Spitamen uch kuncha deb ketdi-yu, bir hafta yurdi. Odatidaning ko'zi qish chillasida yorigandi. Birdaniga ikki o'g'il tug'di. Spitamen xuddi bolalardak osmonga sakrab quvongandi. O'ntalab qo'y, mol so'yib, qurbonlik berib, el-yurtga to'y qilgandi. Ammo Odatida juda giynalgandi. Ikki norg'ildek o'g'ilni tarbiyalashning o'zi bo'ladimi! U bolalari bilan o'rnlashib qolib, Spitamen besh-o'n kunlab yo'q bo'lib ketar, qaytgach ko'proq shirin-shakar o'g'illari bilan band bo'lardi.

- Spanta, meni unutib qo'ydingmi? - so'rardi Odatida.

- Jonginam, seni unutib bo'ladimi, yakka-yu yagona ayg'anim, - deb erkalaradi xotinini.

- Yuragim uzilib ketay dedi-ya, sen shuni bilasanmi, - erkalaradi Odatida.

- Sen ham bolalaring bilan ovorasan, muhabbatini o'nalarga berding chamanda, - dedi Spitamen.

- Unday dema, sensiz mening hayotim ham, xayolim ham yo'q.

Nega Odatidaning yodiga hozir shu voqea tushdi, o'zi ham bilmaydi. Navro'z kiradigan kuni Spitamen yaylovdan kela solib bermasam bo'lmaydi, deb shosha-pisha «Xorien qoyasi»ga jo'nalib ketdi. Yuragiga olov tushdi sho'rlik ayolning. Ig'vogar mahotki rost so'zlayotgan bo'lsa? Qorasochga nima balo urdi, ayvib qolibdimi vafodor tulpor? U hatto Odatidaga ham illovin bermasdi, Spitamen bilangina mingashib ketishgandi bir marta. Anavi iblisga ishonmas edi, ot-chi, unga ne balo urdi, buloq suvidek beg'ubor, sof edi-ku! Nega Qorasoch indamasdan ilavshanakni o'z ustiga mindiribdi? Demak, yerda bir gap bor, ilgari ham o'sha qizni mindirgan. «Hammasiga ishonmasdim, ammo Qorasochning qilg'ilig'i yuragimda shubha tug'dirdi», deydi Odatida. Inson aldash mumkin, ammo ot aldamaydi.

II qism

TOG'DAGI GULXANLAR

DARYODAN KECHISH

Amudaryo... Uning o'zi bir dunyo. Sersuv, serhasham, sho'x, yilning har bir faslida o'zgacha ohangga, rangga kirib turlanadi, jilolanadi. Ayniqsa bahor kezlari xuddi hurkovich otdak eplab bo'lmaydi, o'zanidan chiqib, qirg'oqning bo'sh joylarini urib, ag'darib, kengliklarga tarqaladi, hancha-qancha o'tloqlar, ekinzorlar suv ostida qolib ketadi. Qani endi uni epga keltirib bo'lsa, o'zaniga sig'may, quturib, qirg'oqlarni yeb, yalab, o'ziga yo'l axtaradi, makedoniyalik Iskandar Sug'diyona yerlarini o'z jo'shqinligi bilan mudofaa qilib turgan bu ulkan daryo bo'yiga yetib kelganda, ayni issiq bahor kunlari boshlangan payt edi. Katta qo'shin, og'ir qurol-aslahalar va ot-ulovlarni daryodan o'tkazish g'oyat mashaqqati bo'lib, sollar, qayiqdar yasash uchun atrofda dov-daraxtlar mutlaqo yo'q edi.

329-yilning bahori. Iskandarning yetti yuz minglik qo'shini cho'lidan Amu bo'yiga yorib chiqqanda go'yo ob-hayotga erishgandek o'zlarini daryoga urdilar, hammayoq qiy-chuv, to'polon bo'lib ketdi. Qarabsizki, taqir cho'l suvsizligidan azob chekkanlar hech narsaga qaramasdan daryo suvini olib birlariga sepishar, boshlaridan quyishar, terlab, sho'r bosib ketgan kiyim-kechaklarini yuvishardi. Ba'zilar bo'lsa o'zlarini daryoga tashlab cho'mila boshladilar. Bunday betartiblik oqibatida suvga oqib ketganlar ham bo'ldi, askarlar o'rtasida qattiq shamollab qolib, turli qasalliklarga yo'lliqqanlar undan ko'p edi. Dastlab Iskandar cho'l azobini chekkan askarlarini o'z holiga qo'yib berdi, keyin qattiq buyruq chiqarib, hamma boshboshdoqsizliklarga chek qo'ydi. Endi katta qo'shinni sho'x daryodan qanday qilib olib o'tish haqida o'ylash kerak. Bu haqda o'z maslahatchilari, tajribali sarkardalari bilan fikrlashdi. Daryoning sayozroq, torroq joyini topish kerak edi, lekin har ikkala imkoniyat ham yo'q, sayoz joyda daryo yanada kengayib ketgandi. Hozirgi Iskandar qo'shinlari yorib chiqqan

joyda daryoning kengligi olti chaqirim bo'lib, narigi qirg'oq past bo'lganligi uchun daryoning, suvi butun kengliklarga voyilib ketgandi. Oxiri qidirib-qidirib Taxtaqora³⁰ degan joyni tanlashdi. Bu yerda suvning oqini tez bo'lsa ham, ammo qirg'oq ancha yaqin va mustahkam edi. Iskandarning buyrug'i bilan hamma terilar yig'ib olinib, ichiga xas-xashak, somon tiqildi. Daryo qirg'oqlarida qalin qamishzorlar bor edi. Bu ularga juda qo'l keldi, qamishlarni bir-biriga bog'lab, o'ndan sollar tayyorlashdi. Qariyalar, kasallar, yaradorlar shu yerning o'zidayoq Vatanlariga qaytarib yuborildi.

Hamma tayyorgarlik ishlari tugagach, kechish boshlandi. Daryodan o'tish g'oyat mashaqqati bo'lib, ancha kuch, iroda, shijoat talab etardi. Suzishni yaxshi biladiganlar narigi tomonga o'tib, og'ir qurollar ortilgan qalin sollarni qabul etib olishlari kerak edi. Ular jun arqonlarni bir-biriga ulab ana shu og'ir yukli sollarni tortib olishar, keyin yuklardan bo'shagach, yana orqa qirg'oqqa qaytarishardi. Shu alpozda bu jarayon uzoq davom etar, somon tiqilgan teri qop ustiga ikkita-ikkita bo'lib chiqib olgan getayralar nayza, qilich-qalqonlarini ehtiyotlab, qirg'oqqa o'tib olishlari bilan besh-oltita gopni bir-biriga bog'lab, iziga jo'natib turishardi. Ammo tezogar daryo o'zining jayxunligini ko'rsatardi. Mana, manjanag ortilgan solning argoni uzilib ketib, oqim bo'ylab qalqib keta boshladi. Lashkarlar qiy-chuv qilib baqira boshladilar. Sol tezogar suv kuchi bilan birdaniga og'ib ketdi-yu, manjanag uni ushlab kelayotgan ikki jangchi bilan suvga ag'darilgan...

– Oqimga qarab suz, oqimgal – baqirdi qirg'oqdagilar. Jangchilarning biri apcha joygacha oqib borib, zo'r-bazo'r chiqib oldi, ikkinchisi bo'lsa suzishni bilmaganligi uchun daryo oqimiga qarab bir oz shapir-shupur qildi-yu, keyin kiyimlarining og'irligidan suv tagiga g'oyib bo'ldi.

Buning ustiga getayralar chiqib olgan teri qop tikilgan joydan so'kilib, ichidagi butun somon suv yuziga chiqib ketdi, qop ustidagi yuklarni ko'tarolmay cho'ka boshladi. Hartugul

³⁰ Qadimgi yunon tarixchilarining yozishicha, Taxtaqora Termiz yaqinida bo'lgan. Lekin boshqa tarixiy manbalarda Iskandar qo'shinlari Kalif degan joydan kechib o'tgan degan fikr ham bor.

*Tangrim, iltijo sendan,
So'zla haqiqatni, o, Axuraj!
Adolat ibtidosin peshvosi kim o'zi?
Quyosh-u storalarga yo'l solganlar kim...
Mazda, bilishni istayman, shukaru yana boshqalar haqda.*

Gerakl sukunatga cho'kdi, she'riy satrlarning mazmuni, ma'nosi uni ancha o'ylatib qo'ygandi. Daryodan o'tayotganlarning qiy-chuvlari ham getayralarning qulog'iga kirmasdi.

– Ehe, shunaga degin, juda ajoyib-ku, – dedi Gerakl tupug'ini yutib.

– Nega yoqibdi bu kitobni? – hayratlandi Ferik.

Bu insonning noyob tuyg'ulariga haqorat-ku, biz olamga madaniyat targ'atuvchi xalqimiz, deydi. Iskandar, bo'lmasa nega zakovat durdonalari yoqib yuborildi? – dedi Gerakl.

– Bu gapga chek qo'yish kerak, agar Iskandar eshitib qolsa naq teringga xuddi mana shu meshga o'xshatib somon tiqadi-da, daryodan o'tadi, – dedi Roma ularning yuragiga vahma solib.

– Sen shunchalik bilimdon ekansan, nima qilib oddiy jangchi bo'lib yuribsan? – so'radi Gerakl Romadan.

– Ey oshna, agar bilsang, jangchilar ichida mendan ham o'tadigan aqlli odamlar bor, bu yerda hammasi hor-zor bo'lib yuribdi.

Yana bir baxtsizlik yuz berdi, qirg'oqdagilarning baqiriqlari eshitildi. Qamish solga keragidan ortiqcha odamlar chiqishgan ekan, iktita sipoh suvga ag'darilib tushdi. Og'ir qurullari bilan ikkalasi ham cho'kib ketdi.

– Biz o'shanda gathashmagandik, ayt-chi, Ferik kitobni qanday qilib yoqgan edilaring? – so'radi Gerakl.

– Eh-he, bizga Aleksandrning buyrug'i deb aytiladi. Istahrdagi bir baland toqqa bordik. Qarasak, katta g'or ichida marmar toshdan yasalgan sandiqlar turibdi. Agar sen o'sha sandiqlarni ko'rganingda edi, hayron qolariding; shunday naqshlar, suratlar solib ishlanganki, aqling bovar qilmaydi.

Qopqog'ini o'n kishi zo'r'ga ko'tardik, biz xazina bo'lsa kerak, deb o'ylagandik, suynib ketdik, axir biz ham biror narsalik bo'lib qolardik-dai Keyin qarasak, mana shu teriga yozilgan kitob varaq'lari ekan, xafa bo'lib ketdik, shunchalik ham bo'larikami deb. Keyin hammasini eshakra ortib tog'dan pastga, katta sayhonlikka tashib tushdik-da, bir-birining ustiga qo'yib taxladik. Terilar shunchalik ko'p ediki, ularni ustma-ust qo'ygandan keyin tog' bo'lib ketdi.

Kechga tomon Iskandarning o'zi tashrif buyurdi. Keyin yoqib yuborishdi.

– Qaysi tog' ekan, – so'radi Ferik.

– Nifisht³² tog'i der ekanlar...

– Muqaddas kitob varag'ini endi nima qilasan, – dedi fraklyalik Ferikka.

– Biz Nifisht tog'ida xazina topmadik, deb xafa bo'lgandik, taqdirni qarangki, shu kitobning bir sahifasi daryodan o'tishda qo'l keldi, menimcha birorta jonliq topib qurbonlik qilish kerak dedi Ferik.

– To'g'ri, men ham shuni o'ylab turuvdim, – dedi Gerakl.

– Men borib biron jonliq topib kelay bo'lmasa, – dedi Ferik, qur'ol-yaroqlarini qo'lga olib.

– Terini daryoga tashlab yuboraymi, – dedi Gerakl Ferikka murojaat qilib.

– Yo'q-yo'q, nima deypasan, o'zing, men uni kechalari tag'iga solib yotaman, sovuqda ustingga tashlab olaman, agar eson-omon-u o'lmay o'z vatanimga yetib olsam, uyim to'r'iga ilib qo'yaman, – dedi Ferik.

Shunday qilib, daryodan kechish besh kun davom etdi» suvga cho'kib, oqib, o'lganlar juda ko'p bo'ldi.³³ Qancha qur'ol-yaroqlar, ot-ulovlar daryo tubiga tushib ketdi.

Daryodan o'tilgandan keyin aholi yashaydigan qishloqlarga yetib borish uchun hali uzoq yo'l yurish kerak edi. Iskandar

³² Ibn Balxiyning «Forsnoma»sida istahrdagi Nifisht tog'ida «Zind» (Avesto) kitobi marmar sandiqlarda saqlanganligi haqida ma'lumot beriladi.

³³ Qadimgi yunon tarixchilarning bergan ma'lumotlariga qaraganda Oks (Amudaryo) ilin kechib o'tish vaqtida katta janglarda halok bo'lganlardan ham ko'p odam suvga cho'kib, oqib o'lgan. (Arianning «Iskandar yurishlari» kitobi).

daryodan o'lgach, o'sha kunyoq yo'lga chiqdi, yo'l-yo'lakay bir oz dam olib, qo'shnlarni tartibga keltirib olish uchun qulayroq joy axtardi. Kechga tomon yam-yashil daraxtlar bilan qoplangan, ariqlarida sharqirab suv oqib yotgan bir beshaga yotib keldi. Bu joyning ob-havosi yoqib qolganligi uchun to qo'shnlarning barchasi yetib kelgunga qadar shu yerda bargoh tikib, dam olishga qaror qildi.

Kechga tomon Ptolomeydan chopar keldi. U Bess qo'lga olinganligini Iskandarga xabar qilib, «Osiyo shohi»ni uning huzuriga qanday holatda olib borishni so'ragandi. Podshoh Bessni sharmandalarcha yalang'och holda olib kelishni, shu yerdayoq ko'pchilik oldida siddiq qilishga qaror qilganligini bildirdi.

Bessning qo'lga tushganligi, erta bilan shu yerga olib kelinajagi haqidagi xabar butun qo'shnlar orasida birpasda targaldi. Chunki Doreyosni o'ldirib, o'z shohiga xiyonat qilgan shohni ko'rish, jazolanishini tomosha qilish barcha uchun juda qiziqarli edi. «Bessni Ptolemey o'zi ushlab kelibdi», «Qattiq jang bo'libdi», «Bess o'z ixtiyori bilan Iskandarga asir tushibdi», «Sptamen Bessni qo'lga olib, Iskandarga sovg'a qilibdi», «Sptamen bilan Oksiart tortishibdi», «Bessni Sptamen yashirin ravishda Iskandarga yuboribdi». Xullas, odamlar o'rtasida bunday mish-mishlar ko'p edi.

«Osiyo shohi» kelishini betog'atlik bilan kutishardi.

Ertasi choshgonga yaqin Ptolemey yetib keldi. Bess naqav semiz ot ustida qip-yalang'och, sochlari alvashtilarnikidek to'zg'ib hammayog'ini qoplab olgan Bess boshini quyi solgancho o'tirardi. Uning hozirgi ko'rinishi juda ham kulg'ili, ayanchli edi. Hammayoq qiy-chuv bo'lib ketdi. Keng o'tloq maydon atroflari sipohiyar o'rab olishdi. Kimdir eski tunuka tog'orachani Bessga qarab otgan edi, ot oyog'i tagiga taraqlab tushdi. Bess mingashgan ot hurkib ketib, ozgina bo'lmasa u ag'darilib tushayozdi. Hamma qiyqirib yubordi. Ammo holdan toygan o'limiga allaqachon rozi bo'lgan Bess uchun endi hammasi baribir edi, baqiricqlarga ham, haqoratlariga ham zararcha e'tibor qilmas, ko'zlarini yumib olib, hadeb lablarini qimirlatib pichirlab, duo o'qirdi.

Ptolomeyning odamlari Bessni otdan zo'r-bazo'r tushirib, maydon o'rtasidagi katta maxsus yog'och ustunga bog'lab qo'yishdi. Endi hamma beriladigan jazoni kutardi.

Shu vaqt tantanali sadolar ostida maydon chekkasidagi qarorgohdan makedoniyalik Iskandar o'z lashkarboshilari bilan chiqib keldi. Hamma qiyqirib, ulug' podshohni qutlardi. Iskandar to'ppa-to'g'ri Bessning qarshisiga kelib to'xtadi. «Osiyo shohi»ni boshdan-oyoq kuzatib, «holing shumi», degandek qarab turdi. Hamma jim, o'rtaga sukunat cho'kdi.

- Senga bir savolim bor, javob ber, - dedi Iskandar qat'iy. Bess nima savol degandek Iskandarga bir qarab qo'ydi.

- Savolim shuki, sen o'z qarindoshing Doreyosni nega o'ldirding?

...

- Ha, tiling yo'qmi, javob ber?

- Doriyovushni o'ldirgan birgina men emas, - duduqlandi Bess.

...

- Yolg'on gapirma, juda bo'lmasa o'liming oldida haq gapni bo'zla!

- Haq gap shu. Doriyovushni faqat men o'ldirganim yo'q. Kim edi ular?

- Shohning atrofidagilar...
- Ular begona odamlar edilar, sen bo'lsang uning qarindoshi eding, qanday qilib qo'ling bordi, ablah!

...

- Javob ber.

- Hayajonda turgan qo'shnlar orasidan «javob ber», «javob ber» degan ovozlar keldi. Bess endi qarshisida turgan jahongashta Iskandarga ham, uning savollariga ham javob bermay ko'zini yumganicha jim turaverdi.

Iskandarining jahi chiqib, o'rtadagi maxsus qo'yilgan taxta ustiga chiqib so'zlay ketdi.

- O'z shohiga xiyonat qilganligi, ulug' Doreyos Kodomanni o'ldirganligi, buning ustiga masxarabozlik qilib o'zini «Osiyo shohi» deb e'lon qilganligi uchun bunday go'rso'xta, nonko'r savollarga erkaklik nomusidan mahrum etilib bichilsin, qulog-

burunlarining uchi kesilsin. Shundan keyin u el oldida sharmanda qilinib, Ekbatanga olib borib, fors va midiyalik aholi oldida qatl etilsin!

Butun qo'shinlar Iskandarning hukmini eshitib, uni baralla ma'qulladilar. Karnay-surmay sadolari yangradi. O'rta jallod tushib, qo'llidagi kichkinagina xurjunga ehtiyot qilib solingan maxsus asbob-uskunalarini chekkaga qo'ydi-da, ichidan nimadir oldi. Bu daqiga maydoni o'rab turgan ming-minglab qo'shinlar go'yo qimir etsa hayotda bir bor bo'ladigan qiziq bir narsani ko'rolmay qoladigandek miq etmay, jim turishardi. Hammaning nigohi o'rtadagi jazoni amalga oshirayotgan jallod bilan Bessda edi. U o'z qahoratini ulug' podshoh oldida namoyish qilish uchun hech shoshilmasdan buyruqni mohirlik bilan bekam-u ko'st ado etdi. Bess bichilganning o'zidayoq hushidan ketib, quloq-burunlarining uchi kesib olinganini bilmadi ham...

KATTA JANGLAR ARAFASI

Spitamnen Iskandarning daryodan o'tib Marogandga yurish qilmogchiligi haqidagi xabarni eshitgan kunyoq o'zining do'stlari, mingga yaqin suvoriylari bilan poytaxtga jo'nadi. Bu yerda - asosiy gap Sug'diyona. Poytaxtning taqdiri haqida borardi. Namichning o'sha kundagi beqarorligi Spitamen va uning do'stlarini qattiq tashvishga solib qo'ygandi, Marogand Iskandarga qarshilik ko'rsatishga qodirmi, yo'qmi? Agar Namich lashkar tortib, yunon-makedon qo'shinlariga qarshi chiqmogchi bo'lsa, nega shu vaqtda hadar Spitamenmi, Oksiartni yoki Xamukni yordanga chaqirmaydi. Dunyoda shuncha voqealar ro'y berapti, Bess Iskandar qo'lliga topshirildi, dushman Amudaryodan kechib o'tdi, Namichning bo'lsa parvoyi falak, go'yo dunyoni suv olib ketsa, to'pig'iga chiqmaydigandek poytaxtda tinchgina o'tiribdi. Bunday loqaydlik Spitamen va uning do'stlarini o'ylatib qo'ygandi. Shu boisdan to Iskandar Marogandga yetib kelguncha Spitamen poytaxtga borib Namich bilan yaxshilab so'zlashib olmoqqa qaror qilgandi.

Ular bir qarorga kelgan kuni kechasiyoq yo'lga tushishdi. Ilahorning issiq kunlari boshlanib, quyosh hammayoqni landirdak qizdiradigan shu kezlarda cho'l yo'llarida kechasi yurish ancha yengil bo'ladi, ikkinchi tomondan harbiy nuqtayi nazaridan ham muhim: dushman ayg'oqchilari g'afiatda qolib, Iskandar qulog'iga yetmaydi.

Spitamnen o'sha kuni Navtakadan chiqib, Bessni Hamod qishlog'ida qoldirgach, o'z odamlari bilan Sirdaryo bo'yidagi mudofaa ahamiyatiga molik bo'lgan kichik bir shaharchada tinab qolgandi. U yerda yotib qolisdan maqsad - Bessni Iskandar odamlariga topshirish tafsilotlarini batafsil bilib, keyin shunga qarab ish tutmogchi edi. Hamod qishlog'iga mas'ul qilib qoldirilgan usrushonlik Kamak ertasigayog Bessni Ptolemey olib ketganligi tafsilotini Spitamenga so'zlab berdi. Ayniqsa, uzuk haqidagi hikoyatni eshitib, Spitamen kula-kula ichagi uzildi.

- Farad qayerda hozir? - so'radi Spitamen.

- Qayergadir ketdi, - dedi Kamak.

- Hali ham Bessning ketidan yuribdi degin, - kuldi Spitamen.

- Bilmadim, har holda g'oyib bo'lib qoldi.

Shunday qilib, Spitamen o'z lashkarlari bilan cho'llarni orqada qoldirib, Marogand sari siljib bormoqda edi. Cho'l bo'ylab yelgan mayin shabada yuzlarga uradi, oy yo'q, yulduzlarga charaqlab turibdi. Jimjit kechada qurol-yarog'larning sharaq-sho'rig'i, otlarning kishnashigina tinchlikni buzadi. Otlar orasida kimdir qo'shiq boshlaydi:

Nura'shon Yimaning shohlik zamon,

Na sovuq bor edi va na bir issiq...

Ko'rmadi kasallik odamlar joni,

Bo'lmadi devlardan paydo bo'lgan suq.

Ahriman hujumga o'tgan bir choqda
Muqaddas Ashaning yaratganiga
Otlarib chiqdilar, qo'llar yaroqda
*Voxuman va Otar jang maydoniga.*³⁴

³⁴ «Avesto»ning Yasnasidan.

Muqaddas qo'shiq – yuraklarga dalda, halblarga orom.

– Hoy qo'shiqchi, qayerdasan, davom et, – dedi kimdir baland ovoz bilan.

Otlar tuyog'ining dupur-dupuri yer qarida kimdir qo'shiqqa jo'r bo'lib, do'mbira urayotgandek, qo'shiqchi to'xtagan bo'lsa ham do'mbraning bir me'yorda urishi davom etayotgandek edi.

Spitamenga qo'shiq qattiq ta'sir etgandi, «kim aytapti o'zi, muqaddas kitobning o'chmas sahifalaridan olingan bu ajib nido nega jimib qoldi», deb dilidan o'tkazdi.

– Aytaver, Ulug' Axuramazda senga xushovoz hadya etgan ekan, – dedi Spitamen.

Muqaddas ruh deya tan oldim yana

Azalsan, yaxshisan, yomonga yomon,

Muqaddas ruh deya tan oldim seni

So'ragan chog'ingda: «Kimsan, kim tomon?»

Javob ushbu dir: men Zardo'sht – imon menga tug'

Seni sharaflayman, dushmanin – durug'!

So'ragan chog'ingda: «Qaroring nedir?»

Olovga siginmoq uzra xayolim.³⁵

Qo'shiq tindi, go'yo hamma o'z xayoli bilan band edi.

Qo'shiqchining mayin va sehrli ovozi ulug' maqsad yo'lida bel bog'lagan dovyurak qahramonlar qalbiga ilhom baxsh etardi. Siyohdek qorong'i kechada odamlarning yuzidagi hayajonni bilib bo'lmasdi, ammo ot ustida o'y o'ylab bepoyon qorong'i bo'shiqda somon yo'lga ko'z tashlab dadil ketayotgan bu jasur kishilarning qalb urishi, yurak harorati, fikr-tuyg'ulari bir-birlariga ma'lum edi.

– Hoy qo'shiqchi, rahmat senga, qani bu yozga kel-chi, – chaqirdi Spitamen.

Suvoriy safdan chiqib Spitamenga tenglashdi.

– Bu senmiding Sherdor? – taajjublandi Spitamen.

– Ha, men...

³⁵ O'sha yerdan olindi.

– Seni suratlash desam, hali yaxshi qo'shiqchi ham ekansan-hal!

– Shunchaki surat chizganda tog'larda aytilib yurardim...

Spitamen o'sha kecha Namichning saroyidagi ziyofatdan chiqib, yo'l-yo'lakay qadrdon do'sti Kasnikiga kirib o'tganda Sherdor shu yerda ekan. Kas suratlash yig'itni Spitamenga tanishtirib, uning boshiga tushgan ishq savdosini so'zlab bergandi. Ma'lum bo'lishicha Kasning qizi Mohiyon Turonaning kamizagi bo'lib xizmat qilgan ekan, malikaga suratlash yig'itning yurak dardini ogizmay-tomizmay aytilib beribdi. Shunda malika otasiga aytilib Sherdorni suratlash qilib saroyga ishga olibdi. Ammo keyinchalik Namich suratlashning niyatini sezib, uni saroydan haydab yuboribdi.

– Maydi, xafa bo'lma, yigit, seni ishq dardingni Daryoddan eshitganman, hozir men bilan ketasan, o'zim vaqti kelib Namichga aytilib ko'raman, bir iloj qilarmiz, – dedi Spitamen Sherdorning ko'nglini olib.

Spitamen, o'shanda, yo'l-yo'lakay Maroqanddan qaytayotib cho'lida Iskandar ayg'oqchilari bilan olishib, bittasini asir qilib olgan kechada Sherdorning mardligi, jasoratiga qoyil qolgandi. Endi bo'lsa, bu so'qabosh tog'lik yigit boz ustiga yaxshi qo'shiqchi chiqib qoldi.

– Maroqandga borganda, agar Namich qarshilik ko'rsatsa har qanday yo'l bilan bo'lsa ham malikani olib ketasan, – dedi Spitamen.

– Rozi bo'lmasa, qanday bo'larkin, – dedi xomush Sherdor.

– O'zi seni sevadimi, – so'radi Spitamen.

– Bilmayman.

– Yur, desang sen bilan ketarmikin?

– Qaydam...

Cho'lidan chiqib Maroqandga o'n chaqirimcha qolganda Spitamen suvoriylarga shu yerda to'xtashga buyruq berdi. Endi tong g'ira-shira yorisha boshlagandi. Spitamen do'stlari bilan maslahatlashib, lashkarlarni shu yerda qoldirib, Maroqandga ozchilik bo'lib yaqin safdoshlari bilan borishga qaror qildi. Oksartni o'z o'rniga qoldirib, Datafarn, Katan, Xorien, Xamuk va boshqa qabila, boshliqlarini birga oldi. Sherdor, Zo'rtosh,

Kamak, Tarigga o'xshash pahlavon yigitlardan o'n olti nafar jangchi Spitamen bilan birga poytaxtga boradigan bo'ldi.

Spitamen o'z do'stlari bilan choshgohga yaqin Maroqandga yetib bordi. Poytaxt darvozalari taqa-taq berkitilgan, go'yo qamal holatidek, shaharga biror odam kirmasdi ham, chiqmasdi ham.

Darvozaga borib taqillatishgan edi, ichkaridan soqchining ovozi keldi.

– Kimsan?

– Men Spitamen, och eshikni!

– Hozir.

Bir ozdan keyin darvoza ochilmay soqchilar boshlig'i tepadan turib Spitamenga muomala qildi.

– Shaharga hech kim qo'yilmaydi, hokimning farmonlari shu, – dedi.

– Bizni tanimayapsanmi? – bir oz asabiylashdi Spitamen.

– Tanib turibman, ulug' zot, nima qilay, men hokimga tobe odamman, – dedi soqchilar boshlig'i o'ng'aysizlanib.

– Bo'lmasa, Namichga borib ayt, Spitamen keldi deb. Mana bu ulug' zotlarni taniysanmi, bularni ham ayt!

Soqchilar boshlig'i «ma'qul» degancha darvoza boshidan tushib ketdi. Bir necha daqiqadan keyin kelib «hokim faqat o'zingizningina ko'rishga muntazir», dedi. Spitamenning jahli chiqdi. Namichning o'ta lani odamligini, begarotligini bilardi-yu, ammo shunchalik past ketishini, o'zini sharmandalarcha tutishini xayoliga ham keltirmagandi. «Nega o'zini bunday tutmoqda, Sug'diyaning ko'zga ko'ringan, e'tibori kishilari eshigi tagiga kelib tursa-yu, kiritmasa, bu qanagasi bo'ldi? Namichga shunday katta yurakni kim berdi?» – o'z-o'zicha o'yladi Spitamen. Do'stlariga qaradi, hammasi hayron, nimalar bo'layotganiga tushunolmasdi.

– Datafarr, hammaga ayt, organdan yuraverishsin, kuch ishlatib bo'lsa ham kirib boramiz.

Soqchilar boshlig'i Spitamenni yaxshi tanir, g'oyat hurmat qilardi, har safar Maroqandga kelganida izzat-ikrom bilan qabul qilib olar va shunday e'tibor-la kuzatib qo'yardi. Endi bo'lsa, qarangki, «Katta arava qayerdan

kurs, kichkina ham o'sho yo'ldan ketadi», deb shuni aytdilar, o'yladi Spitamen.

– Mayli, eshikni och, – dedi Spitamen.

– Soqchilardan biri darvozani qiya ochgandi, Spitamen izdalk bilan ichkariga kirdi-yu, uni zarb bilan urib ag'dardi-da, darvozani katta ochib yubordi. Suvoriylar ichkari kirib ketishdi, soqchilar boshlig'i Spitamenning bir so'zli va pahlavonligini yaxshi bilgani, o'ziga ham biror shikast yetib qolmasligi uchun bir chekkaga chiqib turaverdi.

Spitamen do'stlari bilan to'ppa-to'g'ri saroyga kirib bordi. Izzat-hurmatni ham unutib so'rab-netib o'tirmay, Namichning yoniga bostirib kirdi. Hokim bunday tashrifdan shoshib qoldi, «bularni kim qo'ydi» degandek atrofta buyruq kutib turgan sarkardalari, mulozimlariga qaradi...

– O'zi nima gap? – so'radi Namich Spitamenga yuzlanib.

– Yaxshisi biz senga beraylik shu savolni, yelkangga Ayshma chiqib oldimi? – g'azablanib so'radi Spitamen.

Namich bir oz o'ng'aysizlanib yerga qaradi.

– Saroyingdagi ziyofatlar shunchaki nodo'stlik alomati edimi? Qondoshligimiz qayda qoldi o'zi? Yo bo'lmasa boshqa harom qon tan-joningni buzdimi, ulug' zot? Oppoq sutimizga zahar-zagum aralashdimi, Xoumaga it suti aralashtiridimmi yo? Sug'diyona yaylovlarini, bog'lariga devlarni taklif etmoqchimisiz? Muqaddas kitobimizni o'tga yoqganlarga sotilganmisiz? Spitamen g'azab bilan taxt tomon yurdi. Soqchilar uning yo'llini to'sishmoqchi bo'lgandi, ikkalasini ikki yoqqa itarib, hokimga yuzlandi:

– Qo'rqma, men o'z qavmimga shamshir uradigan olchoq emasman. Eshigim qondoshlariga hamnavat ochiq, do'stlarim yuziga oyoq tiramayman.

– Men ham, – dedi Namich sekingina.

– Sening darvozsang hozir biz uchun yopiq edi, nomimiz aytilganda ham ochilmadi...

Spitamen do'stlariga qaradi:

– Biz ham katta bir o'lkaning hokimi, – dedi Xamuk.

– Taniiyman...

– Men forsalar sarkariman, – dedi Datafarr.

– Taniyman...

– Mening qal’anda ham mehmon bo’lgansan-a? – dedi Xorien.

Endi Spitamen asosiy gapga o’tdi:

– Qani ayt-chi, biz bilan birga Iskandarga qarshi borishga qodirmisan?

– Men Iskandar bilan urisha olmayman, – dedi Namich.

– Bo’lmasa aziz poytaxtimiz Marogand nima bo’ladi?

– Darvozani ochib bermoqchimisiz? – so’radi Xanuk.

– Yaxshisi meni o’z holimga qo’yinglar, biz masalani tinchlik bilan hal etmoqchimiz, – dedi Namich.

– Kimlar bilan? «Biz» deganing kim? – so’radi Spitamen.

– O’z sarkardalarim, qabila boshliqlari, oqsogollar bilan maslahatlashdik, sizlardan ham ittifo qilaman, agar bizning fikrimizga qo’shilmasangiz, unda xalaqit bermaganingiz ma’qul.

Spitamen turgan joyida qimir etmay jim qoldi, endi uning uchun Namich fikridan o’chgan, sotqin, yo’q odam edi. Xoriening qaradi, boshini quyi solib turibdi, Datafarn bo’lsa Namichni so’yib tashlagudek g’azabda, Kamak tishlarini tishlariga qo’yg’an, Sherdor ma’yus... Zo’rtosh Tariqga ur desa shu yerda turganlarning hammasini zum o’lmay biryoqlik qiladigan, qo’llari qilich dastasida. Hal qiluvchi so’z Spitamenda, u nima desa shu bo’ladi.

– La’natlar bo’lsin sendagalarga, qani do’shtar, ketdik, – dedi Spitamen.

ISKANDAR VA DARIVOD

Iskandar Bessni jazolagandan so’ng ikki-uch kun shu yerda qoldi. O’z lashkarboshilarini qarorgohiga yig’ib, Sug’diyona poytaxtiga hujum rejasini kelishib oldi-da, ertasi kuni sahardan boshlab Marogandga yurish boshlashga qaror qildi.

Iskandar qo’shinilarining Sug’diyona poytaxtiga yaqinlashib kelayotganligi haqidagi xabar tezda tarqalib ketdi. Butun Sug’diyonada notinchlik edi, avomni dahshatga soluvchi vahimali xabarlar el o’rtasida yurardi. Tiriklayin ko’milgan, osilgan odamlar, aholisi yoppasiga qirib tashlanib, o’t qo’yilgan

va butunlay bo’shab qolgan qishloq va shaharlar, zo’rlangan ayollar, chavaqlab tashlangan qariyalar, bolalar... Odatda Iskandar o’zi zabt etmoqchi bo’lgan ellarga ayg’oqchilarini yuborib, turli mish-mishlar tarqatardi. Bu, albatta, Iskandarning odamlarni vahimaga solish usullaridan bo’lib, shu bilan aholini ma’naviy jihatdan bo’ysunishga tayyorlardi. O’zining qati bilan bog’liq bo’lgan jazo choralarini ko’pincha ochiq maydonlarda mahalliy aholi ishtirokida o’tkazardi. Iskandar ayg’oqchilari quyerdan, qachon bo’lishmasin Ulug’ podshoh – makedoniyalik Iskandarning yengilmasligi, butun jahonni zabt etajagi haqidagi if’oyani singdirardi.

Iskandar Taxtaqora kechigidan to Marogandga yetib borung’a qadar juda ko’p qishloqlar, shaharlarni bosib o’tdi. Uning oyog’i yetgan hamma joyda qattiq jazo choralari o’tkazildi. Ilm’zan marhamati tutib, o’zining adolati podshoh ekanligini ko’rsatish uchun aholi o’rtasida aytim «saxovat»lar ko’rsatardi. O’z ixtiyori bilan, yaxshilikcha Iskandarga bo’ysunganlar Ulug’ podshohdan «xayr ko’rish» haqidagi gaplar el o’rtasida keng tarqalgandi.

Marogand ko’chalari g’oyat gavjum edi, yosh-yalanglar, qari-qartanglar, hammasi shahar hokimining buyrug’i bilan Iskandar yo’liga chiqishdi. Rastalarda savdo to’xtagan, do’konlar yopilgan. Darvoza tepasiga qo’yilgan nog’ora, karnay, surnaylar ertalabdan beri tinmaydi. Namich o’z amaldorlari, sarkardalari bilan makedoniyalik Iskandarni shahardan tashqarida kutib olishmoqchi. Iskandarga hadya qilish uchun tayyorlangan oq ot chiroyli qilib, martin yoppichlar bilan bezatilgan. Bu tantanavor vaziyat Marogandning ming-minglab aholisi kayfiyatiga ta’sir etmay qolmadi. Necha yillardan beri forslarning jabr-zulmidan jonlari halqumiga yetgan marogandliklar Iskandar kelishi bilan bir oz bo’lsa ham erkinlik tegar, turli to’lov, jarima, boj-lardan qutularmiz, deb o’ylashardi. Shahar bozorlarida ertayu kech hukmron bo’lgan fors amaldorlari Iskandar bostirib kiritishi bilan oq in-iniga urib ketdi. Hatto hokim saroyida ertayu kech hamma narsaga tumshug’ini tiqib o’tirgan Nabarzan ham Midiyaga ketdim deganicha g’oyib bo’ldi. Marogandlik

zodagonlar ham, savdo ahli ham ana shu erkinlikni his etib, qandaydir mavhum umid bilan nimalardir kutishardi.

– Hoy Dariyod, menga qara, sen qayerga ketyapsan, Iskandarni kutishgami, ovora bo'lma, unga sening safsatalaring yocmaydi, – dedi bir savdogar yigit.

Dariyod yigitga bir qarab qo'ydi-yu, nimadir demogchi bo'ldi, lekin odamlarning «kelayotganga o'xshaydi, tezroq yuringlar», degan chaqiriqlarini eshitib, chogancha ketdi.

Namich o'z odamlari bilan Maroganddan bir chaqirim joyga borib Iskandarga peshvoz chiqdi. Hokim otdan tushib podshoh huzuriga bordi-da, chuqur ta'zim bajo keltirdi. Namichning sarkardalari, saroy amaldorlari ham hokimdan o'rnak olib Iskandarga ta'zim bajo keltirishdi. Jahongir podshoh bunday izzat-iktromdan ko'ngli erib ketib otdan tushib, hokim bilan ko'rishdi.

– Xush kelibsiz, ulug' podshoh, qadamlaringizga hasanot, dedi Namich.

– Minnatdorman, e'tiqodingizni g'oyat qadrlayman, – dedi Iskandar.

Namich mulozimlarga ishora qilgandi, Iskandarga sovg'a qilish uchun yasatib keltirilgan bulutdek oq otni olib kelib jilovini podshohga tutqazishdi.

Iskandar otning yollarini siladi, oq ot uning uchun hamisha yaxshilik belgisi hisoblanardi. Shuning uchun ham Marogand hokimining munosabatidan g'oyatda xursand buldi.

Iskandar choshgohdan keyin Sug'diyona poytaxtiga kirib keldi. Bu marosimda butun poytaxt aholisi qatnashdi. Marogand hokimining sipohiyarlari Iskandarning saroyiga o'tadigan yo'lini betinch va betartib olomondan qo'riqlab turishdi. Jahongir shoh, shahar hokimining yonida saroy tomon yo'l olarkan, o'ziga «intilayotgan» boy-boyonlar, zodagonlar bilan va nihoyat avom xalq bilan mag'rur salomlashib qo'ydi. Ketidan ajoyib o'ynog'i otlarda sovut-qalqon kiygan sarkardalar borishardi. «Olov qasri» yonida bir to'da olomon o'rtasida baland bo'yli, soch-sogollari to'zg'ib ketgan Dariyod tepalik joyga chiqib olib o'z dunyoviy falsafasi bilan odamlarni og'ziga qarab nimalarnidir so'zlardi. Iskandar otning jilovini tortdi-yu, Darl

yod qarshisiga borib to'xtadi. Aftidan bu mo'ysafid chol o'zining ko'rinishi, vajohati va so'zlari bilan o'z vatanidagi notiqlik san'atiga ruju qo'ygan gapdon faylasuflarni eslatgandek bo'ldi. Dariyodning ko'rinishi Iskandarning ustoz Arastuga bir oz o'xshab ketardi.

Dariyod nutqiga shu qadar berilib ketgan ediki, hatto qurshisida turgan jahongirga zararcha ham e'tibor qilmadi, go'yo hech narsa bo'lmagandek so'zlay berdi:

– Bu dunyoga kimlar kelib, kimlar ketmadi. Buyuk shohlar, sarkardalar, allomalar, payg'ambarlar... Afrosiyobdek, biyovushdek jahon pahlavoni ham bir chaqmoqdek yonib o'chdi. Bu jahonga hokim bo'lib qolmoq istab qon to'kdilar, ko'p ellarni zabt etib, qishloqlarga, shaharlarga o't qo'ydilar. Karobalar, kultepalar ichra yana inson zoti qad ko'tardi, ariq qazib suv keltirdi, daraxt ekdi, bog' yaratdi. Keyin yana yangi boshqa, yangi qishloq, shahar qurdi. Hayot yana o'ziga tushib ketdi, shohlar bo'lsa gado bilan bab-baravar qaro go'rga tikildi-yu, nomsiz ketdi. Sarkardalar sovutlari qayda keldi, uni endi kim kiyibdi... shamshiri-chi? O'sha gilich yana kimning boshin kesar.

Ayo, do'star, birodarlar, ey, siz mening qondoshlarim, so'zimga tinglang, men devonani biror kimsa chagaga ham olmas... Ammo so'zim tinglang oz-moz, unda zarra bo'lsa hamki haqiqat bor. Dunyo uzra hamma narsa o'tkinchidir, murg'ak edim, bir parcha go'sht, o'sib undim, katta bo'ldim, kuchga to'ldim, hayot qurdim, shirin kunlar o'tdi-ketdi, mana endi, nazar tashlang, bir qari it, na kuchi-yu, na bichimi, na shuhrati, hech narsasi yo'qdir uning, na moli bor, na dunyosi, kimga kerak, ko'rgan odam irganadi, tezroq go'rga tiqlisaydi bu olchoq chol deb. Qani endi ajal kelib, jonim olib, shu tashvishi dunyo bilan ayrilashsam. Kel, ey ajal, jonimga bir aro kirgil, omonating ilg'il mendani! Qo'y, qiynama, azob berma hali axir u dunyoda do'xaxlaring bor-ku yana!

Keyin Dariyod qo'lga torini olib kuylay ketdi:

*Yillar o'tar asirlarga bo'shatib yo'l
Koshonalar, shoh saroylar huvillab qolgay.*

*Shamdek o'chib ketgay gado tutib shoh qo'lin,
Shu yo'sinda tengsizlikning o'zi yo'qolgay.
Bu dunyoga kimlar kelib, kimlar ketmaydi,
Yumushlari chala qolib, umri yetmaydi.*

Iskandar yonida turgan tilmochga nimalardir dedi-yu, keyin tantanali yurishni davom ettirdi.

Kechga tomon Dariyodni Iskandar huzuriga olib kelishdi. U podshoh saroyining hashamati bezaklariga, devorlardagi suratlariga anqaygancha jim turardi. Dariyod boshidan kulohini olib, Maroqand taxtida salobat to'kib o'tirgan Iskandarga «meni nega taklif etding», degandek savol nazari bilan qaradi.

– Xas-cho'pdek xor-zor bir devonaning jahon shohiga dardkor bo'lib qolganligidan taajjubdaman, – dedi Dariyod shohga tikilib.

Iskandarning tilmochi uning so'zlarini tarjima qilib berdi.

Iskandar miyig'ida kuldi-yu, Dariyodga yuzlanib:

– Dunyoda taajjubli ishlar ko'p ekan, ey devona. Mana sen hozir borsan, hayotsan, bir daqiqadan so'ng yo'qsan, to'g'rimi?

– Juda to'g'ri gapni aytding, ulug' shoh, bu fagat menga aloqador gap emas, mana bu yerda senga sajda qilib turgan kazo-kazolarga, hatto ulug' Jahongirga – sening o'zingga ham taalluqli!

– So'zga g'oyat usta ekanсан, ayt-chi sening ustozing kim?

– Hayot sabog'i-yu, xalq dahosi!

– O'tkinchi dunyo haqidagi fikrlaring bilan nima demoq chisan, menga shama qilyapsanmi yo'?

– Ulug' shohim, hayotning qabri qattiq, shafqatsizdir! Vaqt kelisa, tangri hech kimsani ayamaydi! Shohim, gadomi bari bir unga! Qani ayt-chi, ey Iskandar, kuni kecha jahonlarga larza solgan Doriyovush qani? Bess xor bo'ldi, olchoq edi uning o'zi! Sen o'zing ham ulug' Arastuda ta'lim olding, tahsil ko'rding, Odamlarda diyonat yo'q, inson gonin to'kilishi hech gap emas, qari cholmi, yosh go'dakmi, onaizor yoki padar buzrukvorni qonstiragan qilichlarga qurbon bo'ldi.

– Bas qil, devona, juda haddan oshib ketding...

– Yo'q, ulug' shoh, xafa bo'lma bundoq achchiq so'zlarimga, tingla, senga bir rivoyat so'zlab beray. Bir bechora dardli odam tangrisiga yolvoribdi: Ey xudoyim, sen yaratgan bandalaring bihortsati dardsiz emas. Biri faqir, dunyosi yo'q, biri kasal boyligi ko'p, yana biri zurriyotga g'oyat tashna. Bir kam dunyo, nega shunday? Odamlarga to'la baxtni bersang nima qilar ekan. Shunda tangri javob berib: «Inson zoti ko'p murakkab, agar bir tomonini tortib turmasang, xudoni ham unutib yuboradi», debdi. Nega Inson bir-biriga yov, nega bo'ri? Bilasanmi, ey Iskandar, odam ham bir maxluq, yaxshilab qarasang unda barcha jonivorlarning belgilar bor. Bir odamga qarasangiz quyonga o'xshar, boshqasi bo'lsa tulkinga, ba'zilar to'tiga o'xshar, laychani solatur ba'zi kimsalar. Ha, inson ana shularning mujassami, uly hayvon, eng aqlli, eng vahshiy, eng mehnatkash hayvon! Hali aytganimdek, dunyo o'tkinchi, bevafo, bebago! Dunyoga keldim-u mana endi ketyapman, ota-onalarim, bobolarim, avlodlarim qayga ketgan bo'lsa men ham o'sha yoqqa, sen ham, men ham bu dunyoga vaqtinchalik mehmonmiz. Biz u yoqda na bor, bilmasmiz, jannatni, do'zaxni, abadiy qorong'ulikmi, yonug'likmi hech kim bilmaydi...

Bu gaplarim uchun boshimni kes, roziman, men hech narsa yo'qotmayman, dunyo bir majruh, ahmoq satsatobozdan xalos bo'ladi!

– Tiling juda uzun, zaharli ekan!

– Haqiqat zaharli bo'ladi.

– Uzun til boshga yetkusidir.

– Haqiqat yo'lida ko'p boshlar ketdi, ammo haqiqat qoldi, ulug' shoh!

– Sen kim bilan so'zlashayotganingni unutding chamamda.

– Boshim ustida yalang'och qilich turganidan voqifman.

– Uzun tilingni qirgib olsam nima qilursan?

– Dilim bilan so'zlayman.

– Yuragingni ham sug'urib olurman.

– Unda haqiqat tantana qilur. Ammo, ey ulug' shoh, bu adolat deb umr bo'yi adovatda yashadik. «Haqiqat egiladi, ammo sinmaydi», deydiyar. Agar bilsang edi, ey ulug' shoh, haqiqatning egilishi qanday g'urbatlar keltirishini. Shu egilish

ma'nosini bir chaqib ko'ir, g'oyat og'ir, mushkul ekan sabil qolg'ur. Egilishda qancha boshlar o'z tanidan judo bo'ldi, yosh go'daklar ota mehrin ko'rolmadi, onalar tul, shaharlar-chi, kullepaga aylandilar. Jallodlar qilichiga aql-zakovat egalari bosh qo'ydilar, muttahamlar, lagabardor, iflos nusxa, miyasida shamol kezgan olchoq odamlar oltin tabaqlarda taom yedi. G'alamislar shart topdi, ko'p ogillar, donolar dorga tortildi, qizishganimdan aqlim ketib, tafakkurning shu so'ziga til tegizdim. Gar zararcha no'rin joyi bo'lsa qabul qilma, ey shahanshoh, o'zing o'yla, bitta misol keltirurman, xafa bo'lma, xuddi o'sha, egilgan bir haqiqatga asos aylay. Istahirda o'n ikki ming buzog terisiga oltin va qon bilan yozilgan kitob yondi. Uning bilan agar bilsang aql idrok, imon yondi. Un ikki million satr nafis so'z-u she'riy misra otash ichra yonib-yonib kul bo'ldi-ku! Tarix buni kechirarmi, oy ulug' shoh!

– Bas, ovozingni o'chir – o'zini tutolmay nafrat bilan baqirli Iskandar:

– Ana, ko'rdingmi, ulug' podshohi olam, haq gap tuqqaniga ham yoqmaydi, deydiyar.

– Ovozi o'chiringlar buni.

Jallod kelib Daryodning qo'lini orqasiga qayitib, farmoni kutib turdi.

– Shahardan chiqarib yuboringlari!

– Men o'z shahrindaman ulug' podshoh, siz qayerdallig'ingizni unutingiz chamamda!

– Yo'qot ko'zimdan!!

Mulozimlar Daryodni sudragancha olib chiqib ketdilar.

– Ikkinchi ko'zimga ko'rinsang, sog' qolmayсан! – dedi Iskandar Daryodga o'shqirib.

– Unga qadar yo men, yo sen, yoki mening eshagim olamdan o'tari!

Iskandar qo'lidagi asosini Daryodga otdi. Ammo aso bo'lib eshik yonidagi chinni guldonga tegib, chil-chil bo'ldi. Daryod bo'lsa ovozi boricha qah-qah urib kulib saroydan chiqib ketdi.

Maroqand ko'chalari o'zga ellardan kelgan ajnabiy qo'shinlar bilan to'la edi. Shaharning osoyishtaligi ketgan har hadamda xavf-xatar, notinchilik hukmron. Hamma

ishlar maroqandliklar o'ylagandek bo'lib chiqmadi. Shahar mazinasidagi barcha boyliklar Iskandar ixtiyoriga olindi. Avvaliga amaldorlar-u sarkardalar, keyin makedon sipohiyari mastlardagi do'konlar-u ustaxonalarini, hatto aholi uylarini tintib xurjunlariga siqqancha taladilar. Ishga yaroqli yigitlar, qizlar qul qilindi.

Xullas, Sug'diyonaning poytaxti og'ir, ayanchli damlarni o'z hoshidan kechirmoqda edi...

«O'RMON SHOHI» BILAN TUQNASHUV

Maroqandning yumshoq, yoqimli ob-havosi, atrof-muhiti, yam-yashil bog'lari-yu, serhasham saroylari Iskandarga yoqib qoldi. Ayniqsa, shahar atrofidagi turli hayvonot va qushlarga boy quyug o'rmonlar ulug' podshohni g'oyatda maftun etgandi. Iskandar ovga juda ishqiboz edi, shu boisdan bo'lsa kerak Maroqanddan tezroq jo'namoqchi bo'lib turganda, birdan o'z rejisini o'zgartirib, ovga tayyorgarlik ko'ra boshladi.

Zarafshon vodiysi bo'ylab cho'zilib kegan yashil, quyug o'rmonzorlarda shunday joylar bor ediki, hali bu yerga inson ovog'i yetmagan. Hayvon va qushlarga yemish bo'ladigan turli yovvoyi mevalar, jiyda, yong'oq, bodomlar, na'matak va myunjonlar mo'l-ko'l edi, ko'p yillik ulkan chinorlar, yozingishin ko'm-ko'k bo'lib turadigan archalar, uzun baqateraklar, tollar, qarag'aylar, xullas, yo'q yerda o'simlik turlarini uchratish mumkin. Shuningdek, hayvonot dunyosi ham qushlar olami ham rang-barang edi.

Iskandar bu yerning tabiatini yaxshi biladiganlardan surishtirib, ov qilish uchun inson oyog'i mutlaqo yetmagan, hayvonotga boy joyini tanladi. O'rmon va changalzor ko'qmoqlarini biladigan sug'd ovchisi Aspat degan yigitni yo'l boshlovchi qilib oldi. Iskandarning yaqin yordamchisi – Lisimax va tanlangan suvoriylar podshohga hamroh bo'lib kuzatib boradigan bo'ldi. Ammo Iskandarning shikorga chiqishi, bu safar boshqalardan maxfiy tutildi. Chunki podshohning ko'ngil o'tish uchun qilayotgan bu ishi Spitamenga ma'lum bo'lib qolisa bormi, unda ish tamom, bu «cho'l qoploni» qayerdandir

qo'qqisdan paydo bo'ladi-yu, «ovchilar»ni biryoqlik qiladi-qo'yadi. Iskandar ana shu tomonlarini ham o'ylab har ehtimolga qarshi o'z lashkarlarining asosiy qismini Maroqanddan o'n-o'n besh chaqirim joyda jangovar holda saqlab to'rishga buyruq berdi.

Podshoh shikorga tong bilan ketdi. Iskandarning hech kim-ga bildirmay ovga ketayotganini qay yo'l bilandir sezib qolgan Klit hammadan oldin uyg'onib ov anjomlari bilan allaqachon yo'lga chiqib turgandi. Podshoh Klitni ko'rdi-yu, hayron bo'ldi, «saharlab nima qidib turibdi, bu mug'ambir», deb savol alomati bilan Lisimaxga qaradi.

- Sezibdi-da, - dedi Lisimax.

- Yaxshi hid biladi, - dedi Iskandar hazilomuz.

Podshoh Klitni yaxshi ko'rardi. Bu jasur pahlavon Granikdagi jangda Iskandarni bir o'limdan saqlab qolgan. Klitning onasi Gellanika Iskandarni yoshligidan xuddi tuqaniday tarbiyalagan. Klit o'ziga ishonganligi, podshohning «erkasi» bo'lganligi uchun ham hammadan maxfiy tutilgan bu «ko'ngil ochar» shikorga so'ramasdan qo'shilishga yuragi dov bergandi. Agar Klitning o'rnida boshqa odam bo'lganida, Iskandar nima qilishni o'zi bilardi; sirni bilganni ham, oshkor qilganni ham bosh ketardi. Shunda ham Iskandar bu gapni Klitga Lisimaxdan boshqa hech kim aytmaganiyiga ishonchi komil edi. Shu boisdan Lisimaxga yuzlanib: «Agar Klitdan boshqa odam shu ishni qilganida o'zim bilardim nima qilishni», dedi. Klit jilmaygancha yo'rg'asida Iskandar yoniga yaqinlashib:

- Kechir meni, Aleksandr, meni ovga qanchalik ishqibozligimni bilsang edi, - dedi.

- Ko'ramiz, oldingdan yo'lbars chiqib qolsa qayerga qocharkansan, seni ham Lisimaxga³⁶ o'xshab sening yelkangni g'ajib tashlamasin, - dedi Iskandar hazillashib.

Shu bilan o'rtadagi tuman ko'tarildi, Lisimaxning ham ko'ngli taskin topdi.

³⁶ Lisimax Suriyada bo'lgan vaqtda ovga chiqqanda o'rmonda katta yo'lbars bilan to'qnashib qolgan. Shunda yaratilgan yo'lbars jon achchig'ida Lisimaxga tashlanib, bir yelkasini g'ajib tashlagan.

- Anavi sug'd juda usta ovchi, yo'lini ham yaxshi biladi, - dedi Klit Aspatni ko'rsatib.

- Sen qayerdan bilasan uni, - so'radi Iskandar taajjublanib. Lisimaxning rangi o'chdi, «nima qiladi o'z sirini o'zi ochib, him ketavermaysanmi, Aspatning ham qursin, endi Aleksandr meni ham hol-jonimga qo'ymaydi», deb yer ostidan Klitga qaradi. Chunki Klit Aspat bilan allaqachon topishib olib, Iskandarga yo'l boshlovchi qilishga ham o'zi sababchi bo'lgan. Bu yog'ini kavlasang Iskandarni ovga qiziqitrgan ham Klit edi. U Aspat orqali podshohga ta'sir ko'rsatgan, yuragida shikorga chiqishga havas uyg'otgandi. Keyin ovga chiqishga qadar ham chidami yetmay kechaning o'zidayoq uni o'rmonga yuborib bitta to'ng'iz, uch-to'rtta qirg'ovul ovlatis, Lisimax bilan kechasi allamahalgacha ulfatchilik qilishgandi. Endi sirni yashirishning hojati yo'q, baribir Iskandar bilib oladi, yaxshisi rostini aytib, podshohning ko'nglini tinchitgan durust. Iskandar faqat haq gapirsang kechiradi, agar biron narsani yashirsang oqibati yaxshilik bilan tugamaydi.

Lisimax tag'in Klit yolg'on so'zlab ishni buzib qo'ymasin, degandek, uning o'rniga javob berdi.

- Aleksandr, bizni kechir, men ham, Klit ham ovga juda ishqiboz odamlarniz, anavi Aspat ov haqida ko'p narsa so'zlab berdi, shundan keyin o'zimizni tutib turolmadik, o'rmonga jo'nab qolishimizga oz qoldi, keyin o'zi ovga borib bitta to'ng'iz olib keldi.

- Qirg'ovullar-chi? - so'radi Iskandar. Lisimax ham, Klit ham hayron bo'lib qolishdi, «podshohning bu gaplardan xabari bo'rga o'xshab qoldi-yu», deb o'ylashdi.

- Bekitib yeganlaring teshib chiqmasa mayli edi, - dedi Iskandar.

Aspat otining jilovini tortib to'xtatdi-da, Iskandarga qarab:

- O'rmonga mana shu joydan kiramiz, - dedi.

Xullas, gap bo'lindi, Klit, Lisimax qutulib qolishdi. Yo'l boshlovchi Aspat hammaning vazifasini birma-bir tushuntirdi. Ular tomoni daryo yogasidagi qamishzorlarga tutashib ketgan, ikkinchi yog'i bo'lsa changalzor, quyug o'rmonlar bilan qoplangan bu joyda inson zoti ko'rinmas, faqat turli qushlarning

chirg'irashi-yu, xavf-xatardan «o'rmon ahli»ni tinmay bezovta qiluvchi zag'izg'onning ovozi bu yerning tinchligini buzardi.

Oltarga soqchi tayinlab, chekkadagi o'tloqqa qo'yib yuborishdi. Iskandar o'z yaqinlari bilan o'rmonning boshqa chekkasidan, qolgan o'nta jangchi nariga qamishzor tomondan kirib, hayvonlarni bezovta qilib, bu tomonga haydashlari kerak.

- Qani endi hunaringni ko'rsat, Lisimax, ishqiboz ovchiman deganing-degan, yo'l boshla bo'lmasa, - dedi Iskandar.

Shu gapdan keyin Lisimax oldinga o'tdi-yu, orgama-orqa ichkarilab ketdi. O'rmonning boshlanishida katta daraxtlar bo'lganligi uchun yurish qiyin bo'lmadi, ammo ichkarilab borgan sari daraxtlar bir-biriga chirmashib, ayrim joylardan o'tib bo'lmas, tikani daraxtlar ko'p bo'lganligi uchun kiyimlarni yirtib, qo'l-oyoqlarni tilib yuborardi. Shunday vaqtda oybolta bilan qilich beradi. Ba'zi joylarda daraxtlarni kesib, chindib yo'l ochishga to'g'ri keldi. Iskandar ham qo'lga qilichini olib, go'yo daraxtlarga urush ochgandek shox, butalarni kesib, yo'l ochib borardi.

Shu vaqt narigi tomondan sur ovozi yangradi, hayvonlarni qo'rtqitib kelayotgan ovchilarning «quv-quv» degan vahima targatuvchi ovozi o'rmon bo'ylab aks sado berar, osoyishla yurgan jonivorlar tinchligini buzardi. Maynalar galasi hurkib, tepadan uchib o'tdi, vahima bilan qayerdandir qirg'ovul ko'tarildi. Shu g'avg'o orasida hech kim kutmaganda Iskandar ning to'g'risidan yo'lbars chiqib qoldi. Bu olachipor, jussasi odatdagidan nihoyatda katta Turon yo'lbarasi edi. Sug'dlar aytishadi, yo'lbars yirtqich bo'lgani bilan odamga hech qachon birinchi bo'lib tashlanmaydi, agar g'ashiga tegib, ozor bersang, shundagina hujumga o'tadi. Tabiatning mo'jizasini qarangki, jonivor yetilib ketganligi uchun terisining targ'il yo'llari juda chiroyli tovlanardi. O'lalishga ham kishining qo'li bormaydi, yo'lbars Iskandarga qaragancha turgan joyida turib qoldi, podshoh ham qimir etmay yirtqichga ro'baro' bo'ldi. Ko'zlar ko'zlar bilan uchrashdi. Iskandar umri bunyod bo'lib, shuncha ov qilib, yirtqich bilan bunchalik yaqin kelmagan va bunaga ko'zni ko'rmagandi. Nega shunchalik beparvo, bamaylixotli, pisand qilmay turibdi. Aftidan umrida odam zotini ko'rmagan

bo'lsa kerak, Ha, insondan yomonlik kelmaydi, deb e'tiborsiz turgan bo'lsa ajabmas. Orgada turgan Lisimax Iskandarni himoya qilish maqsadida sekingina shamshirini sug'urib Iskandarning oldiga o'tmoqchi bo'lgan edi, yo'lbars irtilab qattiq pishqirdi. Podshoh ham yo'lbarsni tinchitmoqchi bo'lib Lisimaxga yo'l bermadi va pichirilab:

«Sen aralashma, bu mening o'ljam», deb shamshirining dastasidan ushlab, yo'lbarsga tikilgancha jim turaverdi.

Go'yo «o'rmon shohi» yer tozining podshohi bilan muhora-ba maydonida bir-biri bilan to'qnashib qolgandi.

«O'rmon shohi»ning ko'rinishida jang qilish niyati yo'q, agar menga tegmasang, o'z yo'limga ketaveraman» degan mi'no bordek, ko'zlari beparvogina qarab turibdi. Yer yuzining podshohi bo'lsa jang qilmasa armondan chiqmaydigandek, urushgisi bor, ko'zlari o'z o'ljasiiga birinchi bo'lib zarba berishni mo'ljallab turibdi.

Endi kim birinchi bo'lib jang boshlaydi, «o'rmon shohi»mi yoki podshohmi? Qani boshla, kuchingni ko'rsat, kim zo'r chiqarkin?

Yo'lbars qarshisida go'yo yemogchi bo'lib turgan muxolifning niyatiga tushungandek tishlarini ko'rsatib, dushat bilan irtiladi. Endi aloqa buzildi, kelishish yo'q, Demak, inson muzokaraga ko'lmadi. Chegaradan o'tib, o'ljasiiga tomon bir qadam tashlagan ham ediki, yo'lbars orga oyog'iga kuch berib chaqqonlik bilan Iskandar ustiga o'zini otdi. Podshoh tepasida go'yo uchib kelayotgan, hozir uni tilka-pora qilmogchi bo'lgan yo'lbarsning bir qo'li bilan biqildog'idan ushladi-yu, o'ziga yetkazmasdan osmonning o'zida zarb bilab shamshirini tanchdi.

Yo'lbars og'riqdan qattiq bo'kirdi-yu, yerga yiqildi, aftidan shamshir uning yuragini teshib o'tgandi... Iskandar mag'rurlik bilan yo'lbars ustiga borib, o'ljasiini tomosha qila boshladi. Tilla rang, burnining ustida oqi bor, mo'yablari uzun, oyoqlari yo'g'on, baquvvat, junlari uzun va chiroyli. O'lgandan keyin yana ham cho'zilib katta bo'lib ketgandi. Sho'rlik ko'zlarini yumib, suddi kulganga o'xshab yotardi. Bir daqiqa ilgari kuchga to'lib, pishqirib, hammayoqni larzaga solib turgan «o'rmon shohi»

endi jonsiz mutlaqo zararsiz narsaga aylangandi. Iskandarining ko'ngli buzilib, negadir xayol surib qoldi, atrofiga uning mahoratiga, epchilligiga o'rinlar aytayotgan Lisimaxning ham, Klitning ham so'zlarini eshitmasdi. Kim bilsin, Iskandar yo'lbarsning hozirgi ayanchli holatida balki o'zining taqdirini ko'rgandir...

Shu voqea ustiga yetib kelgan Aspat yerda uzun bo'lib cho'zilib yotgan o'rmon go'zaliga achingandek qarab turdi-da!

– Juda zo'rini ovlabsan ulug' podshoh, – deb qo'ydi.

– O'zi ham Aleksandrda yomon tashlandi, qo'rqib ketdim, dedi Klit Iskandarga qarab.

– Bunaqasini hech ko'rmagandim, o'tgan yili Spitamenning ovlagini shunga o'xshardi-yu, lekin bundan sag'al kichikroq edi, – dedi Aspat.

Iskandar yalt etib Aspatga qaradi, demak Spitamen ham shu yerlarda ov qiladi, yovvoyi bu bilan nima demogchi, o'zini maqtayapti chamamda, nima qilsa ham yon bosadi o'shalarga! Balki Spitamenning ayg'oqchisidir bu Aspat degani. Hammasiga anavi erkato'y Klit aybdor, o'ziga juda bino qo'yib yuborgan, izzat-ikromlar mening organdan, tag'in Lisimax bilan yaqinlashib ketishgan, og'iz-burun o'pishishadi, ikkovining sirti ishlari borgan o'xshaydi, mendan yashirincha, bekilib ish qildimi, vassalom, bunaqalarga ishonib bo'lmaydi, bir bo'lishib endi fisoq-u-fasod gaplar tarqatishdan ham toyishmaydi. Bularni ajratib yuborish kerak.

Iskandar o'rmon bo'ylab yana bir oz ov qildi, ularga to'ng'izlar to'dasi duch keldi, podshohning o'zi ikkitasini o'ldirdi. Keyin do'stlariga: «Sizlar ovni davom ettiraveringlar», deb Aspatni olib, o'z soqchilari bilan o'tar qoldirilgan o'tloqqa ketishdi. O'rmon chekkasidagi sharqirab oqib turgan suv bo'yini joy qildirdi-da yonboshladi.

Aspat qumron olib keldi, ammo Iskandar negadir ichki kelmasi, xayolida hamon qandaydir noaniq mulohazalar fikrlar kezib yurardi.

– Spitamen ham shu yerlarda ov qilarmidi? – so'radi podshoh.
– Ehe, undek ovchi Sug'diyonada yo'q, – dedi Aspat og'zining tanobi qochib.

Iskandar bu yovvoyining bemalol tortimay-netmay pirlashayotganidan, hatto o'zining dushmani haqida maqanib, «Sug'diyonada bunaqa ovchi yo'q», deb turganidan g'ashi keldi. Ammo yig'itning soddaligi, buning ustiga yuragida nima bo'lsa belkmay to'ppa-to'g'ri aytayotganligi Iskandarni tinchitdi. Chunki podshoh bunaqa odamlardan hech qachon yomonlik chiqmasligini bilardi. Aspatning ichidagi ham, yuzidagisi dam shu edi. Ba'zi odamlar tilyog'malik qilib, podshohning oldida ko'ngli uchun yomonini yashirib, yaxshisini oshirib bo'zlashga o'rganib qolganlar, bunaqalarni podshohning jini chiqishtirmaydi. Bugun erta bilan Lisimax haq gapni bo'zlamaganda ovning suvi chiqishi, hamma narsa chappasiga oylanib ketishi mumkin edi. Ammo, hali ham Iskandarining dilida bir narsa xira bo'lib turibdi. Lisimax bilan Klitning yashirin ravishda kechasi bilan maishat qilishgani. Mana bu yovvoyi bo'lsa to'ng'iz bilan qirg'ovul ovlab bergan.

– Menga qara, Aspat, o'sha aytgan yo'lbarsni Spitamen quyerdan ovlagandi? – so'radi Iskandar qiziqib.

– Ho'v anavi daryo yooqasidagi qamishzorda, – qo'li bilan o'sha tomoni ko'rsatdi.

– Rostini aytr-chi, Spitamenning o'zi qanaqa odam?

– Nima desam ekan, – bir oz o'ylab qoldi Aspat, keyin Iskandarga yuzlanib: – Rostini aytaymi? – dedi.

– Qo'rqmay bemalol so'zlayver, – dedi Iskandar dalda berib.

– Spitamen zo'r yigit, dong'i ketgan pahlavon, yaxshilikni unutmaydi, yomonlikni kechirmaydi. Qisqasi, xuddi haligi ovlangan yo'lbarsning o'zi, – dedi Aspat.

Iskandar birdan kulib yubordi, keyin o'tloqqa to'shalgan kigiz ustiga o'tirib yonboshladi.

– Obbo sen-ey, ta'rifi ham bopladig, pahlavonligi to'g'ri ilovayilik, boshqa gaplarimga ham qo'shila, «haligi yo'lbarsning o'zi» deganing nimasi?

Aspat kigiz ustida bolalardek yotib olib, bir oddiy ovchi bilan hunchalik kibrilanmay so'zlashayotgan, olamni larzaga solib turgan Iskandar Zulqarnaydek jahongashta podshohga bir oz qarab turdi. «Iskandardek podshoh bilan shunday so'zlashdim, oddiy kigiz ustida yumalab yotdi», desa kim ishonarkini!

Falaking gardishi bilan dunyo kezib shu yerga kelib qolibdi, agar Aspat qo'qisidan beliga qistirib olgan oyboltasi bilan urib qolsa, vassalom, hamma ish chappasiga aylanib ketib, dunyo bir jahongashta bosqinchidan qutuladi. Aspat mohir ovchi, yo'lbarslar bilan Iskandardek olishib yenga oladi. Lekin bunday fikr hozir uning hatto xayoliga ham kelmaydi, chunki u haqiqat g'oyalari bilan yashaydi, yuragida kiri yo'q, Sug'diyona elining oddiy bir farzandi, buning ustiga ovchi, tabiat shaydosi. Ovchilardan hech qachon g'alamsilik, yomonlik chiqmaydi. Halol olishuvni yaxshi ko'rishadi. Yerdan yurgan qirg'ovluga o'q otmaydi, uchirib keyin kamon bilan uradi.

- Yo'lbarsga o'xshatganimga boisi bor. Men nechta yillardan beri o'rmonlarda yurib hayvonlar, qushlarning tabiatini yaxshi o'rganib olganman. Hamma hayvonlar ichida yo'lbarsga yetadigan kuchli, aqlli, nozik tabiat hayvon yo'q. Bunday deysim boisi shundaki, yo'lbars kuchli bo'lsa ham hadeb bekorga ov qilavermaydi, zarur vaqtda, qorni ochganda hayvonlarga tashlanadi. Quch-quvvati o'ziga teng keladigan hayvonlar bilan to'qnashib qolsa, iloji bo'lsa janjal chiqarmaslikka harakat qiladi. Faqat unga hujum qilsagina jangga kirishadi.

- Nozik tabiat deganing nimasi, - dedi Iskandar qiziqsinib.
- Yo'lbars o'ziga juda qaratib yuradi, biror joyiga gari yuqtirmaydi, mana hozir o'zingiz ovlagan yo'lbarsni olib ko'ring, hatto oyovqlarigacha top-toza. Keyin o'rmonning eng chiroyli joylarida, suv bo'yalarida sayr qilib yurishni, chiroyli daraxtlarga boqishni, sayroqi qushlar navosini tinglashni yaxshi ko'radi.
- Nega Spitamenni yo'lbarsga o'xshatding, - yana so'radi Iskandar.

- Chunki, Spitamen kuchli, epchil va vazmin yigit. Tegmaganga tegmaydi, jahliga tegsang, omon qo'ymaydi. Shuning uchun aytdim, o'zi xushfe'l, nozik tabiat, xullas yaxshi ovchi, agar ko'rsang, bir suhbatdayoq yoqib qoladi.

- Men bilan uchrashtrasanmi, - to'stadan so'radi Iskandar Aspatning ko'zlariga tikilib.

- Ey, uni qaydan topasan hozir, cho'ldami, tog'dami, chanoqli zordami bilib bo'lmaydi.

Aspat o'ylab turdi-da:

- Balki yaxshilab tushuntirilsa, uchrashar, - dedi.

- Bir rivoyat bor, agar jahlingiz chiqmasa so'zlab beraman.

- Nega shunday deb o'ylaysan, axir o'rtamizda qancha gap o'tdi, jahlim chiqayotgani yo'q-kul!

- Bo'lmasa, mana eshiting ulug' podshoh: bir kuni tulki, bo'ri va yo'lbars birgalikda ovga borishibdi-yu, ishlari o'ngidan kelib bitta qirg'ovul, bitta quyon va bitta kiyik ovlashibdi. Qaytib kelishgach, yo'lbars:

- Qani, bo'riyoy, o'ljalarni taqsimlang, debdi. Shunda bo'ri: taqdir sizga kiyik, menga quyon, tulki bo'lsa qirg'ovul bo'la qilsin, deb aytdi. Bunday «nohaqlikdan» yo'lbarsning jahli chiqib ketibdi-da, bo'ri jalldoda topshirib o'ldirtiribdi. Keyin tulki muhojrat qilib, «endi o'ljalarni o'zing bo'la qol», - degan ekan, tulki o'rnidan turib «o'rmonlar shohiga ulug' shohim, mana bu quyinni erta bilan nonushtaga yesangiz, kiyikni bo'lsa tushki ovqatda, qirg'ovulni bo'lsa yotish oldidan tanavvul o'sangiz yaxshi bo'ladi», - debdi. Yo'lbars xursand bo'lib kegit tulkidani: «bunday aqni kimdan o'rgangansan», deb so'ragan ekan, tulki: «anavi siz jalldoda buyurib o'ldirgan bo'ridan», deb javob bergan ekan.

- Podshohlarning kayfiyati shunaga bo'ladi, ulug' shoh, bu so'zlarni uchun boshimga bo'rining kunini solmassiz, deb o'ylayman, - dedi Aspat hazilomuz.

Iskandar Aspatning so'zlariga miyig'ida kulib qo'ya qoldi. Bu hikoyat unga yoqdimi, yo'qmi, Aspat tushuna olmadi.

Kechga tomon ov tugadi, juda ham ko'p o'lja olindi. Yigirmaga yaqin to'ngiz, o'rta kiyik, tulki, tustovuq va boshqa parranda-darandalar ovlashdi. Klit o'rmondan iktita Gepard³⁷ bolisini ushlab olibdi. O'ziga o'rgatib olaman deb ehtiyotlab qopga solib qo'ydi.

Ovdan qaytish oldidan hamma jamuljam bo'lganda mukedoniyalik jangchilardan ikki kishi yo'qligi aniqlandi. Podshoh ularni qidirishni buyurdi. Ov qilingan joylar sinchiklab

³⁷ Gepard - oz-moz ilg'a ham o'xshab ketadigan uzun oyoqli mushuk. Terisi qizil qora xollar bo'lib, dumining uchi oq ko'rinadi. Odamga o'rganadi, ohu va quyon ovlashida foydalaniladi.

tekshirib ko'rib qo'lmadi, daryo bo'yigacha boribdi, uzoq orasi yotilib suv tomonga iz ketibdi, har bir qayilarning qaysi biriningdir debingizni ko'ribdi, kimdir ularni qayiqqa solib, narigi tomonga o'tibdi.

Ishtiyorning shaxsiy soqchilar bu yerdan ketibdi, lekin ularning tushuntirishdi. Kiit ham, ishtiyor har bir qayilni.

INMAYDI...

Kamalak qayilni qayil o'rtida qoqib olayotgan edi, hadda hadda bo'lib qoldi. Chog'gancha bog' eshikdan bo'yiga ketib makedoniyalik sipohlari kamalak yerdan qayilni qayil qilishmoqda ekan.

-Inq'at qayilni - dedi.

-He, bu yerdan qayilni - qayilni o'rtik solingan sarak qayilni qayilni Kamalak.

-He, bu yerdan qayilni, bo'lmasa eshit. Sengal soling qayilni qayilni pichan ushdi. Hozir bo'lsa bu yerdan qayilni qayilni. Iskandarning buyrug'i shu - dedi qayilni qayilni makedoniyalik sipohiyning fikrini.

-Kamalak qayilni - dedi Kamalak.

-He, bu yerdan qayilni, qayilni qayilni bo'lsa kamalak qayilni.

-He, bu yerdan qayilni, lekin u o'rtida juda kerak, chog'gancha qayilni qayilni. - dedi Kamalak.

Tilni uzoq qayilni qayilni ushlab beribdi. Soq'gancha qayilni qayilni bo'lib, moviy ko'zli makedon qayilni qayilni qayilni dedi.

-Ishtiyorning Iskandar aslari qayilni o't kerak, bo'lmasa qayilni qayilni qayilni qayilni olib ketamiz, qayilni qayilni qayilni qayilni, nima dafkin deb tilmoch kamalak qayilni.

Kamalak qayilni qayilni qayilni bo'lmastigini qayilni.

- Senga uch kun muhlat, - dedi haligi sipohiy boshlig'i qayilni bilan.

- Endi yur, xashak tayyorlashga borasan, tog'liklarning hammasi o'sha yerdan, qizingni ham olivol, - dedi tilmoch gapni qayilni qayilni.

- Kamalak noiloj o'z oilasi bilan ular ketidan yurdi. Ular tog' yonbag'ridagi o'tloqqa yetib borishganda usrushonliklarning hammasi o'sha yerga to'planishgandi. Hamma o't o'rini bilan mashg'ul. O'tizga yaqin sipohiy o't o'ruvchilarga yo'l-yo'riqlar ko'rsatar, ba'zi bir ishga bo'yini yor bermayotganlarga do'q, po'pisa qilishar qamchi bilan ishlashga majbur etishardi. Kamalak ham chal'isini olib ishga tushib ketdi.

U o'ruvchilar orasida chollar, yosh-yalanglar, ayollar ham bo'p edi. Erkaklar chal'ida, ayollar bo'lsa o'roq bilan ishlashardi. Ular o'rtilgan pichanlarni hali qurimagan bo'lsa ham yig'ib-bog'lab, har yer-har yerga g'aram qayilni ketishmoqda. Shu vaqt bir yosh kelinchak qayilni o'rog'ini tashlab g'aram yoniga o'tirib qayilni. Uni kuzatib turgan bir sipohiy chog'gancha kelib, qayilni qayilni bilan kelinchakning yuz-ko'zi aralash savalaya boshladi.

- Ishyogmas, Iskandarning otlari och yotsa-yu, bu bo'lsa, deb haqoratlay boshladi. Kelinchak qayilni mahkam ushlagancha faryod chekib yig'lardi.

Shu vaqt semiz, baquvratdan kelgan bir usrushonlik ayol kelib:

- Axir insofing bormi, homilador ayolni nega urasan, nomard, - dedi alam bilan.

- Nima deyapsan, hoy xotin, - dedi ayolni masxaralab sipohiy.

- O'l deyapman, dard deyapman, bechorani nima qilib qayilni, bolasi tushsa, naq mendan ko'rsan, - dedi ayol qayilni o'rog'ini sipohiyga o'qayib.

Sipohiy o't g'aramiga suyanib rangi bo'zdek oqarib ketgan kelinchakka: «Tur o'riningdan deyapman», deb yana do'q qayilni boshladi.

- Qo'y nari tur, nega unga yopishib olding, - dedi haligi semiz ayol kelinchakni himoya qayilni.

Sipohiyning jahli chiqib, ayolni itarib yubordi.

tekshirildi, lekin hech yerdan topilmadi, daryo bo'yigacha borishdi, baland o'sgan qamish orasi yorilib suv tomonga iz ketibdi. Daryo bo'yida jangchilarning qaysi biriningdir dubulg'asi tushib qolibdi. Attidan kimdir ularni qayiqqa solib, nariqi tomonga olib o'tib ketibdi.

Iskandarining avzoyi buzildi. Shaxsiy soqchilar bu yerdan tezroq ketish zarurligini podshohga tushuntirishdi. Klit ham, Lisimax ham shu fikrga qo'shildilar.

DO'MBIRALAR TINMAYDI...

Kamak qizi bilan bog'dagi qantak o'rikni qoqib olayotgan edi, birdan ichkarida qiy-chuv bo'lib qoldi. Chogancha bog' eshikdan hovliga kirgandi, besh-oltitta makedoniyalik sipohlar Kamakning xotinidan nimadir talab qilishmoqda ekan.

- Ering qani, chaqir bu yoqqa, - dedi.

- Men, shu yerdaman, nima deysan, - go'lidagi o'rik solingan savatni yerga qo'ya turib ovoz berdi Kamak.

- Ha, bu uyning xo'jasi hali senni, bo'lmasa eshit. Senga soliqqa hozircha bitta ot, o'ttiz bog' pichan tushdi. Hozir bo'lsa biz bilan yurasan, xashak tayyorlaysan. Iskandarining buyrug'i shu! - dedi sug'd tilida haligi makedoniyalik sipohiyning tilmochi.

- Menda ot nima qilsin, - dedi Kamak.

- Biz bilmaymiz, oting bormi, yo'qmi baribir, qaydan bo'lsa ham topasan, - dedi tilmoch.

- Bitta-yu bitta eshagin bor, lekin u o'zinga juda kerak cho'lga ham, toqqa ham ketaveradi, - dedi Kamak.

Tilmoch uning so'zlarini sipohiyarga tushuntirib berib Sogol-mo'ylablariga oq oralagan baland bo'yli, moviy ko'zli makedon zaharxanda qilib tilmochga nimadir dedi.

- Eshaging o'zingga buyursin, Iskandar askarlariga ot kerak bo'lmasa o'rniga o'zingni, anavi chiroyli qizingni olib ketana deyapti sipohiyar boshlig'i, - dedi-da, nima derkin deb tilmoch Kamakka qarab turdi.

Kamak indamadi, bular bilan hozir olishib bo'lmasligini angladi.

- Senga uch kun muhlat, - dedi haligi sipohiyar boshlig'i qat'iylik bilan.

- Endi yur, xashak tayyorlashga borasan, tog'liklarning hammasi o'sha yerda, qizingni ham olivol, - dedi tilmoch gapni qilsa qilib.

- Kamak noiloj o'z oilasi bilan ular ketidan yurdi. Ular tog' yonbag'ridagi o'tloqqa yetib borishganda usrushonliklarning hammasi o'sha yerga to'planishgandi. Hamma o't o'rimi bilan mashg'ul. O'ttizga yaqin sipohiyar o't o'ruvchilarga yo'l-yo'riqlar ko'rsatar, ba'zi bir ishga bo'yni yor bermayotganlarga do'q, po'pisa qilishar qamchi bilan ishlashga majbur etishardi. Kamak ham chalqisini olib ishga tushib ketdi.

U o'ruvchilar orasida chollar, yosh-yalanglar, ayollar ham bo'p edi. Erkaklar chalqida, ayollar bo'lsa o'roq bilan ishlashardi. Ular o'rigan pichanlarni hali qurimagan bo'lsa ham yig'ib-bog'lab, har yer-har yerga g'aram qilib ketishmoqda. Shu vaqt bir yosh kelinchak go'lidagi o'rog'ini tashlab g'aram yoniga o'tirib qoldi. Uni kuzatib turgan bir sipohiy chogancha kelib, go'lidagi qamchi bilan kelinchakning yuz-ko'zi aralash savalaya boshladi.

- Ishyogmas, Iskandarining otlari och yotsa-yu, bu bo'lsa, deb haqoratlay boshladi. Kelinchak qornini mahkam ushlagancha faryod chekib yig'lardi.

Shu vaqt semiz, baquvatdan kelgan bir usrushonlik ayol kelib:

- Axir insofing bormi, homilador ayolni nega urasan, nimard, - dedi alam bilan.

- Nima deyapsan, hoy xotin, - dedi ayolni masxaralab sipohiy.

- O'l deyapman, dard deyapman, bechorani nima qilib qo'yding, bolasi tushsa, naq mendan ko'rsan, - dedi ayol go'lidagi o'roqni sipohiyga o'qtalib.

Sipohiy o't g'aramiga suyanib rangi bo'zdek ogarib ketgan kelinchakka: «Tur o'rningdan deyapman», deb yana do'q qila boshladi.

- Qo'y, nari tur, nega unga yopishib olding, - dedi haligi semiz ayol kelinchakni himoya qilib. Sipohiyning jahli chiqib, ayolni itarib yubordi.

– Nega meni urasan, hu yashshamagur, qoning og'zindan kelsin, hu itdan tarqagan, o'qilon tovoningdan kirib og'zindan chiqsin, – ayol kelib sipohiyning yuzlariga chang solib yumdalay boshladi.

Boshqa makedoniyalik sipohiyalar bo'lsa bir chekkada turib qiyqirishar, sipohiy bilan sug'd ayoli o'rtasidagi mojaroni maza qilib tomosha qilishardi.

– Ha, Roma, endi ko'rasan, naq bir joyingni uzib olmaguncha qo'ymaydi, yo qochib, yo o'lib qutulasan, – dedi sipohiyarlardan biri uni mazax qilib.

Sug'd ayoli bo'lsa hamon bo'sh kelmay, sipohiyni yulib yumdalay, beto'xtov qarg'ardi.

– Qoch, nari tur, – Roma janjalkash ayolni itarib yubormoqchi bo'lgan edi, u ham bo'sh kelmay sipohiyning kamaridan ikki qo'li bilan mahkam tutib oldi. Janjalni sotib olishga tayyor bo'lib zerikib yotgan makedoniyaliklar «endi rosmana tomosha bo'ladi», deb mojaro qilyotgan ayol bilan sipohiyni davra qurib o'rab olishdi.

– Qani, Roma, bo'sh kelma, agar shu ayoldan kaltak yesang, uyingga qaytgach, senga hech kim qizini bermaydi, – dedi hazil qilib makedoniyalik baqaloq yig'it.

– Burningga ehtiyot bo'l, Roma!

– Roma, sug'd odati bo'yicha shu ayolni yiqitsang, senga indamay tegardi!

– Roma, yiqilib ber, bo'lmasa shu yerda qolib ketasan!

Sipohiyalar bunday askiyadan baravariga qiyqirishar, ba'zilar qo'llaridagi nayzalarni bir-biriga urib sharaqlatishar, kimdir qalqonga to'qmoqni urib go'yo tibiljang chalayotgandek ovoz chiqarardi.

– Itvachcha, homliador ayolga qo'l ko'tarasanmi, hu it emgan, xotinchalish, qani yig'it bo'lsang qurolingni tashla, sen bilan yakkama-yakka olishganim bo'lsin!

Davrada turgan tilmoch sug'd ayolining so'zlarini askarlarga tushuntirib bergan edi, hamma baravariga:

– Kurashasan, Roma, kurashasan, Roma, – deb baqirdilar.

Sipohiyarlardan ikkitasi o'rtaga tushdi-da, Romaning qilich, qalqonlari-yu, boshidagi dubulg'asigacha hammasini olib

qo'yishdi. Keyin homliador kelinchak qolib ketib, sug'd ayoli bilan Romani o'rtaga tushirishdi-da, yaxshilab davra tuzishdi. Pichean o'rayotgan, g'aramlayotgan tog'liklar ham qiyqiriqlarni eshitib, «bu yerda nima bo'lyapti o'zi», deb chopganча kelishib, davra orgasida turishdi. Ha, bu ayanchli hangomaning oqibati nima bilan tugarkin. Kelinini mardonavor himoya qilyotgan bu ayol o'z vijdoni, nomusi, ona yurti, farzandlari uchun jonini ham fido qilishga tayyor. Uning yuragidagi beqiyos nafrati shu darajaga yetgandiki, inson hayotini, onalik mafosatini yer bilan yakson etmoqchi bo'lgan, Sug'diyonada o'zlarini nihoyatda hayosiz tutayotgan bosqinchilarni bo'g'ib tushlashga ham tayyor edi. Bu qanday savdo, qarangki ayol ustidan, ona ustidan kulishyapti, axir o'zlarining onalari, kotinlari, qizlari shu ahvolga tushsa nima qilisharkin?!

Roma o'zi xohlamagan holda sipohiyalar boshlig'ining buyrug'i bilan homliador kelinchakka «tezroq ishla» deb po'pila qilgandi. O'ziga qolsa hech vaqt bunday qilmasdi. Endi bo'lsa sipohiyalar uni majburan o'rtaga tushirib masxarabozlik mojarosini boshlab yubordilar. Nima qilish kerak. Sug'd ayoli ham o'lgudek janjalkash chiqib qoldi. Romaning bo'sh-bayovligini bilib, borgan sari avjiga minib baland kelardi. Sipohiyalar bo'lsa go'yo olovga yog' quyib yana avj oldirishmoqda edi.

– Qani, Roma, umidimiz sendan, o'zingni ko'rsat, bir xotinga kuching yetmaydimi?

Davra o'rtasida sug'd ayoli qarshisida noiloj turgan Roma qurol-doshlarining qaltis hazilidan nima qilarini bilmay, bo'zragancha turardi.

– Belidan ol, belidan, Roma!

Roma o'ziga yopishmoqchi bo'lib turgan ayolni qo'qqisidan itarib yuborgan edi, ayolning jazavasi tutib, jahl ustida o't ustida yotgan o'roqni chaqonlik bilan olib, sipohiyning qorrniga sanchdi. Roma qattiq chinqirdi-yu, qorrnini ushlagancha yerga ag'darilib tushdi.

Bu holni ko'rgan davradagi sipohiyalar baravariga haligi ayolga yopishib ketdi, hammayoq hiy-chuv, to'polon bo'lib, davra orgasida turgan usrushonliklar qo'llaridagi o'roq, chalg'i bilan makedon sipohiyalariga tashlanishdi. Tog'liklarning

g'azab-nafrati toshib ketgandi, endi ularni hech narsa ushlab qololmasdi. Kamak qornidan qon oqib yerda cho'zilib yotgan sipohiyni qilich, qalqonlarini oldida, makedoniyaliklarga tashlandi. Boshqa tog'liklar ham undan o'rnak olib shunday qilishdi, o'lganlarning qurullari bilan jangga kirib ketishdi. Hamma bir yoqadan bosh chiqarib, mardonavor jang qilish oqibatida o'tizga yaqin sipohiy birpasda yer tishlab qoldi.

– Aziz hamsaharlar, hamma qurullarni olinglar, otlarni minib, tezda toqqa qochamiz, – dedi Kamak.

– Undan keyin-chi? – dedi kimdir.

– Boshqalarga ham xabar beringlar, tezroq toqqa ketishsin, u yerda to'planishib, jangga kiramiz, keyin Spitamenga chopar yuboramiz, biz uchun endi boshqa yo'l yo'q.

Haqiqatan ham hozirgi vaziyatda bundan boshqa yo'l yo'q, Iskandar odamlari tezda bu yerga yetib kelishi turgan gap. Biron odamni ham qo'ymay qirib tashlashadi, buni usrushonliklar yaxshi bilishardi. Hamma Kamakning orqasidan ergashdi. Makedoniyaliklarning qurul-yarog'lari, yigirmaga yaqin ot, oziq-ovqatlarini o'lja olib tog' yo'lidan ketishdi.

Tog' darasiga kiraverishda bir-biriga qarama-qarshi ikkita baland qoya ko'rindi. Tog'liklar uning birinchisini «Mug», ikkinchisini esa «Tal» deb atashadi. Qo'zg'olonchilarning bir qismi ana shu ikki qoya tepasiga joylashib olishdi. Qolganlari yana ichkari tomon kirib ketishdi. Ular shu yerdan tog' tomonga keladigan yo'lni kuzatishadi. Yo'l-yo'lakay ularga tog' yonbag'irlarida yashovchi aholi qo'shilib, xalq qasoskorlarining kattagina lashkari tashkil topgandek bo'ldi.

Erta saharlab qishloq tomondan ellikka yaqin suvoriy ko'rindi. Aftidan ular kuni kecha o'tloqda yuz bergan fojiali ahvoldan xabar topib, tog' yo'lga qarab kelishgan bo'lsa ajab emas. Ana ular to'xtashdi, shu tomonlarga ishora qilib, nima haqdadir uzok so'zlashishdi. Keyin ulardan ikki suvoriy ajralib orqaga qaytdi. Qolganlari bo'lsa qasoskorlar izidan ikki tomoni baland qoyalar bilan o'ralgan yo'l dan tog' tomonga qarab kela boshladilar. Sug'd ayg'oqchilari makedonlar shu tomonga kelayotganligi haqidagi xabarni Kamakka yetkazishdi.

– Demak, Iskandar Maroqanddan chiqib, Navtakaga kelyapti, haligi ikki o'tliq bo'lgan voqealarni Iskandarga yetkazishadi, – dedi Kamak o'ylanib.

– Nima qilish kerak? – so'rashdi haligi qoyadan qaytib kelgan yigitlar.

– Iskandar ikki kundan so'ng shu yerda bo'ladi, avvalo biz bu tomonga kelayotgan makedoniyaliklarning bittasini ham qochirib yubormay qirib tashlashimiz darkor. Keyin tog' yonbag'irlarida yashovchi hamma aholini ko'taramiz. Bir tomchi qonimiz qolgunga qadar jang qilamiz. Spitamenga yuborilgan chopar eson-omon yetib borsa, yaxshi bo'lardi. Kamakning fikrlarini tog'liklar ma'qullashdi. Boshqa iloj ham yo'q. Hamma bir og'izdan:

– Yo hayot, yo o'lim. So'nggi tomchi qonimiz qolguncha jang qilamiz, – deb qasamyod qilishdi.

Tog'liklar qoyalar orasidan yashirilib kelayotgan makedon suvorilarini kutib turishdi. Tushga yaqin tog' oralig'idagi yo'l da ular paydo bo'ldi. «Mug» va «Tal» qoyasidagilar avvaliga ularni oldinga o'tkazib yuborishib, keyin ular ustiga katta-katta toshlarni yumalata boshladilar. Dushmanlar tosh yomg'iri orasida qolib, bir qanchasi ot-ulovi bilan xarsanglar tugida jon berdi. Qolganlari qurshab olinib qirib tashlandi. Eng oxirida ehtiyotlik bilan kelayotgan ikki o'tliq orqaga burilib qochmoqchi edi, «Mug» tepasidagi kamonchilarning o'qi ularni ham yer tishlardi. Shunday qilib, tog'liklar birinchi jangda ham, ikkinchisida ham g'alaba qilishdi.

Lekin bugun bo'lmasa, ertaga bu yerga Iskandar o'zining non-sanogsiz qo'shinlari bilan yetib keladi, sipohylari uchun qattiq qasos oladi. Tog'liklar ham anoyi emas, ular o'linga tik qaraydigan, jasur kishilar. Ularni o'ng'aylikcha bo'ysundirib bo'lmaydi, kerak bo'lsa joylarini ham fido qilib yuborishadi, lekin bekorga joy berishmaydi, usrushonliklar deb qo'yibdi ularni!

Tog'lik qasoskorlarning fikri-zikri, xayoli erta-indin bo'ladigan jangda edi. Odamlar go'yo taqdirga tan berib, o'z jonlarini xudo yo'lga tiklab qo'yishgandi. Hech kim o'zini o'ylamasdi, katta-kichik, hamma hayot-mamot jangiga tayyor

turishardi. Ertayo kech o'q yoy yasashar, qilich, oy boltalarni yaxshilab charxlashar, pastga irg'itish uchun qoya tepasiga tosh, xarsanglar olib chiqishardi. Bu ishga hamma qari-qartang ham hatto yosh bolalar ham kirishib ketishgandi.

Qishloqqa yuborilgan ayoqochilar har turli mish-mish xabarlar olib kelishardi. Iskandar o'z qo'shinlari bilan Marog'anddan Ustrushon tomonga yo'lga chiqqan emish, yo'l yo'lakay juda ko'p qishloqlarni yer bilan yakson qilib, o't qo'yib, unga qarshi bosh ko'targanlarni ayovsiz qirib tashlayotgan, hatto bolalar, ayollar, qari-qartanglar ham jazodan chetda qolmagan emish. Bunday shum xabarlar tog'liklarning jangovar irodasini bo'shashtirmasdi, albatta. Chunki ularning qasami bitta: «yo o'lim, yo g'alaba».

Tog'liklar mo'ljallagan ikki kundan so'ng kechga tomon Iskandar qo'shinlari yetib keldi. «Mug'» va «Tai» qoyalari qiradigan yonbag'irdagi ko'm-ko'k vodiylar birpasda odamlar bilan to'lib ketdi. Vodiylar bunaqangi ko'p sonli lashkarni hech qachon ko'rmagan bo'lsa kerak. Ko'm-ko'k o'tlar toptaldi, odam oyog'i yetmagan sokin joylarga chodirlar tikildi, ovqat tayyorlash uchun o'choqlar qazilib, dosh qozonlar o'rnatildi. Tog'dan oqib tushayotgan tezogar soy bo'yidagi xushmanzar joyga Iskandar qarorgohi joylashdi. Hammayoq shov-shuv, to'polon. Bedov otlarning kishnashi-yu, aravalarning tarqatuv turug'i, og'ir qurollarning sharaqlashi, sipohiyarning baqir-qichqiriqlari tinmasdi.

Vodiylarga zulmat cho'kishi bilan go'yo osmon yerga ko'chib tushgandek tog' cho'qidarida ming-minglab gulxanlar yonib boshladi. Ular tog' qoyalarining hamma tomonida, hatto eng uzoq-uzoq cho'qqilarda ham mitillab turardi. Gulxanlarga qarab, bu salobati tosh qoyalar ichida juda katta qo'shin joylashib olgan deb faraz qilish mumkin edi. Birdaniga butun vodiya nog'ora-do'mbiralarning quloqni qomatga keltirib hayajonga soluvchi gumburlari boshlandi. Uqtin-o'qtin odamlarning allaqanday hayvonga o'xshab vahimali qiyqir-ishlari daralarga urilib aks sado berardi. Qorong'i tunda bunday vahimali ovozlarning makedoniyaliklar yuragiga qo'rquv solardi.

Ular pichanzorda tog'liklar tomonidan bita qo'yamay qirib tashlangan sipohiyalarni ko'rgandan keyin ayniqsa vahimaga tushib qo'lingandi. Endi har bir qadamda o'lim hidi kelib turgan tashvishi, xavf-xatari bu o'lkadan eson-omon qaytib keta oladilarmi, yo'qmi. Iskandar qo'shinlaridagi har bir jangchining yuragi ana shu o'lim vahimasiga duchor bo'lgandi.

Xullas, tog'lardan kelayotgan dahshatli sadolar tun bo'yi bir daqiqaga ham tinmadi. Butun jahonni titratgan, hamma narsaga hukmi o'tgan Iskandar uzundan-uzoq kechada o'z tinchligini buzib, qo'shinlarini ruhan ezib, yuragiga qo'rquv solayotgan tog'liklar oldida o'zini birinchi bor negadir bizi sezdi. Qancha-qancha mamlakatlarda bo'lib, tosh qal'alarni ham zabt etgan buyuk sarkarda ana shu vahimani to'xtatishga qurbani yetmasdi. Axir kim anavi qoya ustidagi do'mbira bo'yidagi bir ohangda jaranglayotgan ovozi o'chira oladi, u yerga na o'q-yoy, na palaxmon toshi yetadi. Noiloj edi, tog' qoyalari joylashib olgan yovvoyilarga nisbatan butun nafat-g'azabi qo'zg'alib keldi. Qani endi, askarlari qanot qilib bersa-yu, o'sha tog' cho'qqilariga chiqib qoyalar orasiga joylashib olgan asabbutlarning boshini uzib, toshdek pastga otadi.

Ertayo tong bilan Iskandar qarorgohiga butun nomdor zotlar, qo'shin boshlari yig'ilishdi. Bular: Krater, Andromax, Menedem, Artabaz, Farnux, Aminta, Aristobul, Nearx, Pevlakay, Ptolemey, Qaran va boshqalar. Podshohning kayfiyati yaxshi emasdi, uxlamaganlikdan qovoqlari bo'rtib, moviy ko'zlari qizarib ketgandi. U dastlab ovozi pasaytirib, bosiqlik bilan ko'zlay ketdi.

— Tog'liklarning bizni bunchalik nafat bilan kutib olishlarini o'ylamagan edik. Axir Marog'andek shahri azim darvozalarini ochib bersa-yu, mana bu yovvoyi maxluqlar asabingni o'ynasal! Bu qanaqa gap? Hammasiga o'zimiz aybdor. Nega pichan o'rayotgan qishloq aholisi oldida ochiqdan-ochiq homiador ayolga hujum qilishgan? Nega? Axir bunday nom-qul harakatlari qanday oqibatlariga olib kelishini bilasizlarmi?

Endi podshoh g'azabli ko'zlari bilan shu ishlarga bosh-qosh bo'lgan Andromaxga tikildi.

– Bularga rahm-shafqat qilsangiz boshingizga chiqib oladi, ko'rib turibsiz-ku, ulug' podshohim, – dedi tog' tomonga ishora qilib Andromax.

– Biz hech kimga rahm-shafqat qilmaymiz, ammo aql bilan ish tutmoq kerak. Sizing befarosatligingiz og'ir oqibatlariga sabab bo'ladi. Bitta makedoniyalikning hayoti men uchun mingta yovvoyining hayotidan qimmatliroq. Shuni hammaning yaxshi tushunib olinglar.

Iskandar bir oz o'ylanib turdi-da, keyin qo'shin boshliqlariga murojaat etti.

– Tezda hujumga tayyorlaning, kamonchi va palaxmonchi bo'linalar har ikkala qoya tepasiga ehtiyotlik bilan ko'tarilishsin. Tog'liklar daraga surib tushirilib, keyin bitta ham qo'ymay qirib tashlanishi kerak. Qolgan qo'shimalar pastda ularni yaxshilab kutib olishadi.

Tongyorishi bilan jang-u-jadal boshlandi. Sipohiyalar argonni qoyaga irtitib ustalik bilan ilintirib, bittin-keitin o'rimalab yuqoriga chiqib boshladilar. Tog'liklarning o'q bo'ronlari toqqa tirmashib chiqayotgan makedoniyaliklardan ikitasini yerga ag'dardi. Bittasi qoyada argonga osilganча qoldi. Lekin makedoniyaliklar endi ko'pchilik bo'lishib chumolidek qoyalarga intila boshladilar. Tosh bo'ronlari yog'ila boshladi, tepadan irtitilgan bitta tosh o'n-o'n beshta bo'lib qasir-qusur qilib vodiya tushar, har safar ikki-uch makedoniyalikni halok qilardi. Endi lashkarlar har tomondan bitta-bitta argonga chirmashib chiqishga harakat qilishdi. Makedoniyaliklarning qat'iy harakatlari oqibatida ba'zi birovlar qoya ustiga chiqib olishdi. Cho'qqilarga chiqib joylashgan kamonchilar palaxmonchilar qoyalarga berkinib olgan tog'liklarni bittin-keitin ag'dara boshladilar. Yuqoridan pastga qarab baqirib, dod-voy solib yerga tushib chilparchin bo'layotganlar orasida tog'liklar ham, makedoniyaliklar ham bor edi. Eng asosiy qoya tepasiga chiqib olgan makedoniyaliklar ko'payib qolishdi. Ammo tog'liklar hech qo'rqmasdan, dadil va mardonavor jang qilishardi. Lekin kuchlar teng emasdi. Ba'zilar argonga osilib suvoriyalar kelib ularni chavaqlab tashladilar. Jang to'qorong'i

tushgunga qadar davom etdi. Tog'liklar jang-u-jadali to'xtatishmadi. Qorong'i tushishi bilan qoyaga joylashib olgan makedoniyaliklarga o'sha yerda tunash haqida buyruq berildi.

Jang to'xtadi, ammo tog'larda guixanlar yana yona boshladi. Do'mbralarining gumbur-gumburi, qiyqiriqlar, turli hayvonlarning ovozi bo'lib baqirish, qush bo'lib sayrash boshlandi. Yana mudhish, qo'rqinchli kecha boshlandi.

Iskandar o'z qo'shin boshliqlariga tog'liklarga bildirmay kechasi bilan uxlamay argonlardan qoya tepasiga o'rimalab chiqish haqida buyruq berdi. Ular ertalabgacha qoya ustiga ikki yuzga yaqin jangchini chiqara oldilar. Xullas, podshohning rejalari ro'yobga chiqqandek bo'ldi. Tong bilan qoya tepasiga chiqib olgan sipohiyalar toshlar orqasiga berkinib olgan tog'liklarni birma-bir ushlab qira boshlashdi. Ammo ular ham bo'sh kelmay, oybolralari bilan makedoniyaliklar o'ylamagan joydan chiqib, yo tosh ustidan sakrab, qoya ustida mardlarча yov bilan olishar edilar. Shu vaqt qo'qqisdan yaqindagi dara orqasidan yuzlab tog'liklar qiyqiriq bilan xuddi bo'rondek yopirilib kelishdi, Getayralar kutilmagan hujumdan shoshib qolishdi. Ikki tomoni tog'lar bilan o'ralgan darada dahshatli jang boshlandi. Iskandarining o'zi ham jangga kirishib ketdi. Qo'lidagi o'tkir qilichi bilan tog'liklarni bir chekkadan qira boshladi. Shu vaqt qoyaning qayeridandir otilgan o'q-yoy Iskandarining bo'yiga tegib, ot ustida hushidan ketdi. Mulozimlar uni darhol oldan tushirib olib qarorgohga olib ketdilar. «Hammasini bitta qo'ymay qirib tashlanglar», dedi podshoh bir oz hushiga kelib.

Tog'liklar jon-jahdlari bilan, o'lim yo hayot qabilida jang qilishardi. Iskandar qo'shindaridan ancha kishi halok bo'ldi, yaradorlar undan ham ko'p edi. Makedoniyaliklar ko'pchilikni tashkil etganligi, qurol-yarog'lari shayligi tufayli endi tog'liklarni quvib, surib ketishdi. Maydon o'liklarga to'ldi. Kamakning odamlari siyraklashib qolgandi. Ular so'nggi tomchi qonlari qolungacha qadar jang qilishdi. Endi tog'liklar jang bilan orqaga chekinib tog' yonbag'irlari bilan tepaga ko'tarila boshlar, makedoniyaliklar esa ularni tinmay ta'qib qilishardi. Tog'liklar sardori Kamak o'q-yoy tegib qo'ldan yaralandi. Ammo

kurash hamon qizg'in davom etardi. Mana, ikki tog' orasidagi sayhonlikda yaralangan, yelkasini qo'li bilan bog'lab olgan Iskandar paydo bo'ldi. Qoyaga tutash qiyaliklarga chiqishga xalal berayotgan tog'li kamonchilarning adabini berish va yo'lni tozalash uchun o'tizga yaqin chaqon yigitlar tanladi. Ularga qoyani aylanib o'tib, tog'liklarga bildirmay, qanday qilib bo'lsa ham o'sha qiyalikpi egallashni topshirdi. Eng asosiy qoyaga chiqib olishsa, unga tutashib ketgan qator cho'qqilarga ham yo'l ochilardi. Iskandar bu abir jangchilarning har biriga ellik talantdan mukofot ham va'da qildi. Bunday hotamlikdan suynib ketgan yigitlar qiyalikni egallashga jon-jahdlari bilan kirishib ketishdi. Ular ketishgach, Iskandar o'z «do'stlari»dan yana elliktasini yuz talantdan va'da qilib aylanib o'tmasdan to'g'ridan-to'g'ri ana shu qiyalikni egallashga yubordi. Qoyaga orqadan chiqmoqchi bo'lgan yigirma jangchiga podshoh va'da qilgan talantlar nasib etmadi, atitidan pistrimada turgan tog'lik suvoriyalar qo'qisidan hujum qilib hammasini yer tishlatgandil. «Do'stlar» bo'lsa tog'liklarga qarshi shunday jang qildilarki, oqibat-natijada yigirmaga yaqin makedoniyalik halok bo'lsa-da, qiyalikning bir qismigina qo'lga olindi. Iskandar imkoniyatni qo'ldan bermay «do'stlar»ni himoya qilish uchun yana yuz ellik getayrani yordamga jo'natdi. Chunki qiyalikda olg'a siljish g'oyat mushkul, ammo orqaga qaytish undan ham battar xavfli edi. Qoya tepasidan otilgan toshlar to'xtovsiz nishonga urilayotgan o'q-yoylar makedoniyaliklarni esankiratib qo'ydi. Nihoyat kuchlar nisbati masalani hal etdi, qiyalik makedoniyaliklar qo'lga o'tdi. Endi asosan qoyaga yo'l ochildi, getayralar yoppasiga chumolidek tepaga ko'tarila boshladi, yakka oyog'i yo'l tog'liklar, makedoniyaliklarning o'liklariga to'lib ketdi, yo'l-yo'lakay xalal bermaslik uchun jasadlarni pastga itg'itib yuborishardi.

- Bu yoqqa kelinglar, mana bu yerda katta g'or bor ekan, dedi getayralardan biri baqirib.

G'or ichi keng va qorong'i edi, kimdir mash'ala yoqib yubordi. Bu yerda son-sanoqsiz tog'liklar makon topgandi: qut qatanglar, ayollar, bolalar... O'tloqdagi janjalga sabab bo'lgan homlador ayolning ko'zi yorigan, qayin onasi uning yonida

parvona. Tog'liklar qiyalikni qattiq mudofaa qilganliklarining boisi ham shunda ekan.

Getayralar boshlig'i Selova g'ordan chiqib, pastda bir qo'li bilan ot jilovini tutib turgan Iskandarga murojaat qildi.

- Aleksandr, bu yerda katta g'or bor ekan, tog'liklarning yurmi shu yerda.

- Kimlar ekan?

- Bolalar, ayollar, chollar...

- O'ldirmanglar, hammasini qoyadan pastga tashlansini! Getayralar tog'liklarni g'ordan sudrab chiqib bola-chaqasi bilan pastga bitta-bitta itqitishdi. Tog'-toshlar gonga bo'yaldi, sayhonlik o'liklarga to'lib ketdi. Bu fojiali ahvoning shohidi bo'lgan Kamak boshchiligidagi qasoskorlar qo'shni qoyadan o'tib getayralarni jang bilan qoya chekkasiga surib bordilar-da, Iskandarning ko'z oldida baqirib pastga tashladilar, begunoh tog'liklar, ayollar, bolalar, chollar uchun qasos oldilar. Getayralar dardori Selovani qoya cho'qisiga olib chiqib, Iskandar ko'rsin deb triklayin gornidan nayzaga ilib, tipirchilatib qo'ydi.

Xunreziklarning cheki yo'q edi, ikki tomon ham qasosi dunyo qonunlari bilan bir-birlariga o'lim fojiasini namoyish qilishar, go'yo ikki tog' orasidagi ajal vodiysi inson qavmi undan qilinadigan barcha qonxo'rliliklarning mashq maydoniga o'xshardi.

Makedoniyaliklarning necha ming kishilik shaylangan qism-lari yana o'sha tepalik bo'ylab ko'tarilishdi. Ular qoyadan-qoya-ga o'tib, tog'liklarni bola-chaqalari bilan yanchib tashladilar. Qoyaning har yer, har yeridan itqitib yuborilganlarning faryod-lari, baqirishlari kechgacha tugamadi...

Vodiyga mudhish qorong'ilik tushdi. Pastda tibijlang sado-lari yangradi. Bu jang to'xtatilsin, degan ma'noni bildiradi. Tog'liklar qirilib bitgandek. Ulardan faqat bir necha kishigina mon qoldi. Ular Kamakni suzagancha Ustrushon tog'larining yonidan daralari orgali g'oyib bo'lib ketishdi. Iskandar odam-lari tog'liklar sardori qahramon Kamakni ertasiga ham qidi-rishdi, ammo u samoga uchib ketgandek daraksiz edi...

Shunday qilib Ustrushondagi g'oyat og'ir, fojiali jang Sug'di-jang tarixida o'chmas iz qoldirdi, bu jangda tog'liklar ko'p qur-

bon bergan bo'lsa ham, ammo Iskandar lashkari bironchi bor misli ko'rilmagan qaqshatqich zarbaga uchragandi.

Ha, qurbonlarning cheki yo'q edi... «Ular katta-kichik, qariyosh bo'lib yigirma ming issiq jon edi...»³⁸

Kurash hali to'xtamaydi, hov ana, qarang, zulmatli tunda arslondek cho'zilib yotgan olis qoyalarda yana gulxanlar yondi. Uzoq-uzoqlarda, inson oyog'i yetmaydigan baland cho'qqilarda do'mbiralarning bir ohangda gumburlashi har kecha takrorlanib turardi...

DUSHMAN BILAN YUZMA-YUZ

Tong saharda Spitamen qarorgohiga o'z sheriklari bilan Kamak kirib keldi, uning o'q-yoy tekkan qo'li shishib ketgan, qon ko'p ketganidan holi ancha tang, oyog'ida zo'r-bazo'r turardi. Spitamen mulozimlarga buyurib, Kamak uchun alohida chodir tayyorlatdi, keyin tabib chaqirib yarasiga malham qo'ydi. Tog'liklarning ayanchli fojiasi haqidagi gaplar Spitamenning qulog'iga yetib kelgan bo'lsa ham, endi bu haqda aniq xabarni Kamakning o'zidan eshitdi. O'sha kuni qarorgohda uch kunlik motam e'lon qilindi, ot, tuya so'yib, tang'iga qurbonlik qilindi. Vag'npatar ularning darohiga duoyi ibodat o'qib, katta gulxan atrofiga marhumlar sha'niga marosim o'tkazishdi.

– Ulug' Axuramazdaning sha'niga hamd-u sano aytib, vatandoshlarim qoni uchun qasam ichaman, usrushonlikni ulug' tangri oldida o'z burchlarini ibrat bilan ado etib, ularning ruhi oldida bosh egamiz, – dedi Spitamen Kamakka hamdardlik bildirib.

– Usrushonliklar qirilib ketdi, ammo tog'larda hali odamlar bor, o'xshaydi, o'sha ayanchli qora tunda yana mash'alalar yondi, uzoq-uzoqlarda do'mbiralari gumburi tinmadi, ammo bu ularni topa olmadik, balki ularning ruhi edimi? – dedi Kamak Spitamenga.

– Tog'liklar hech qachon o'lmaydi, hali ular ertami bugunmi

yana paydo bo'ladi. Iskandar yuragiga vahima soladi, ha, biz ham ular xotirasiga umrbod sodiqmiz, katta kurash hali oldinda, – dedi Spitamen mag'rurlik bilan.

– To'g'ri gapni aytding, ulug' sarkarda, biz tog'liklar manfur yirtqichga o'lim zarbasini berdik, hali ular Sug'diyonaga kelganlariga pushaymon bo'ladi, – dedi Kamak bilan kelgan mo'ysafid.

– Men sizni qayerda ko'rgandim, – so'radi Spitamen uni eslay olmay.

– Bu o'sha men bilan Bessni qo'riqlab turgan Farad, – dedi Kamak.

– Ey hali o'sha uzukni olaman deb Ekbatangacha bormoqchi bo'lgan Farad senmi? – dedi Spitamen hazilomuz.

– Nimasini aytasiz, bu gap hammayoqqa tarqab ketibdi, khabardan voqif bo'lib Bessning go'rini izlab yurganlar ko'p, ammo hammasiga mana bu Kamak aybdor, juda sodalik qilib qimmatbaho mulkni qo'ldan chiqarib yubordi, axir Doriovushning uzugi-yal – dedi Farad.

– Usrushonda do'zax ajalxonasini ko'rganda mol-u dunyo ko'zinga ko'rinnadi, boylikka hirs qo'yish aqlsizlik ekaniga yana bir marta ishonch hosil etdim, – dedi Kamak ma'yuslanib.

Spitamenning qarorgohi Maroganddan o'n chaqirim naridagi qishloqqa joylashgandi. O'sha kuni poytaxt hokimi Namich bilan nari-beri bo'lgach, o'zicha mana shu joyni vaqtincha qarorgoh qilib tanlagandi, bu yerdan turib Marogandda bo'layotgan voqealarni bemaol kuzatib turish mumkin edi. Ma'lum bo'lishicha, Spitamen o'shanda Maroganddan, hokim huzuridan jahl bilan chiqib ketgach, Namichning sarkardalari, javozimdorlari o'rtasida ham ixtiloflar chiqqan, Spitamenning iloriga qo'shilgan ba'zi sarkardalar uni yo'ldan qaytarib, poytaxtni birga himoya qilishimiz kerak deyishgan. Marogandning ikki gatlilik devori, darvozalari mudofaa uchun ancha mustahkam qurilgan bo'lsa-da, Namich va uning yaqinlari o'z so'zidan qaytmay, Iskandarni shahar darvozasidan chiqib tantanavor kutib olishga qaror qilishgan. Ammo endi bu yog'ini eshitib, axir Iskandar ham anoyi odam emasdi, Marogandga hech bir qarshiliksiz kirib olgach, xazinadagi barcha boyliklarni

³⁸ Artian, «Iskandarning yurishlari».

olib, lashkarlariga shaharni istagancha talashga ruxsat bergan, Namichning «biz o'z ixtiyorimiz bilan taslim bo'ldik, hurmat bilan darvozalarni sizga ochdik, siz bo'lsangiz bizga yengilganlardak qarab, asirlardak muomala qilmoqdasiz», degan e'tiroziga: «Sen g'olib emas, mag'lubsan», deb javob berdi. Namich hadeb mahmadonagarchilik qilavergach, uni ma'lum vaqtgacha zindonga tashlashni buyurdi.

Spitamenn yuz bergan vaziyatni o'rganib chiqqach, o'z do'stlari, sarkardalari bilan kengashib, poytaxtni qamal qilishga qaror berdi.

Xo'sh, vaziyat qanday edi? Iskandar lashkarlari ham tog'liklar bilan bo'lgan jangda katta talafot ko'rdi, minglab saralangan jangchilaridan ajraldi. Selova baland qoya ustida tog'liklar nazariga sanchib qo'yildi. Maroganddan qaytishda qishloq, shaharlardagi xalq qo'zg'olonchilari bilan bo'lgan to'qnashuvlarda qanchadan-qancha makedoniyaliklar boshidan ajraldi. Xunrezliklarning cheki yo'q edi, bu yerlarga mol-dunyo o'ttirish, pul ishlash maqsadida kelgan oddiy jangchilar burchalik qattiq qarshilikka duch kelishni o'ylamagandi. O'z Vataniga tezroq qaytib ketishni orzu qilganlar uchun jang-u jadalning oxiri ko'rinnagach, ular o'rtasida norozilik kayfiyatlari kuchayib borardi...

Spitamenn ana shu norozilik kayfiyatidan foydalanmoqchi, Marogandni qamal qilib, Iskandarga ish o'ttirmoqchi edi. Vaholanki, Iskandar «Sug'diyona poytaxtini qarshiliksiz oldik, endi Baqtriya ham, Sug'diyona ham oyog'imiz ostida», deb butun olamga jar soldi. Agar Spitamenn Marogandni bosib olsa, bu juda katta siyosiy, ma'naviy, harbiy ahamiyatga molik voqea bo'lardi.

Spitamenn kengashga to'plangan do'stlariga o'z fikr, mulohazalarini yotig'i bilan tushuntirdi:

– Marogand Sug'diyonaning muqaddas, aziz poytaxti, uni barpo etgan ulug' bobomiz Kaykovus edi. Namich qo'rqoqlik qilib muqaddas poytaxtimizni Iskandarga berib qo'ydi, poytaxtni qamal qilib, qaytarib olamiz. Mana, ko'rasizlar, Marogandga hujum boshlasak, Iskandar Ustrushondan lashkarlari bilan halloslagancha shu yoqqa chopib keladi yoki

o'z sarkardalarini yuboradi. Biz bo'lsak, unga chap beramiz, Maroganddan chiqib cho'lga chekinamiz, yo'l-yo'lakay jang qilamiz, makedoniyaliklarning yaxshilab adabini berib, tog'lik qardoshlarimiz uchun qoni o'ch olamiz. Bu ishimiz Iskandarga qattiq kaltak bo'ladi, ammo hali uning lashkarlari Marogandga yana qaytib kelishga ko'ndirib, yo'qmi?

Iskandar tog'dagi qattiq jangdan so'ng Yaksart daryosi bo'yiga chiqdi. Bu daryo Shimoliy Sharqdagi osmono'par tog'lardan boshlanib, keyin cho'l-dashtlardan o'tib Oksiana³⁹ ko'liga quyilardi. Daryo bo'yidagi G'azo, Kiles, Mamakent, Xata va boshqa shaharlar qattiq jang bilan birin-ketin qo'lga olindi.

Iskandarning g'olibona yurishi davom etib turgan bir paytda Maroganddan chopar kelib, Spitamenn poytaxtni qamal qilib egallaganligini ma'lum qildi. Bu xabardan Iskandarning tepa sochi tikka bo'lib ketdi, urush jonlaridan o'tib ketgan lashkarlarga qanday qilib bu noxush gapni aytadi! Podshoh ruhan ezildi, hamma ishni qaytadan boshlash, yana poytaxtga lashkar tortib bormoq kerak. Jonidan to'yg'an jangchilar Marogandda qo'zg'olon ko'tarilganini eshitib: «Urush jonimizga tegdi, endi uyimizga qaytib ketamiz», deb xitob qildilar. Iskandar hech narsa qulog'iga kirmayotgan, hatto eshitishni ham xohlamayotgan o'z lashkarlariga ta'sir etish uchun notiqlik namatini ishga soldi. Uzoq so'zladi, ahvolni tushuntirdi, o'zini oddiy jangchilar bilan tenglashtirdi.

– Agar Spitamenn qo'lga olsalar, Sug'diyonadagi barcha g'alayon, qo'zg'olonlar tugaydi. Dasht skiflarini menga qarshi qo'zg'ayotgan kim – Spitamenn! Tog'liklarni ishga solgan kim – Spitamenn! Turli qabilalarga bo'lingan skiflarni birlashtirib, menga qarshi qo'yayotgan kim – Spitamenn! Ha, daxlar ham, massagetlar ham, saklar ham, forslar ham – hammasi Spitamenga tayanadi! Spitamenn qo'lga olingan kuni Sug'diyona zabt etilgan hisoblanadi, shuni yaxshi bilib olinglar.

– To'g'ri, ulug' podshohimiz haq gapni aytyapti, – dedi Farnux Iskandarni quvvatlab.

³⁹ Oksiana – Orol dengizi.

- Sizlarga sug'd tilini yaxshi biladigan Farnuxni qo'shni boshlig'i qilib tayinlayman, mana, o'zlaring biladigan pahlavon sarkardalar Andromax, Krater, Menedem, Karen ham sizlar bilan birga borishadi.

- Ura, ura, yashasin Aleksandr, - degan sadolar yangradi. Bu - Iskandarning pahlavon sarkardalariga bo'lgan olqish edi.

Qarshida saf tortib turgan sarkardalar Farnuxga jirg'anib qarab qo'ydilar, chunki ular harbiy san'atni yaxshi bilmaydigan bu lapshang odam podshohga qanday qilib yoqib qolganidan hayron edilar.

Iskandar Farnuxga, sarkardalarga o'z rejalarini birma-bir so'zladi:

- Sen, - Farnuxga qarab dedi: - hozirning o'zidayoq Marogandga jo'naysan, tog' yo'li bilan emas, cho'l bilan, Spitamen kutnagan tomondan shaharga hujum qilasan! Farnux boshchiligidagi makedon qo'shinlari poytaxtga tomon kelayotganligidan xabar topgan Spitamen Marogandni tashlab chiqib ketdi. Endi unga yo'l-yo'lakay qishloq va shaharlarda yuzlab va minglab odamlar qo'shilib katta kuchga aylandi. Farnux bu xabarni eshitib, Spitamenning ketiga tushib Spitamen bo'lsa Farnuxga chap berib keng dashtlikka chiqib oldi. Ammo makedoniyaliklar bo'sh kelmay xalq qasoskorlari ketidan ta'qibni davom ettirdilar.

- Ularni dashtga chiqish yo'lidagi tekislikda kutib olamiz, dedi Spitamen do'stlariga murojaat etib.

- Ha, yaxshilab kutib olish kerak, - dedi Oksiart Spitamenni quvvatladi.

Spitamen jang rejalarini tushuntira ketdi. Datafarn o'ng qanotda, chap qanotda Xorien, yo'l-yo'lakay ularga qo'shilgan olti yuz skif suvoriylari massagetlar bilan markazda Spitamen qo'shimasida jang qilishadi, gap shu.

- Biz dasht chegarasida - olti-yetti chaqirim naridagi o'rmonzorda, pistirmada turib ularni kutib olamiz. O'sha yerda tumshug'idan tuzoqqa ilintiramiz. Lekin kech bo'lishi bilan dashtga qarab tartibli chekinish kerak. Chekinishni skiflar boshlab beradi.

Shunday qilib, hammasi kelishib olindi. Makedoniyaliklar daraxtzor yaqinidagi torgina yaylovlikdan o'tib, keyin o'rmonga kirishlari kerak edi.

Choshgoh paytida go'yo bo'ron turgandek uzoqdan chang-to'zon ko'rarildi. Yengil, og'ir suvoriylar, piyodalar, makedon qo'shinlarining boshqa turlari lak-lak bo'lib dashtlik sari kela boshladi.

- Do'stlar, ana ko'ringlar, rejalarimiz to'g'ri chiqdi, ular qopqonga tushadi, qani hujumga, dushmanga dam bermaslik kerak!

Spitamen oldinga chiqdi. Chap, o'ng qanotlarda uning do'stlari hujum boshlashdi. Birdan tibbiyot sadolari yangradi, kamonchi suvoriylar qiyqirgancha na'ra tortib, olga yurishdi. Farnux bunday katta kuch qo'qisidan hujum boshlashini kutmagan edi. Makedon jangchilari oldiniga bir oz esankirab qolishdi. Skif kamonchilarining o'qlari xatosiz tegar, ular dushmanni qalqon yoki sipar tutgan joyiga emas, bo'yidagi ochiq joyiga sanchilardi.

Osiyoliklar Iskandar qo'shinlariga qarshi shunday shijoat, mardonavorlik bilan jang qildilarki, buni so'z bilan ifodalash qiyin. Daryo-daryo qon oqdi, amudi-garronlarning quloqni qomatga keltiruvchi jaranglari, qilichlarning o't chaqnab sharaqlashi, zarbaga uchragan yoki qornidan nayza teshib o'tgan jangchilarning noliishi, odamlarning qiyqirib na'ra tortishi, qiy-chuvi, dod-voyi butun jang maydoniga do'zax tusini bergan, urushning jirkanch, ayovsiz, dahshatli manzarasi qalblarni qaqshatardi.

Tor bir oraliqda bir-biriga qorishib yotgan makedoniyaliklar horgan sarisig'ib kelayotgan Spitamen boshliq xalq qasoskorlari to'rtinchi qanotda tushib qolishdi. Spitamen atrofta Sherdor, Zo'rto'sh, Kamak, Tariq kabi bahodirlar jang qilishardi. Ular dushman saffarini yorib o'tib, na'ra bilan, jon berib-jon olishar, haralangan skif kamonchilari mo'ljalni aniq olib, g'animlarni birma-bir ag'darib turardi. Spitamen jang qilayotgan maydon atrofi o'liklar bilan to'lib ketdi. U qaysi tomonga hujum qilsa yunonlar, makedoniyaliklar orqaga chekinib yo'l bo'shatishar, jonlarini omon saqlab qolish niyatida to'da-to'da bo'lib

qochishardi. Buni kuzatib turgan Farnux Spitamenning jang qilish mahoratiga qoyil qoldi.

– Ko'rib qo'y, hoy Menedem, jang qilish mana bunaga bo'ladi.

Farnuxning gapi Menedemning g'ashiga tegdi.

– Shoshmay tur, hali men bu sahroyining bir adabini berib qo'yay, – dedi mag'rurlik bilan Menedem.

Farnux istehzo bilan kuldi-da, keyin Menedemga yuzlanib

– Tag'in boshingdan ajralib qolma, Makedoniyaga boshlab borsang qabul qilishmaydi, – dedi.

Shu gapdan so'ng Menedem jahl bilan jangga tushib ketdi. Uning oti g'oyat baquvvat, epchil edi. Jang shunday dahshat tusini oldiki, birov-birovni taqimas, go'yo qiyomat qoyim bo'layotgandek. Menedem o'z atrofidagi yengil otlilar bilan sug'dlar safini yoritib kirdi. Lekin gasoskorlar xuddi shuni kutib turgandek Menedemni ikki tomondan o'rab olishdi.

– Biz o'rovda qoldik, bu tuzoqdan qanday qilib bo'lsa ham chiqib ketish kerak, – dedi Menedemning quroldosh do'sti Gipsida.

Ammo sug'dlarning siquvi qattiq edi, temirdak muktahkam zanjirni yoritib chiqib ketishga aql bovar qilmasdi. Markaziy qanotdan Spitamen Menedem tomoniga bosib kela boshladi. Sherdorning otgan o'qi Menedemning o'ng qo'lga tegib, yerga tushdi. Sarkarda qo'lini ushlagancha qoldi, lekin maydondan chiqib ketmay jangni davom ettirdi, chap qo'li bilan qilich ura boshladi. Shu vaqt Sherdor paydo bo'ldi va qo'lidagi oybolani uzogdan Menedemga otgan edi uning yelkasiga kelib tegdi. Ko'z oldi xiralashdi.

– Sen mening otinga minib, bu do'zaxdan chiqib ket, tezroq Kraterga xabar qil, yetib kelsin, – deda Gipsidaga jon holarda.

– Yo'q, seni tashlab ketolmayman...

Hammayog'i qonga bo'yalgan Menedem otdan ag'darilib, Gipsidaning endi uning otinga minib olishdan boshqa iloji yo'q edi, lekin ularni tobora qisib kelayotgan sug'dlar Gipsidani ham otdan ag'darishdi.

– Menedemga oybolani kim otdi? – so'radi Spitamen.

– Sherdor, Sherdor, – dedi Zo'rtosh.

Spitamen Sherdorga yuzlandi:

– Suratkash, balli, bopladim, kelib-kelib Iskandarning jahonga sarkardasiga tegizibsan-a, qoyil!

– Jangchilar ruhlanib ketishdi. Yunon-makedon qo'shinlari safida parokandalik boshlandi. Skif kamonchilari mohirlik bilan o'q-yoy otib juda ko'p dushman jangchilarini qirib tashladilar. Jangda Iskandarning o'tiz ming kishilik qo'shinidan faqat sakkiz ming kishi tirik qoldi. Butun jahonga yengilmas deb dong chiqargan Iskandar qo'shinlari yana bir bor qattiq zarbaga uchragandi.

Ikki tomonning ham talafoti katta edi. Ammo sug'diyonaliklar dushmanning sarosimaga tushganligidan foydalanib cho'lga chekinish oldidan o'lja olish maqsadida maydon chekkasida turgan ot-aravalarga, tuyalardagi mollarga tashlandilar. Maroqanddan talab olib kelinayotgan boyliklar, turli xil matolar, chorva mollari, qimmatbaho uy ashyolari, gilamlar, qullar, kanizaklar...

Lekin shu payt kutilmaganda Krater qo'shilmasi yetib keldi.

Makedoniyaliklar g'azab-nafratga to'lib «yovvoyilar» hoshlig'i Spitamenni qo'ldan chiqarib yubormaslik uchun cho'l tomondan uning yo'lini to'sib qo'ymoqchi bo'lishdi. Sug'diyonaliklar bu imkoniyatni qo'ldan bermaslik maqsadida hayot-mamot uchun yana ham qattiq jang boshladilar. Spitamen dushman hiylasini darhol sezib, o'zining saralangan suvorilariga dasht yo'lini to'sayotgan dushman lashkarlariga tashlanishni buyurdi. Datafarn fors qilichbozlari bilan birga ular ustiga ot solib yubordi.

Cho'lga chiqib ketish yo'li shiddatli jang maydoniga aylandi, daryo-daryo qon oqdi, atrof olmadek to'kilgan jangchilar kallasiiga to'lib keldi. Uzun nayzaliklar birdaniga «temir gal'a» hosil qilib, fors qilichbozlari safini yoritib kiritishdi. Ikkinchi tomondan Kraterning og'ir otlilari kirib keldi. Makedon lashkarlari son-jihatidan ham, qurol-jihatidan ham ustun ekanligi ma'lum bo'lib qoldi. Spitamen qorong'u tusha boshlagandan foydalanib, chekinishga ko'rsatma berdi. Datafarn va skif otlilariga asosiy qismlar chekingunga qadar dushman lashkarlarini ushlab turishni topshirdi. Dastlab Oksiart, keyin

Xorien, eng oxiri Spitamen va Datafarn chekinishi kerak ekan va faqat shu yo'l bilangina Spitamen lashkarlari talafotdan saqlanib qolardi.

Makedoniyaliklar Spitamenni to dasht chegarasigacha quvib borishdi, ta'qib shu yerda to'xtadi, cho'l qorong'illigi ichiga kirishga hech kimning yuragi dov bermadi...

Makedon-yunon qo'shinlarining jangda ko'rgan talafot, boz ustiga Iskandar sarkardasi Menedemning halokati lashkarlarga ham, sarkardalarga ham qattiq ta'sir qildi. Ular o'z yurishlari davomida bunday qattiq qarshilikka hech qachon uchramagandi.

Iskandar skif dashti yonida bo'lgan jang tafsilotini batafsil eshitib, tepa sochi tik bo'ldi: «Nahotki yengilmas, saralanggan qismlari shunchalik katta talafot ko'rsat! Nahotki, hamma janglarda g'oliblikni qo'ldan bermagan ajoyib sarkardalari bitta «yovvoyi» Spitamenga bas kelolmas! Menedemning ko'zi qayerda edi, nega anqayib o'zini o'qqa tutib beribdi? Farruxni qo'shnlarga boshliq qilib yuborganligi uchun o'zini o'zi koyidi, u bilan jang ko'rgan, urush san'atini yaxshi biladigan sarkardalardan ham xafa bo'ldi. Hammasiga Iskandarining o'zi aybdor. Bu jangda ko'rgan katta talafot tafsilotlarini qo'shinliridan yangirishga urinib hech kimni urushmagan jazolamagan bo'lsa-da, Farruxni amaldan pasaytirdi.

«Shuncha lashkarni nobud qilib, anovi sahroyini qo'lga tushirsa ham alam qilmasdi», ko'nglidan o'tkazdi Iskandar. Spitamen yana chap berdi, qani endi o'sha yovvoyini bir qo'lga tushirsa, Bessdan ham battar xor qilgan bo'lardi.

Bu osiyolik ancha tadbirkor, mug'ambir chiqib qolgan o'yladi u. Go'yo Bessni Iskandarga ixtiyoriy topshirib, endi mana qarangki, o'zi Sug'diyonaga to'la hukmdor bo'lib o'tib Bessning odamlari ham uning yoniga kelib bajonidil xizmat qilishmoqda. Anavi Oksiart, Xorienlar mustaqil hokimlar ku! Nega endi Spitamenning yoniga kirib olishgan? Yo'llar topib, o'rtada nizo chiqarishi, bir-birlaridan ajratib yulubolish kerak. Massagetlar-chi, Spitamenning qaynotasi-chi? Unga biror katta lavozim, boylik va'da qilib qo'lga olish kerak bo'lmasa...

Xullas, Sug'diyonada, Baqtriyada notinchilik tobora avjiga chiqardi. O'sha jangdan keyin ham Spitamen o'z safdoshlari bilan yunon-makedon qo'shinalariga qo'qqisdan zarba berish usulini qo'llab makedoniyaliklar tipkasini quritaverdi.

Shahar va qishloqlarda katta qo'zg'olonlar boshlandi. Bu safar qo'zg'olonlar soni yetti ming olti va piyodalarga yetdi. Iskandar qo'zg'olonning ancha talafotlar keltirishini bilib, tajribali lashkarboshisi Kraterga qanday qilib bo'lsa ham Spitamenni taklif qilib, qo'zg'olonchilarni tinchlantirishni, ular bilan muzokara olib borishni topshirdi. Krater podshoh ko'rsatmasi bilan taklifni Spitamenga yetkazdi. Spitamenning javobi lo'nda bo'ldi:

- Krateringga borib ayt, muzokaraga o'rin yo'q. Sug'diyona o't ichida yonayotgan chog'da biz qanday qilib muzokara qilamiz. Xalqning yuragi to'la zardob. Marhamat, xohlasa, Iskandar So'g'diyonadan tuyog'ini shiqillatib qolsin, biz ularga tegmaymiz. Nog'ora, do'mbiralalar chalib, tantana bilan kuzatib qo'yamiz, shunday deb ayt o'sha Iskandaringga!

- Juda to'g'ri aytding, Spanta, - dedi Datafarn, - endi so'nggi to'qnash qonimiz qolguncha jang qilamiz.

- Zarur bo'lsa butun Sug'diyona, butun Baqtriya ko'tariladi. Endi bo'sh kelish yo'q. Biz ularning yuragini olib qo'ydik, jang qilishni osiyoliklar ham bilishadi. Skif dashti sabog'i ularning yolidan chiqmasin, - dedi Spitamen.

Chindan ham muzokara haqidagi taklif Iskandarining Spitamenga qo'ygan tuzog'i edi. Ustrushondagi tog'liklarga berilgan jazo, Sirdaryo atrofidagi yetitta shahrida yuz bergan suvrezlik makedoniyalik Iskandar nimalarga qodir ekanligini ko'rsatib, Spitamen va uning safdoshlari ko'zini ochdi.

«UZOQ ISKANDARIYA»DAN XAT

Romani o'liklar orasidan chala jon holda topib olishdi. Uning sug'd ayoli urgan o'roq ichki a'zolariga shikast etkazmaganligi uchungina tirik qolgan ekan. Qon ko'p bo'lganligi uchun uni shifo o'toviga olib kelishganda isitmasi yuqoriligidan hadeb alahlab kimlardandir uzr so'rat, og'riq

azobidan ingrar, goh-goh onasini eslab yig'lardi. Kasalxonada yotgan oyog'i kesilgan, yelkasi oybolta zarbidan shikastlangan, bir qo'lini qilich kesib ketgan, xullas jangda ishdan chiqqan yuzlab mayib-majruhlar uchun endi urush tugagandi. Makedoniyalik Iskandar «katta marhamat» ko'rsatib, ularni o'zi buniyod etayotgan «Uzoq Iskandariya» shahri aholisi ro'yxatiga kiritib qo'ygandi.

«Uzoq Iskandariya»⁴⁰ – Sirdaryo sohilida G'azo bilan Kirashta o'rtasida qurilgan katta mudofaa ahamiyatiga molli bo'lgan qo'rg'on shahar. Iskandarning bu shaharni qurishdan asosiy maqsadi daryoning narigi tomonidagi yovvoyilar asosan skiflardan o'zini himoya qilish, shu bilan ularning Marogandga boradigan yo'lini berkitib qo'yish edi.

Shahar qurilishi shitob bilan borishi, ikki-uch hafta ichida tugallanishi shart. Qurilishga podshohning o'zi rahbarlik qilmogda. Iskandar shaharning atrofini baland devorlar bilan o'rab olish rejasini belgiladi, Atrof shahar-qishloqlardan minglab odamlar haydab kelindi, Qullikdan sotib olingan, yollangan qo'shinlar, sipohiyalar qurilishga jalb etildi. Shahar buniyod etilayotgan daryo yoqasiga chodirlar qurilib katta tashkiliy ishlar amalga oshirildi.

Tong sahardan qosh qoraygunga qadar shahar qurilishida tinimsiz ish ketar, atrof tog' yonbag'irlaridagi katta-katta azim daraxtlar kesib kelinar, birov yer qazir, boshqasi loy qorardi. Ishga mutasaddi davolzanlar ishlab charchamaydigan polvon yigitlar edi.

– Roma, hoy, Roma, endi shu shaharda umrbod qolish ketasan, Iskandar seni sug'd ayoliga uylantirib qo'yadi, – bu frakiyalik Ferik edi.

U ham o'sha daryodan ichiga somon tiqilgan teri qopda kechib o'tgach, qurbonlik qilish maqsadida biror jonliq qidirib, qandaydir qabilaga yo'lliqqanda orqasidan o'q yeb, mayib bo'llib qolgandi. Endi bo'lsa ko'pchilik qatori shaharga olib kelish tashlangandi.

⁴⁰ Tarixiy ma'lumotlarga qaraganda «Uzoq Iskandariya» – Eski Iskandariya» Xo'jand shahriga qiyos qilinadi.

– Sug'd ayoli qorninga o'roq tiqib shu ahvolga soldi, hammasiga anavi o'zimizniklar sabab bo'ldi, – dedi Roma. – Qurbonlikka jonliq topib kelaman deb o'zim qurbon bo'llib ketishimga oz qoldi, – dedi Ferik yig'lamogdan beri bo'llib.

Ha, Roma o'la-o'la narigi dunyodan qaytib keldi. Tabiblar ko'r-bazo'r uni hayotga qaytarishdi. Endi bir umr qo'lliga qurol olmaslikka qaror qilgan, unga eng og'ir ish bo'lsa-da, tinch bo'lsin, bu yodagi hayoti yoniga qoldi. Roma hamon kechalari dovdirab, aloq-chalov tushlar ko'rib chiqadi, bir kuni uyqusida o'sha homiador ayol kelib bolamni topib ber, deb bo'g'moqchi bo'ldi. Romaning qorninga o'roq tiqqan o'sha kelinchakning qavmonasi uni izma-iz qidirib yurgandek hadeb xayolidan o'taverdi.

– Ha, Roma, yana nega xayol surib qolding, – so'radi Ferik.

– Ey do'stim, bu bema'ni yurishlarning so'nggi bo'ladi, yo'qmi? – dedi xomush Roma.

Iskandar o'zining eng ishonchli odamlarini shahar qurilishiga bosh-qosh qilib qo'ygandi. Devorning har bir chagirini shu ishga mutasaddi bo'lgan boshliqlarga bo'llib berilgandi. Har bir boshliqning qo'l ostida yuzlab yer qazuvchilar, loy qoruvchilar, paxsa uruvchilar, suv tashuvchilar bor edi. Shunga yara-sha ot-o'lov, arava ajratilgan. Shaharning ichkarisida bo'lsa ko'chalar tekislanib, uy quruvchi ustalar, qo'lida hunari bo'lgan turli kasb egalari allaqachon ish boshlab yuborishgan edi.

Iskandarning daryo yoqasidagi qarorgohidan shahar qurilishida ishlarning qanday ketayotganligini bemalol kuzatib turish mumkin edi. Ammo podshohi olamni bezovta qilayotgan narsa – daryoning narigi chekkasidagi skiflar edi. Ular ko'pincha Iskandarning qarorgohidan chiqish vaqtini atayin noylab turib, qirg'oq yaqiniga kelishardi-da, tilga olib bo'lmaydigan so'zlar bilan ulug' podshohni haqoratlashardi.

Skiflardan bir nechtasi daryo bo'yida turib, basharalarini bujmaytirar, burunlarini qiyshaytirishar, xunuk ovoz chiqarib buqirishardi. Bu ham yetmagandek uch-to'rttasi kiyimlarini yechib, noo'rin, uyatli harakat qilib keyin o'zlari baralla qah-qah urib kulishardi.

Mana, bugun ham yigirmaga yaqin, ustlariga qo'y, echki terisidan yopqich kiyib olgan, qo'llariga o'q-yoy tutgan skiflar

o'yinga tushib, daryo chekkasiga yaqinlashishdi. Ularning oldida echki terisidan yopqich kiyib, boshidagi kulohiga har turli qush patlarini osib olgan, yapaloqdan kelgan boshliqlari turardi.

– Hoy, Iskandar, ovora bo'lma, yaxshisi jo'nab qol, anavil devorlaringni baribir buzib tashlaymiz, – dedi skiffar boshlig'i baqirib. Tilmochlar ularning haqorati so'kishlarini tarjima qilishmadi. Podshoh esa tilmochlarning unga qilgan bu «yaxshiligi»ga so'kish bilan minnatdorchilik bildirdi.

Iskandarning jahli chiqib ketdi. Uzoqqa kamon otuvchilardan o'ntasini chaqirib masxaraboz skiffarga shu yerdan turib o'q otishni buyurdi. Dastlabki o'qlar mo'ljalga borib tushib, bir-ikkitasini yengil yalador qildi, ammo skiffar daryodan uzoqroq turib haqorati masxaralarini davom ettiraverdi. Skiffar boshlig'i balandroq joyga chiqib, tagliga po'stak soldi-da, ishtaha bilan ovqatana boshladi. Iskandarga qarab, yegan go'shtining suyagini «eysammi» degandek ko'rsatar, keyin «ma» deb unga tashlagandek irtitardi, ko'zachadan sopol tovoqqa musallasini, qimizni to'lg'azib podshoh bilan urishtirganday harakat qilar, keyin esa o'zi simirib yuborar va yerga yunalab-yunalab kulardi. Kechga tomon skiffar birpasda qaygadir goyib bo'lib qolishardi.

O'sha kuni kechasi skiffar yana bir na'ma ko'rsatishdi. O'zlarining tezyurar qayiqdarida daryodan kechib o'tib, hech kimga bilmay dosh qozonlarda pishirilyotgan ovqatlarga tuyalar, qo'yalar qumalog'ini tashlab qo'yishdi. Bu yetmagandek sipohlardan bir nechtasining kallasini olib, daryo chekkasidagi yog'ochlarga ilishdi-da, boshlarni qora, qizil ranglar bilan bo'yab, yig'lagan, kulgan tusga kiritib qo'yishdi. Hatto o'ldirilganlarning ba'zi a'zolarini ham qozonga tashlab ketishdi.

Bu voqea Iskandar qo'shinlari, shahar quruqchilariga qattiq ta'sir o'tkazdi. Sipohiyar qo'riq qolishdi. Iskandar qo'shin boshliqlarining, soqchilarning anqovlashib qolayotganligini qattiq qoraladi. «Nega bizning qarorgohda allaqanday yovvoyilar bemalol yurishibdi, ertaga mening ham boshimni daraxtga ilib ketishar, senlar nima qilyapsanlar o'zi», deb rozi bo'ldi. Shundan keyin soqchilar yanada kuchaytirildi.

Iskandar qo'shin boshliqlarini o'z qarorgohiga chaqirib maslahat kengashi chaqirdi. Kamon otuvchilarni g'amishlar orasiga yashirib qo'yib, uzoqqa otadigan manjanagani tayyorlab, daryodan kechib o'tib, masxaraboz yovvoyilar adabini berish, qirib tashlashga qaror borganligini bildirdi. Shunda podshoh yaqinlaridan Eriyiy:

Kuni kecha ho'kizning ichini yoritib ko'rgan edim, tafsiloti yaxshi chiqmadi. Xudolarga yodmaydi bu ishing, daryodan suzib o'tsang, biror xatarga yo'lliqishing mumkin, degan mulohaza aytdi. Lekin Iskandar qaysarlik qilib ko'nmadi. «Bo'lmasa, – dedi Eriyiy, – qon chiqarib xudolarga qurbonlik qilish kerak». O'sha kunioy is chiqarildi. Qancha mol, qo'yalar so'yildi. Shundan keyin ham kechasi skiffar yana daryodan o'tib, o'rta «ipohning kallasini yog'ochga ilib ketishdi.

Shu voqeadan so'ng Iskandarning qarori yanada qat'iylashdi. U narigi qirg'oqqa kechib o'tish rejasini tuza boshladi. Ataylab o'zining teridan qilingan chodirini daryo yogasiga tikitirib kechasi bilan mijja qoqmay skiffar gulxanini kuzatdi, bu bilan ularning soni qanchaligini bilib olmoqchi bo'ldi. Tong sahralab jangchilar huzuriga chiqdi. Podshoh og'ir yaralanganidan beri birinchi bor jangchilar bilan uchrashishi edi. Bu yerda daryodan kechib o'tish haqidagi rejalarini qo'shin boshliqlariga tushuntirdi. Otiqlar maxsus tayyorlangan hollarda, yengil qurollangan jangchilar esa ichiga somon tiqilgan teri qoplarda muzib o'tishadi. O'sha kundan boshlab qattiq tayyorgarlik ko'rila boshlandi. Manjanaglar daryo chekkasiga olib kelindi. Uch kun ichida o'n ikki ming¹¹ sol tayyorlandi.

Choshgoh vaqtida mulozimlar kirib podshohga yigirmaga yaqin skif elchilari kelishganligini va ular qabulga kiritilmoqchiligini bildirishdi. Iskandar bunday tashrifdan hayron bo'ldi, nima gap ekan deb ularni shu zahotyoq qabul qildi. Hammasi o'zlarining milliy liboslaridabashangkiyinishgan edi. Eng qimmatbaho mo'ynalardan yopqich yopinib olgan, har turli toshlardan, meva danaklaridan taqinchoqlar taqishgan.

¹¹ Kvint Kuriyiy Ruf. Aleksandr Makedonskiy tarixi, Moskva davlat universitetining nashriyoti, 1963. – B. 273.

Ulug' podshohga ta'zim qilib cho'kka tushib o'tirishdi. Skiflar odamlarning qaddi-bastiga qarab ruhiyatini bilib olar ekanlar, podshohning horg'in yuziga qarab uning ko'rinishi dovruq'iga mos emasligini ko'rishdi.

Skiflar bir-birlariga ma'noli qarab oldi. Ular ichida kattaroq yoshdagi, soqol-mo'ylablari, hatto qoshlari ham qordek oppoq, buyi-basti novchadan kelgan skif so'z boshladi:

«Sen hatto zabt qilishing mumkin bo'lmagan narsalarni ham istaysan. Sharqdan G'arbga, Janubdan Shimolga intilasan. Mabodo, sen butun inson zotini o'zingga tobe qilolsang, so'ng o'rmonlar, qor-muzlar, daryolar va yovvoyi hayvonlarga qarshi urush ochasan.

Senga yana nima kerak? Ulkan daraxtlar uzoq yashashini, ammo uni nihoyati bir soat ichida qo'porib tashlash mumkinligini bilmaysanmi? Daraxtning balandligini bilmay turib, uning mevasiga ko'z olaytirgan kimsa tentaklik qilgan bo'ladi. Ehtiyot bo'l, mevaning hammasini olaman, deb daraxtning uchiga chiqib, shoxi bilan birga ag'darilib tushma tag'in.

Hatto o'rmon podshosi yo'lbars ham mayda qushlarga yem bo'lgan ekan, zang temirni ham yemiradi. Hatto kuchsiz mavjudot ham xavf solmaydigan baquvvat narsa yo'q.

Sen bilan o'rtamizdagi dushmanlik boisi nimada? Biz hech qachon sening tuprog'ingga bostirib bormaganmiz. Biz hech kimga xizmat qilmaymiz va birovga ham hukmimizni o'tkazishni istamaymiz.

Shuni bilgilki, biz skiflarga: ho'kiz, jabduqlari, omoch, nayza, kamon va qadah mukofot qilib berilgan. Bu ashyolardan biz do'stlarimiz bilan mulqotda bo'lganda va dushmanlarimizga qarshi chiqqanimizda foydalanamiz.

Ho'kizlar kuchi bilan olgan ne'matlarimizni do'stlarimizga tutamiz, qadahda ular bilan birgalikda xudolarga atab may ichamiz, kamon bilan dushmanlarimizni otamiz, yaqin kelganlarni nayza bilan uramiz. Biz Suriya podshosini, so'ngi esa forslar va midiyaliklar podsholarini yenggan edik. Shu g'alabalar tufayli Misrgacha bo'lgan yo'l biz uchun ochilgan edi.

Sen bu yerga talonchilarni ta'qib qilgani kelganman, deb maqtanasan. O'zing bo'lsang oyog'ing yetgan joydagi hamma qablalarni talon-toroj qilyapsan. Sen Midiyani bostib olding, Suriyani zabt etding, forslar mamlakatini o'zingga tobe etding. Baqtriya sening hukmning ostida, Hindistonga ko'z olaytirmoqdasan. Endi bo'lsa ochofat va to'ymas qo'llaringni bizning yaylovlarimizga cho'zmoqdasan.

Bu boyliklar senga nimaga kerak? Axir, ular behad ocharchilikdan boshqa hech narsa keltirmaydi-ku. Undan o'zing birinchi bo'lib bezasan. Qancha ko'p boylikka ega bo'lsang, shuncha ochofat bo'lasan.

Baqtriyada qancha qolib ketganingni nahotki eslamasang? Sen ularni bo'ysundirganingga qadar sug'diyonliklar urush boshlab yubordi. G'alaba qilganing sari yangi urushlarga duch kelaverasan. Garchi sen dunyodagi buyuk va qudratli kishi bo'lsang ham, hech kim o'zga yurtdan kelgan xojani ko'rishga ko'zi yo'q.

Tanaidan o'tib ko'rgin-a, dalalarimiz naqadar yastanib ketganligini bilib olasan. Skiflarni hecham quvib yetolmaysan. Garchi sen bizdan ancha uzoqdaman deb o'ylasang ham, ba'zan bizlarni o'z qarorgohingda uchratib ham qolishing mumkin.

Biz birday ta'qib etamiz va birday qochamiz.

Skif yerlari haqida hatto yunonlar afsonalar to'qigan, deb eshitganman. Biz bo'lsak taqir sahralarda, inson oyog'i yetmagan joylarda yuramiz. Shu boisdan taqdiringni yaxshilab o'ylab ko'rishni maslahat beramiz.

Omadingni qo'lingdan chiqarib yuborsang, uni zo'rliab ushlab qololmaysan. Vaqt o'tishi bilan bu maslahatlarning foydasini hozirgidan ham yaxshiroq uqib olasan. O'z baxtingni illovlab ol: shunda uni yaxshiroq boshqarasan.

Bizda baxtning oyog'i bo'lmaydi, faqat qo'l va qanotlari bo'ladi, deyishadi.

Sen mag'lub etgan odamlar menga do'st bo'ladi, deb o'ylama. Xo'jayin bilan qul o'rtasida do'stlik bo'lishi mumkin emas. Urush qilish huquqi tinch paytda ham saqlanib qolaveradi.

Skiflar gasam ichib, do'stliklarini mustahkamlaydilar, deb o'ylama. Ular uchun gasam ichish sadodatni saqlab qolishdan

iborat. Yunonlar har ehtimolga qarshi shartnomalarga imzo chekib, xudolarni yordamga chaqirishadi. Bizning dinimiz – sadogatga rioya qilishimizdadir. Kim odamlarga hurmat-ehtrim ko'rsatmasa xudolarni ham aldaydi.

Sadogatga ishonch bo'lmagan do'sting hech kimga keragi yo'q. Tanaisdan boshlab to Frakgacha bo'lgan joylarda yashaymiz. Makedoniya esa Frakiya bilan chegaradosh. Demak, biz sening har ikki mamlakatining bilan qo'shinimiz. Shuning uchun bizning timsolimizda dushmanlaringni ko'rmogchimisiz yoki do'stlaringni? Shu haqda o'ylab ko'ra.

Iskandar keksa skifning so'zlarini e'tibor va chidam bilan tingladi, keyin bosiqlik bilan dedi:

– Men o'z baxtimdan va sizlarning maslahatlaringizdan foydalanib, taqdirim buyurganini bajo etaman, zero men taqdirga ishonaman.

Shundan keyin boshqa gapga o'rin qolmadi, skiflar qo'zg'alishdi. Elchilar ketgach, Iskandar o'z bilganidan qolmadi.

Qattiq jang bo'ldi. Skiflar o'zlarining yeldirim otlarida orqadan quvib kelayotgan Iskandar qo'shinlariga kamonlardan ustalik bilan o'tib birtin-ketin ag'daraverdi. Bu ahvoldan g'azablangan Iskandar saralangan otiqlari bilan skiflar ustiga bostirib bordi. Ular endi qattiq hujumga bardosh berolmay, ancha o'liklar, yaradorlarni qoldirib cho'l ichiga chekindilar. Lekin chekinayotib ham so'nggi uqlarini bekorga ketkazmay nishonga to'g'ri urib, bir necha makedoniyaliklarni yer tishlatdilar. Iskandar skiflarni butunlay qirib tashlash uchun ta'qibni to'xtatmadi. Ammo sarg'ish tuproq ichida ko'zdan g'oyib bo'lgan skif qabilalariga yetib bo'lmamdi. Kech bo'lib, qosh qorayib qolganligi uchun ta'qib qilishni to'xtatdi. Iskandar qandaydir daraxtzorga kelib qo'ndi.

Yigirma kun deganda baland devorlar bilan o'rab olingan «Uzoq Iskandariya» shahri qurib bitkazildi. Mana, endi shahar qurilishi tugadi, baland devor, uylar, minoralar, ibodatxonalar bo'lgan shahar bunyod etildi. Shaharning devor uchun deb loy olingan joylari xandaq o'rnida foydalanildi.

Skiflar sipohiyarning kallasini olib ketgan o'sha mudhish tunda tangri Romani ham aqi-hushidan judo qildi. U yangi

bunyod etilgan «Uzoq Iskandariya»ning birinchi jinisi edi. U ko'cha-ko'ya dovdiragancha bir narsalarni pichirlab yurar, ba'zan samoga tikilgancha uzoq sukut saqlar, kattiga bir necha qora tangani olib, qarzim bor deb qandaydir ayolni so'roqlab qidirardi. Ba'zan avzoyi buzilib «ona-ona, qaydasan», deb yig'lar, keyin Iskandarni la'natlardi.

Romaning Iskandar shahriga ba'zan yaxshi, ba'zan noloyiq gaplar aytib yurganligi uchun ushlab avaxtaga gamashdi, keyin qatl etishdi. Shunda uning yonidan onasiga yozib, hali yuborilmagan maktubini topib olishdi. Iskandar o'z askarlarining ota-onalari, oilalari, qarindoshlariga yozgan xatlari bilan ham qiziqib, ochib o'qish odati bor edi. Bu lashkarning ruhiyatini, o'z podshohiga, boshliqlariga munosabatini bilib olish imkonini berardi. Romaning xatini ham Iskandarga olib kelib berishdi. Atidan Roma bu xatni aqli joyida vaqtda shifo o'tovida yozgandi.

«Aziz onajon, ko'zlarim giryon, qalbim yonib, seni sog'inib ushbu maktubni birmog'daman. Hozir o'z vatanimdan juda uzoqdaman, ha, juda uzoqda: o'rtamizda dengizlar, tog'lar, dush-u biyobonlar yastanib yotibdi, yo'l uzoq, hayot qattiq ekan, ana shu uzoq masofalardan qon kechib, odamlar o'ligi ustidan yurib begona ellarga keldik. Biz bu yerlarga go'yo ozodlik olib keldik. Shunday deb uqdirishgandi bizga. Jahonga hokim bo'ladigan xalq sifatida Aleksandr atrofiga birlashib uni ulug'ladik, qalbimiz shon-sharafga to'ladik edi. Keyin o'ylab qarasam, onajon, bular hammasi puch, ko'pidek narsalar ekan, biz pista puchog'dan kemalar yasamog'chi bo'lib, bema'ni, shon-shuhratga aldangan ekamiz. Endi bo'lsa hammasiga tushunib olam. Endi bu yog'i nima bo'lar ekan, men o'z taqdiringga endi ishonmayman. Ba'zan hayotning shafqatsizligi shu qadar og'irligidan nega onam meni tugqan ekan, shu azob-uqubatlar uchunmi deb taqdirimdan achinaman. Men hozir Sug'diyona eldaman, bu ajoyib o'lka, albatta mening ona-Vatanimga sira-sira o'xshamaydi. Kindik qonim to'kilgan tuproqni unutib bo'ladimi, onajon.

Sug'diyona degan mamlakat ikki ulug' daryo – Oks bilan Tanais daryolari o'rtasiga joylashgan. Tog'lar, daryolar, bog-

rog'lar mamlakati. Bunda ko'p qabila, elatlar bor. Asosan sug'dlar yashaydi, ularning o'z urf-odatlari, dinlari mavjud. Sug'dlardan tashqari massagetlar, sartlar, sak-tigraxudlar, tiy-tora-doyru saklari, apasaklar, yakartlar, qisqasi skiflar, ular hammasi sug'd tilida so'zlashadi. Ular forslar, daxlar bilan birlashib bizga qarshi jang qilishyapti.

Mana shu qabila, elatlarga sug'diyonalik Spitamen boshchilik qilmoqda. Eshitishimcha, u juda pahlavon emish, ko'rinishi frakyaliklarga o'xshab ketadi deyishadi, lekin o'zim ko'rganim yo'q. Uning Qorasoch degan oti bor emish. Agar chopsa qush ham yetolmas ekan, jang maydoniga kirganda oti ham o'zi bilan bab-baravar jang qiladi, deyishadi.

Hozir Tanais daryosi sohillaridamiz, jarohatlanib kasalxonada yotibman, men uchun urush tugadi, bir umr mayib bo'lib qoldim. Tangrim meni qilmishlarim uchun jazoladi. Onajon, xavotir olma, eson-omon aziz quchoqingga borsam ko'rarsan, hammayog'im sog', faqat negadir ruhim kasal, onajon, men chamananda dunyo onalari oldida katta gunoh qildim, shu boisdan yuragim bezovta, qalbm mayib, uyqum yo'q, toqatim toq.

Men hali uylannamdim, hali birorta qizni sevishga ulgur olmagandim, hayotning rohatini to'tib ko'rganim yo'q, ammo azob-uqubatini bo'lsa keragidan ortiqcha oldim.

Aleksandr Tanais daryosi bo'yida «Esxat Iskandariya» shahrini qurmogda. Urushda mayib-majruh bo'lganlar ham uning buyrug'i bilan ana shu shahar aholisi deb e'lon qilindi. Onajon, kamina o'g'lingiz ham jahongir podshohning amri bilan butun umr shu shaharda yashashi lozim.

Biz Aristotel, Platon kabi ulug' zotlar, o'lmas asarlar, nutq san'ati, arxitektura yodgorliklarining ijodkorlari endi o'zimizning qonxo'rligimiz, bosqinchiligimiz uchun o'zgalar baxtiga, hayotiga chang solishimiz bilan dong taratdik.

Onajon, o'zingiz o'ylang, naho'ki Aleksandrdek bitta inson butun jahonni alq'ov-dalg'ov qilsa, shuncha qirg'inlarga sabab bo'lsa! Uning «eng chaqon jangchilari» Aleksandrning yurishlarida butun-butun obod qishloqlarni kullepaga aylantirishga qodir. Qarang-a, o'ylab topganimi, g'azabi qattiq,

kallakesar, shafqatsizlar ana shu «eng chaqon jangchilar» so'fidan o'rin olgan. «Og'ir otiqlar»-chi? Ular bu xalqlar, qabilalarni ezib, elatlarni yo'q qilib tashlashda Aleksandrning jallodlari Aleksandrning qadami yetgan o'lkalardagi go'zal shahar va qishloqlar naho'at vayronaga, boyqushlar makoniga aylanib qolsa, onajoni! Inson aql-idroki, zakovati bilan yaratilgan muqaddas kitoblar yoqilsa, bu qanday gap, onajoni! Ulug' xalqimiz nomiga bu axir o'chmas dog' emasmi! Men yunon foylasufi, huquqshunolarining kitoblari o'qiganda o'z xalqimizning buyuk zakovatidan faxrlanamdim. Endi o'z e'tiqodim oldida ojizman. Naho'ki, Aleksandrdek bir kishi ana shularning hammasiga tupursa, tiniq suvni loyqalanitrsa! Nega axir bitta shaxs davlatlar, xalqlarni toptab, oyoq osti qilaveradi. Bunga kim aybdor, bizmi, buyuk Ellada farzandlarimi?

Aziz onajon, «Esxat Iskandariya»dan yozayapman, negakim Aleksandr odamlar qonidan shahar qurib, uni o'z nomiga qo'ydi, ha, shunday, biz jang qilib qon to'kdik, qancha odamlar qirildi, mayib bo'ldi. Aleksandr odamlar joni-qoni hisobiga tarixda nomini abadiylashtirmogchi, la'natlar bo'lsin o'z shaxsini boshqalar azobi evaziga ulug'laganlarga!

Onajon, maktubim so'nglayapti. Sizni, go'zal vatanimni sog'inganman, sizni negadir tushimda ham ko'rish nasib etmayapti, afsus, mning afsus, faqat dahshati, aloq-cha'loq tushlar ko'raman, arvohlar, alvastilar, shaytonlar azongacha meni qo'rqitib chiqadi.

Agar sizni ko'ra olmay g'urbatda, g'ariblikda, o'zga ellarda o'lib ketsam, meni kechiring, onajon, bizni shu ko'ylarga solib, qo'limizni qon qilganlarni siz ham la'natlang!

Xayr aziz, mehribon Onajonim.

Roma.

«Esxat Iskandariya»si.

SHERDORNING SEVGILISI

Spitamen qo'shinlari orasida va Sug'diyona bo'ylab tarqalgan eng muhim xabar – Skif dashtidagi jangda makedoniyaliklarning

ko'rgan talafoti-yu, Sherdorning Menedemni o'ldirganligi bo'ldi. Yengilmas Iskandar qo'shining shafqatsiz zarbaga uchraganligi haqidagi xabar yashin tezligida targaldi. Sherdor o'sha kungi jangning qahramonlaridan biri edi. Katta-kichik, qari-qartanglar kelib Menedemni halok etgan jasur suratlash yig'itining qo'lini qisishardi. Shunday quvonchli kezlarda Sherdor o'z orzulari, quvonchlarini yuragiga eng yaqin kishisi bilan baham ko'rgisi kelardi. O'sha kuni Marogandga borganida Spitamendan ruxsat olib Qasning uyiga birrov borib keldi. Kas ham, qizi ham uyda ekan. Mohiyon Sherdorning dilidagi gaplarni Turonaga yetkazganligini, ammo malika bu haqda otasiga mutlaqo og'iz ocholmasligini Sherdorga bildirdi. Shunda Sherdor kichik bir oq marmartoshga o'yib o'zi chizgan suratni Turonaga berib qo'yishni Mohiyondan iltimos qilgan edi. Toshda malikayi Turonaning filda ketayotgani aks ettirilgandi. Suratni ko'rib Kas ham, Mohiyon ham Sherdorning san'atiga tahsinlar o'qishdi hamda bu noyob suratni malikaga berib qo'yishga va'da qilishdi. Shundan keyin Sherdor Marogandga bora olmadi, Namich Iskandar tomonidan zindon qilingach, oilasining, malikayi Turonaning holi nima kechganligini hech kim bilmasdi.

Sherdorning butun fikr-u xayoli qanday qilib bo'lmasin Marogandga borsa, sevgilisining hol-ahvolidan xabar topa. Sho'rlikning ko'ngli betoqat, xayol gayerlarga olib ketadi: «Malikani Iskandar o'ziga kanizak qilib olgan bo'lsa-ya yoki biror sarkardasiga tortiq qilib yuborganmikin! Ishqilib tangri sevgi limni o'z panohida asrasin!» Sherdorning xayoli ham, galbi ham ana shular bilan erta-yu kech band. Qani endi ganoti bo'lsa-yu, poytaxtga uchib bora qolsa. Qani endi Spitamen Marogandni gamal qilishga otlansa edi, Sherdorning yuragidagi ish bo'lardi. Dunyoning ishlari qiziq, ba'zan hech xayolingga kelmagan voqealar bo'lib turadi. So'nggi jangda Iskandar odamlari Maroganddan olib ketayotgan xazina-boylıklar bilan birga qilingan yosh-yalanglar, kanizak qizlar ham bor edi. Ularning insonlik belgisi olib tashlanib, ashyoga aylantirilganda jahonning qaysidir bozorlarida sotilishga mo'ljallangani ittifogo ana shu qullar orasida Marogand hokimining sevimli

qizi malikayi Turona ham bor ekan. Affidan qiz aqillik qilib, o'zining malika ekanligini hech kimga aytmagan. Sherdor uni qullar orasida ko'rib tanib qolibdi. Ajabo, bir vaqlar tantana bilan. Marogandning o'sha gavyum ko'chalaridan oq fil ustida hammonga boradigan go'zal bir zot charx kajraftorning bevafoqligi bilan endi dunyodagi eng past narsaga – qulga, ashyoga aylangandi.

Malika Sug'd ayollari odatda kiyib yuradigan qizg'ish rang yoqasiz ko'ylak, oyog'iga kavush, boshiga shohi ro'mol o'ragandi. Qulog'ida esa oddiy kumush baldog'i bor, boshqa bezaklari yo'q edi.

Shunday libos, anjomlarda Turona yana ham go'zallashib ketgandi. Sherdor bo'lsa Malikani topib olganligi uchun g'oyat sevindi. Yuraklari ezilib, hayotning bunday qattiq qahriga, urushning naqadar daqshatligiga nafrati ortib ne qilarini bilmay turdi.

– Hoy qiz, menga qara, seni gayerdadir ko'rgandekman, – shunday dedi-yu Sherdor Turonaga yaqinlashdi.

Qiz yuzlarini yashirib, teskari o'girilib oldi.

– Nima deyapsan o'zi, men seni tanimayman, – dedi Turona yimani.

– Sen men istagan o'sha go'zalsan, faqat hech qayerga ketib qolma, shu yerda qimirlamay tur, darhol kelaman.

Sherdor yugurgancha hovliqib Spitamenning yoniga bordi.

– Ey ulug' sarkarda, istaganimni tangrining o'zi yetkazdi, mening arz-dodimga qulog ber, qullar orasida malikayi Turonani ko'rdim, buyruq ber, uni ozod etishsin!

– Malikayi Turona dedingmi, qayerda ekan? – ajablandi Spitamen.

– Iskandar odamlari olib ketayotganlar orasida ekan, – dedi Sherdor.

– Tezda borib ayt, nega ularni bo'shatmay tutqunlikda ushlab turishibdi, faqat malikani emas, hammasini ozod qilib yuborishsin.

Sherdor tili halqumiga sig'may dashtdagi aravalar yoniga holdi.

– Meni Spitamen yubordi. Bular hammasi ozod etilgan, buyruq shu, mana bu kanizakni olib ketishim korak, – dedi Sherdor ularni qo'riqlab turgan soqchiga.

– Buni men hal etolmayman, hammasini Oksiart hal etadi. Bu ishlarga o'sha ulug' zot mas'ul, – dedi soqchi.

– Axir bu Spitamenning buyrug'i Mayli, boshqalar hozircha turaversin. Mana bu qizni olib ketaman, – dedi Turonani ko'rsatib Sherdor.

– Bu yerda kimning buyrug'ini bajarishni bilmaysan, hay, Babax bu yoqqa kel, – dedi soqchi.

– Nima gap o'zi, – Babax kulib Sherdorni boshdanoyoq kuzatib chiqdi.

– Hech gap yo'q, bir kanizakni olib ketishim kerak, bu Spitamenning buyrug'i, – dedi Sherdor.

– Kanizak kinga kerak bo'lib qolibdi, – so'radi Babax gapni bir oz maynavozchilikka burib.

– Menga, – dedi Sherdor.

– Qani ko'rsat o'sha kanizakni, chiroylimi, agar ko'nglingga yoqsa Oksiartdan so'rab o'zim olaman, – dedi Babax surbetlaracha.

– Aqling joyidami o'zi, men ulug' sarkardaning buyrug'i bilan keldim, – dedi hovliqib, go'yo Babax malikani hozir olib qo'yadigandek.

Babax Sherdorni mensimay o'zini u yoq-bu yoqqa tashladi. Suratkashning g'azabi keldi, bir ko'ngli yaxshilab adabini berib qo'ymoqchi ham bo'ldi-yu, har yoqni o'yladi, ammo Spitamenning nomini aytganda ham pinagini buzmay surbetlik qilayotgan bu odamning o'zini tutishi suratkashning g'ashiga tegdi.

Shu vaqt Sherdorning baxtiga Spitamen bilan Oksiart kelib qolishdi.

– Mana asirlar shu yerda hammasini yaxshilab qo'riqlab turibmiz, – dedi Babax qo'l qovushitirib.

– Ozod qilib yuboringlar, axir bular o'z odamlarimiz-ku! – dedi Spitamen ko'zlari jovdirab turgan asirlarga.

Ular o'z oshyonidan, ota-onasidan ajralgan yosh qiz-juvonlar, norg'ul yigitlar, bolalar edi. Hammasining yuzlarida anduh, ko'zlarida g'am-alam.

– Hammanigiz ozod bo'ldinglar, – dedi Spitamen ularga qarab. Jimjitlik, hamma qimir etmay turardi. Yosh bolalar birdan har tomonga chopib qolishdi, ammo ayollar, qizlar nima qilishlarini, qayga borishlarini bilmay hayron edilar.

– Yigitlarni qo'shilmalarga bo'lib beringlar, qurol bilan ulmin etinglar, Sherdor anavi qizni olib ketadi, – dedi Spitamen Oksiartga yuzlanib.

Spitamen ketdi. Uning ortidan Oksiart ham, haligi luganbardor Babax ham jo'nab goldi.

Sherdor malikaga yaqinlashdi-da, unga qarab:

– Tur, bu yerdan tezroq ketaylik endi, – dedi.

Malika ajablanib Sherdorga qaradi.

– Sen kimsan o'zing? Meni qayerga olib bormoqchisan?

– Seni Marogandda uchratganman, o'shanda fil ustida ketayotganingda yuzingni ko'rgandim.

– Sen kimsan?

– Men suratkashman.

– Qanaga suratkash? Uyalmaysanmi, men hech qayerga bormayman.

– Tur deyapman. Hozir bu yerda gapirishning mavridi emas, yura qol, – dedi yalinib Sherdor.

– Yo'q, bormayman.

Sherdor o'zining samimiy niyatlarini tushunmayotgan o'jar malikadan ko'z uzolmay goldi. «Nega bormaydi, axir men uni sevaman-ku, qutqarmogchiman-ku, hor-zorlikdan olib chiqib ketmoqchiman-ku!»

– Bilasanmi, Maroganddagi otang qurdirgan «Ko'k maroy» devorlariga rasm chizgan o'sha suratkash menman, tushundingmi?

– Tushundim, Mohiyon aytgan edi, qanaga qilib chizgansan?

– Bolalardek savol berdi qiz.

– Menga Axuramazdaning o'zi hadya etgan bu hunarni, – dedi Sherdor.

– Qiziq, Axuramazda nega endi o'sha hunarni menga ham hadya etmagan ekan-a?

– Sening o'zing suratsan, tangri senga husn hadya etgan, – dedi Sherdor.

– Mana bu surat ham senikimi?

Turona marmar toshga Sherdorning o'zi o'yib ishlagan, Mohiyon bergan suratni ko'rsatdi.

– Meniki, senga atab, yonib chizganman, jonim...

Malika uyali yerga qaradi-da, qarshisida turgan olijanoh suratkash yigit haqida o'zicha fikr yuritib boshladi. «Qiziq, bu yigit meni qachon ko'rgan ekan, otamning saroyidagi devorlarga surat chizgan ekan, nega Mohiyon aytganda bir borib ko'rmagan ekanman-a?»

– Uyingga boshla bo'lmasa meni! – dedi malika sekingina.

– Uym yo'q, – dedi Sherder kulimsirab.

– Bo'lmasa nima qildik?

– O'zim ham bilmayman, vaqt notinch, hozir seni Spitamen huzuriga olib boraman.

Spitamen yoshlarga iltifot ko'rsatdi, Sherdorning yelkasiga qo'lini qo'yib dedi:

– Sen bu qizning muhabbatiga loyiqsan, taqdir uni senga yetkazdi, Axuramazdaga sajda qil, baxtingni bersin, – dedi Spitamen.

Sherdor malikaga qaradi. Malika bu yog'i nima bo'larkin, deganday Spitamenga tikilganicha muloyimlik bilan jim turardi. Spitamen malikaning avzoyiga nazar tashladi-yu, keyin unga yuzlanib so'zlay boshladi:

– Ey malika, bilib qo'y, bu suratkash sening ishqingda kuyib-yonib yuribdi. O'shanda otang saroy devorlariga surat chizib berganidan so'ng seni suratkashga berishga va'da qilgandi, afsus u va'dasini bajarmadi. Surat bitgach, saroydan haydadi uni. Buning ustiga o'zing ko'rib turibsan, Iskandar bizning elimizga bosib keldi... Oksiartga aytaman, sizlarga chodir beradi, xizmatigingizga kanizaklar, qullar ham ajratamiz.

Malika ham, Sherdor ham Spitamenga qulliq qilib, chiqib ketishdi.

Ular go'yo ozod qushdek uchib, qo'l ushlashgancha cho'l tomonga ketishdi. Sherdor hech o'ylamaganda oyog'i ostidan chiqib qolgan baxtidan o'zida yo'q xursand. Marqanli ko'chalarida erta-yu kech hor-zor bo'lib izg'ib yurganlari

hokim saroyida malika ishqida tong otguncha uxlamay, surat chizib tangriga sig'inganlari yodiga tushdi. Malikayi Turonaga qarab o'z ko'zlariga ishonmaydi, «Tushimmi yo o'ngimmi» deb hatto o'zini-o'zi ushlab ham qo'yadi.

– Nimani o'ylayapsan, suratkash, – so'radi Turona.

– Seni, faqat seni o'ylayapman, bu tush emasmikan deb xavotirdaman, – dedi Sherdor.

– Tush bo'lsa nima qilarding, – so'radi qiz hazillashganday.

– Uyg'onmasdim, ko'zimni yungancha yotaverardim.

– Qanday qilib?

– Men ba'zan shirin tush ko'rayotganda uyg'onib ketсам, tezda ko'zimni qayta yumib uxlayveraman-da, keyin tushimning davomini ko'raman.

– Qiziq ekanсан, – taajjublandi Turona.

– Haq gapni aytapman, yolg'on emas, yaxshi tush ko'rganingda sen ham shunday qilib ko'r bo'lmasa...

– Mayli, harakat qilaman, – dedi kulimsirab malika.

– Men seni yaxshi tanayman, faqat hokimning qizi ekanlingini bilaman, fil ustida bir marta ko'rib qolganman, tangrining inoyatini qaraki, o'sha daqiqaga qilt etgan shamol yo'q edi, bu ulug' Axuradan deb bilaman, seni menga ko'rsatish uchun samoviy shamol kelib nardani ko'tardi-yu, oy yuzing namoyon bo'ldi.

– Samoviy shamol dedingmi, – so'radi taajjublanib Turona.

– Bo'lmasa o'sha bir qisqa daqiqada qaydan kelgan ekan?

– Ajab, juda qiziq, men buni o'ylamabman, – dedi malika kuyolga cho'mib.

– Taqdirning taqozosiga qara, o'zimni qurbon qilsam ham, hato gahramonlik ko'rsatsam ham otang seni menga bermasdi hech qachon. Umidim yo'q edi sening vaslingga yetmoqlikdan. Ishqing olovda umr bo'yi kuyib-yonib o'tib ketardim. Ulug' Axuraga abadiy sig'inaman, hayotning achchiq, ayanchli fojiasi tufayli, dahshat bo'ronlari seni menga nasib etdi.

– Shunday bo'lsa ajab emas...

– Mayli endi shu yerda to'xtaylik, gani malikam, o'zing hujingda so'zla.

- Meni malika dema, sug'diyonalik oddiy bir qizman, malikalikdan tushdim-u baxt topdim, bo'lmasa beqiyos dur-u gavharlar, zar-u shohilar ichra umr bo'yi bebaxt qoldirdim. Yana nimani aytay senga, shu so'zinning o'zi kifoya emasmi?

Sherdor malikaning qo'llidan tutib, qum ustiga cho'kkaladi. Ikkovlon bir-birlariga termilganicha uzog' o'tirishdi. Cho'lining mayin shabadasi qiz kokillarini silar, sevishtan yuraklariga orom baxsh etardi. Shirin hissiyotlar og'ushida ikkalasi shu mas'ud damlarda urush, qirg'in, darbadarlik, qorong'i kunlarni mulhago esdan chiqarishgan, baxt-saodat, sevgi tangrisining mehmoni edilar.

O, go'zal, yargiroq va nurafshon baxt!

Xvarno baxsh etgan saxovatlar-la

Mardlarga baxsh etding sen har qachon baxt!

Muattar bo'lur uy marhamatlar-la,

Gar unga kirarkan bo'lib mehmon baxt,

Buzilmas hamkorlik bo'lur taxt-bataxt.

Sherdor muqaddas Kitobning Ard-yashtasidan baxt haqidagi satrlarni qo'shigga solib kuyladi. Ha, inson hayotida shunday baxtiyor damlar bo'ladi, uning har bir daqiqasi bir umrga tengdir. Zero bunday baxt hech qachon qaytarilmaydi, umr sahifalarida abadiy abad o'chmas iz qoldiradi.

- Sening isming nima, sen ham o'zing haqingda so'zlab bo'l - so'radi Turona uning ko'zlariga tikilib.

- Ismim Sherdor, bir g'arib bechora tog'lik yigitman, suratkashlik hunarimdan boshqa boyligim yo'q. So'qaboshman. Ulug' tangridan o'rgulayki, oyog'im tagidan bebaho gavharni topib oldim, uni hech narsaga, butun bir jahon mulkiga alishmayman. U mening noyob muhabbatim, borlig'im. Shu so'zning o'zi kifoya bo'lsa kerak deb o'ylayman.

- Axuramazdaga hamd-u sano aytay, maqsadimga yetkazdi, - Turonaning ohunlikdek ko'zlarida butun ummon namoyon bo'lgandek tuyuldi Sherdorga.

- Turona, bilasanmi, nimani o'ylab yuribman?

- Nima edi?

- Husni jamolingni butun kamoli bilan ho'v o'sha baland tog' qoyasiga chizaman, toki shirin sevgi damlaridan mangu yodgorlik bo'lsin...

- Qo'y, azizim, yurak tuyg'ularimiz faqat sen bilan menga ma'lum. Uning yolg'iz guvohi va sababchisi ulug' tangridir. O'zing aytiding-ku, samoviy deb, uni hech kim o'zimizdek his eta olmas...

- Axir qoyaga chizilgan malika ham umr bo'yi unsiz qolar, xuddi sukutga kegan tog'lardek.

- Umrbod unsiz, jonsiz malika bo'lib qoladi-ku, sho'rlik... Bunday go'zallik kimga darkor.

- Jonsiz go'zallik bo'lsa ham mahorat egasi qo'lida hayotiy iloda hosil etib, avlodlar yuragida go'zal hissiyot uyg'otgusidir. Turona xayolga cho'ndi, nozik qo'llari bilan suratkash yigining to'zg'in sochlarini sekin-asta siladi...

Sherdor malikaning momiqdek oppoq qo'llarini o'pdi.

- Tangrim seni menga abadiy nasib etgan bo'lsin...

MUQADDAS OILA

Spitamen skif dashti jangidan keyin ruhan o'ziga katta ishonch, g'alabaga umid tuyg'ulari bilan yashadi. «Agar hamma bir mushk bo'lib, ahillik, aql-idrok bilan jang qilsa, kelgindilarga qirg'in keltirish, ona tuproqning begonalar tomonidan toptalishiga yo'l qo'ymaslik mumkin ekan-ku» - o'yladi u. Dushman bilan yuzma-yuz to'qnashuv shuni ko'rsatdi. Spitamen jang tafsilotlarini tahlil qilib, yo'lqo'yilgan ayrim nuqsonlar, pala-partishliklar haqida ham o'yladi. Yaxshiyamki Sherdor, Datafarn, Zo'rtoshdek pahlavonlari bor ekan, shularning mardligi, mahorati ish berdi. Spitamenning fikricha, jangovar mahorat bu - dadillik, qurolni mohirlik bilan ishlatish, vaqtda o'zini himoya qila bilish, rubiy tetiklik va boshqalar. Jangdan keyin Spitamen qarorgohida o'tgan kengashda ana shular haqida o'ylab ko'rildi, bo'lajak janglar rejasini ishlab chiqildi.

- Bizning lashkarlarimiz Iskandarnikidan bir necha barobar kam, qurollarimiz ham. Bas, shunday ekan, biz o'z jang

Bolalari ham, Spitamen ham kulib yuborishdi, Odatida lavlagidek qizarib ketdi, u yoq-bu yog'ini tuzatgan bo'ldi. «O'z uyningda, o'z oilangda ham uyaliy umring o'tadi, yoshroq bo'lsam ham mayli edi», ko'nglidan o'tkazdi u.

Ena, ena, sizning ismingiz judayam chiroyli-a, otangiz qo'ysami, – so'radi Soyminsh.

– O'zlari ismlaridan ham chiroylikla, – dedi Ramtish.

– Enangning ismi haqiqatan ham o'zi kabi chiroyli, uning o'z tarixi bor, – dedi Spitamen.

– Qanaqa tarixi? – qiziqdi Ramtish.

– Men enangga bir vaqtlar aytib bergandim, to'g'rimi Odatida?

– Ha, yoshligimda, unda vaqtning ham, mehning ham ko'p edi, meni o'zingga og'dirish uchun ko'p hikoyatlar, rivoyatlar so'zlab berardim...

– Hozir ham so'zlab beraman, nima bo'pti, bolalaring ham eshitib qo'ysin, – dedi Spitamen.

– Aytimg, dada, enamiz haqidagi hikoyatni so'zlab bering.

Spitamen xayolan o'sha yoshlik, osoyishtalik yillarini yodiga oldi. Qayg'u-g'am nimaligini bilmagan, bola-chaqa, el tashvishlaridan xoli bo'lgan yillarda Odatida uchun jonini berishga ham tayyor edi; Bir daqiqada undan ajralolmas, haqiqatan ham Odatidaning ko'nglini olish, sevgisiga loyiq bo'lish uchun o'zini har yoqqa urar, uning ko'ngliga yopqadigan shirinliklar, kiyimlar, turli-tuman tufalarga ko'mib tashlardi. Yoshlik sevgisi shunday bo'ladi-da, keyin farzandlar tug'ildi, ota-onaning mehr-muhabbati asta-sekin zurriyotlariga o'tadi, «buning uchun no'lish kerak emas», deb o'yladi Spitamen.

– Xohlasanglar, mana, eshiltaring bo'lmasa. – Spitamen Odatidaga qaradi.

Odatida indamasdan yengil tabassum bilan yerga karadi.

– Bo'lmasa, eshitinglar:

Rivoyatlarga qaraganda Midiya podshohi Gistaspinning Zaridor nomi ukasi bo'lgan ekan. U Hazardan to Tanaisga cha bo'lgan mamlakatlarga hukmronlik qilgan deyishadi. Tanaisning narigi tomonidagi Omart degan podshohning Odatida degan husnda yakka-yagona qizi bo'lgan ekan.

– Bizning oyimiz ham yakka-yu yagona, – gapga qo'shildi Ramtish.

– Oyim Omartning qizimi? – so'radi Soyminsh.

– Hikoyatni oxirigacha eshitinglar, keyin tushunib olasizlar, dedi Spitamen Odatidaga ko'zini qisib.

Men unchalik chiroyli emasman-ku? – dedi uyaliy Odatida.

– Juda chiyo'ylaksiz, – Spitamenning tizzasida o'tirgan Ramn chopganacha kelib onasining bo'yundan quchoqladi.

– Keyin nima bo'libdi, – oshiqib so'radi Ramtish.

– Keyin qiziq voqea yuz beribdi: Bir kuni Odatida tushida Zaridorni ko'rib, g'oyibona sevib qolibdi. O'sha kecha Zaridor ham tushida Odatidani ko'ribdi-da, u ham qizga oshiqi beqaror bo'lib, tinchligini yo'qotibdi. Chunki Odatida Osiyoda tengi yo'q, qo'zal qiz hisoblanarkan. Zaridor ham undan qolishmaydigan xushbichim, o'ktam yigit ekan.

Zaridor nima qilarini bilmay, oqibat Omartning huzuriga so'vchilar yuborib, undan qizi Odatidani so'ratibdi. Ammo Omart «men qizimni begona yuriga yubormayman», deb so'vchilarga rad javob beribdi-da, qizini tezroq erga berib yuborish ko'yiga tushibdi, saroyda katta ziyofat uyushtirib, juda ko'p mehmonlarni taklif qilibdi. Qizi Odatidani o'zi bilan birga olib kelibdi. Ziyofat qizigan vaqtda qizining qo'liga oltin kosa sharo'p tutqazib, «ko'ngling sevgan yigitga olib borib ber, keyin seni o'shanga erga beraman», debdi. Shunda qiz orasiga yulvorib, men boshqa yigitga ko'ngil berganman deb so'zlabdi. Shundan so'ng Odatida Zaridorga chopar yuborib, otasi boshqa yigitga erga berayotganligini xabar qilibdi.

Zaridor bu xabarni eshitib joni halqumiga kelibdi, shohona liboslarini yechib, skiffar kiyimida kechasi bildirmay maxfiy yo'l bilan saroyga kirib, Odatidaga ma'lum qilibdi. Shunda Odatida ko'nganiga ichirish uchun saqlab qo'ygan o'sha oltin kosadagi sharobni Zaridorga tutibdi. So'ng ikki oshiq-ma'shuq saroydan chiqib, hech kim topmaydigan el-yurtlarga ketib, umrining oxirigacha baxti hayot kechirishibdi.⁴³

⁴³ Mazkur hikoyat Sug'diyonada keng tarqalgan bo'lib, saroylar, muqaddas ibodatxonalar devorlariga, hatto zodagonlarning o'ylariga chizilgan suratlarida o'z ifodasini topgan. Ko'p e'tiborli o'lalar o'z qizlariga sevib Odatida deb nom qo'yishgan.

– Enajon, o'sha Odatida sizmi? – so'radi Ramtish onasiga hazillashib.

– Oram mening ismini ana shu hikoyatdan olib qo'ygan ekanlar, – dedi Odatida.

– Zo'r ekan, – Ramtish onasiga faxrlanib qarab turdi.

Bolalar o'z ota-onalari og'ushida g'oyat baxtiyor edilar. Ayniqsa, hamisha ish bilan, el tashvishi bilan band bo'lgan aziz otalari – Spitamenning bu ogshom oila davrasida, xonadon to'rida kenjasi Ramuni tizzasiga olib erkalab o'tirishi go'zal Odatida qalbiga go'yo chiroq yuqandek bo'lardi.

– Endi topishmoq aytamiz, qani Ramtish sen juda ustasan, hech kim topolmaydigan qizig'idan ayt, – dedi Soy mish.

– Ey qo'ysang-chi, esimda yo'q, – dedi Ramtish tarang qilib.

– Ena, siz aytib, axir u ko'p topishmoq biladi-kul!

– Mayli, aytaman, eshitinglar bo'lmasa, topolmasanglar jazolayman, peshanangizga bittadan chertaman, – dedi Soy mish.

– Mayli, rozimiz. Ammo hali biz ham aytamiz, topolmasanglar seni ham jazolaymiz, shundaymi, ena?

– Albatta, – dedi Odatida kulib.

– «Ko'priking tagida to'rta qurt».

– Nima, nima, – tushumadi Ramtish.

– «Ko'priking tagida to'rta qurt» emish, – qaytarib Odatida.

Hamma jim bo'lib qoldi, Spitamen yer ostidan Odatidaga qarab ko'zini qisib qo'ydi. Sukunat, Ramtish hayratda ko'zini chagnab bir enasiga, bir otasiga qarab qo'yadi. Vaqt o'tib bormoqda.

– Topolmadinglar-a? – Soy mish o'tirganlarga javob bermog'chi bo'lib o'rnidan to'rdi.

– Sidir, – dedi Ramu birdan chapak chalib.

– Nima, nima, yana bir qaytar, – dedi Ramtish ukasining tiliga yaxshi tushumay.

– Eshityapsanmi, sigir emish, – dedi Spitamen o'g'lining boshini silab...

– Qanaqasiga sigir bo'larkan, – dedi Soy mish ajablanib.
– To'g'risi, sigirning emchagi, – dedi Ramtish.

– Nega to'g'ri bo'larkan, tushumadim, – dedi Soy mish.
– To'g'ri, sigirning emchagi dedi Ramtish.

Hamma baravariga gurros solib kulib yubordi. Ayniqsa, Ramu o'zini tuta olmay kiyiz ustiga yunalagancha zavq-shavq bilan qotib-qotib kulardi.

Kenjatoylarining qilg'idan er-xotin ham xursand bo'lishar edi.

– «Kichkinagina dekcha, ichi to'la mixcha», bu nima? – hammaga bir-bir qarab chiqdi Ramtish.

– Anor, – dedi Soy mish.

– To'g'ri topding, – dedi Ramtish.

– «Yura-yura, tangadek joyini egallaydi», xo'sh bu nima ekan? – so'radi Ramtish.

– Hassa, ha bobonning hassasi, – dedi Soy mish.

– Bo'lmasa mana bunisini top.

– Xo'sh, ha aytganicha, topdim, topdim, eshitinglar: «Tomga beda yoyib qo'ysam, ertalab turib qarasan bitta ham yo'q», bu nima?

Yana o'rtaiga sukunat tushdi, hamma bir-biriga qarab «bilasanmi», degandek imlashardi. Spitamen bolalarni kuldurish maqsadida: «topdim, topdim, bu yaylovdagi qo'y-qo'zilar», degan edi, bolalar kulib yuborishdi.

– Bu qanaqasi bo'ladi Spanta, axir javobing to'g'ri kelmaydiku, – dedi Odatida eriga ta'na qilgandek.

– Unday bo'lsa o'zi aytib bersin, – dedi Spitamen Ramtushga qarab.

– Bo'lmasa hammangizni bitta-bitta chertib chiqaman, keyin aytaman.

Ramu o'rnidan turib avvali o'z raqibi Soy mishni boplab chertdi, keyin boshqalarini, Ramu cherttirmasdan otasining qo'yniga kirib ketdi.

– Xo'sh, endi ayt, nima ekan, – so'radi alamzada Soy mish.

– Yulduzlar, – dedi Ramtish mag'rur turib.

– Qanaqasiga yulduzlar bo'lsin, tushuntirib ber, – dedi Soy mish.

– Mana kechasi osmonga qarasang behisob yulduzlar chiqarqab yotadi, ertalab turib boqsang, bitta ham qolmaydi. Xullas, bolalar ham, ota-ona ham rosa yayrashadi.

Odatida poygalkda bu ajoyib, muqaddas olianing samimiy subhatiga havas bilan boqib o'tirgan xizmatkor qulga ishora qildi. U o'rnidan dik etib turdi-da, tashqariga chiqib ketdi. Bir daqiqaga ham o'tmasdan barasman olib kelib, xonaga tutatilib yubordi. Spitamen ichida pichirlab duo o'qib, labi bilan ko'ziga qo'llarini tegizib qo'ydi, farzandlar ham otasining harakatlari qaytarishdi. Odatida tabaqlarga xauma suvi quydi-da, sutga aralashtirib avval eriga, keyin bolalariga uzatdi.

- Qachon yaylovga boramiz, ota, - so'radi Ramtish otasidan.
- Anavi qorabayirning toychog'ini o'zimga berasiz, Qacha sochga o'xshatib bogaman, - dedi Soy mish.

- Yo'q, dadam menga beyadiya, senga yo'q, - dedi Ramtish Spitamenning bo'yniga osilib.

- Otlar tangrining ehsoni, tili bo'lmasa ham hamma narsani dili bilan bilib, tushunib turadi. Odanning ichidagi dardidan ham xabardor bo'lib, xafa bo'lgan birgalashib hamdardlik ko'rsatadi.

- Qanday qilib tushunadi? - so'radi Ramtish.

- Xafa bo'lsang ot ham hamdard bo'lib yoningda parvon bo'ladi, aytganingni tezda bajo qiladi, qamchi urmasang ham yelib manzilingga yetkazadi.

- Juda aqlli bo'larikan-da otlar, - taajjublandi Soy mish.

- Mayli, ot talashib yurmanglar, bolalarim ot ko'p toychog'lar ham. Hammangizga yetadi. O'tga kim yaxshi qarasa, qorabayirning toychog'i o'shaniki.

Odatida farzandlari bilan samimiy, xotirjamgina so'zlashib o'tirgan eriga mehr-ehitrom bilan qarab, ich-ichidan quvondi. Axir, shu uch o'g'il yuragining qoni, bag'ridan uzilib tushgan, shularsiz unga hayot ham yo'q. Tun-kun ovunchog'i ham, iqbol ham shu bolalar. Odatida o'g'illariga suyanib qolgan, ularni qandaydir beqiyos, beg'ubor mehr bilan o'stirdi, tarbiyaladi. Ammo, goh-goh ularning taqdiri haqida o'ylasa, yuragi orqaga tortib ketadi. Mana bu mash'um urushdan Odatidaning yuragi hayajonda, bir tomondan Spitamenidan xavotirda bo'lsa, ikkilamchi farzandlari haqida qayg'uradi. Jigarbandlariga biror narsa bo'lsa, o'sha kuni uning o'lgani. Shu bois o'y-o'ylab oxiriga yetolmaydi, eriga aytadigan yurak dardlari ko'p-u-lekin hali hech narsa deganicha yo'q, Spitamen bir so'zlik, uning fo'i

alvorini Odatida yaxshi biladi. Agar biror ishga bel bog'lasa, to o'rniga qo'ymaguncha yotib uyqusi kelmaydi, so'zining ustidan chiqmaydigan, landovur odamlarni jini suymaydi, ular bilan aloqani yig'ishtirib tashlaydi. Savdo-sotiq masalalarida Spitamen bilan aloqa qiladiganlar ham o'ylashib ish qilishardi.

Xizmatkor qul katta sopol tovoqda pishirilgan go'sht olib kirdi. Shunga yarasha dasturxonga turli mevalar tortdi. Keyin ko'zachada musallas keltirib odob bilan kosaga quydi-da, Spitamenga uzatdi.

Kechki ovqatlanish tugagach, bolalar birin-ketin chiqib ketishdi. Xizmatkor dasturxondagi ortiqcha narsalarni olib uy-yoq-bu yoqni tartibga solgach, bo'sh kosaga yana musallas to'ldirib qo'ydi-da, oyoq uchida yurib xonadan chiqdi.

- Spanta, endi ko'p ichma, - dedi Odatida musallas kayfidan o'tirgan joyida ko'zi ketayotgan Spitamenga.

Agar Spitamen hozir uxlab qolsa hech kim ko'tarib o'rniga yotqiza olmaydi, uygotmoqchi bo'lsangiz eplay olmaysiz, kunobingiz chiqib ketadi.

- Spanta, tur bo'lmasa, yaxshisi o'ringga yotqizib qo'yay!

- Qo'yaver, maza qilib o'tiribman, hadeb bezovta qilaverna,

- dedi yarim uyqu aralash Spitamen.

- Nega men bezovta qilmay, endi joningga tegdim, shekilli,

- xafa bo'ldi xotini.

- Darrov ko'nglingga olasan, senga jim o'tir deyapman.

Odatida gapiravergach Spitamen o'rnidan turib ketdi, uyquli ko'zlarini ishqalab xumda turgan muzdek suvdan kosaga to'ldirib ichdi, keyin xotinining belidan qo'lini o'tkazib erkaldi:

- Hadeb nima deyaverasan, mana turdim, xo'sh muddao-yilgini ayt.

- Spanta, seni sevaman, ammo sen juda beparvosan... Shuni o'zing bilasanmi?

- Yo'q, bilmayman, seni ham Ayshma aynatib qo'ymadimi?

- Spitamen xotinining sochlarini siladi.

- Meni hech kim aynatolmaydi, o'z aql-idrokim bilan ish tutaman, - dedi Odatida qat'iy.

- Shunday degin, aytmoqchi goho-goho xayoling ozgina bo'lsa ham boshqa yoqlarga ketib qoladi-a?

- Seni sevganim uchun shunday qilaman. Menga qara, Spanta, anchadan beri senga aytmoqchi bo'lib yurgandim, shu urushni nima keragi bor-a? Mendan xafa bo'lma, odamlar ham shunday deb yurishibdi.

- Kim shunday deyapti, g'aysi olchoqning gapi bu? Spitamenning jahl chiqdi.

- Jahling chiqmasin, jonim, mayli, bu gapni o'zim aytdim, o'zining so'zlarim...

- Urush hech kimga kerak emas, menga ham... Axir tushun sang-chi, ular bizga urush e'lon qildilar, Axuramazdaning sernum yaylovarida rohat-farog'atda, tinchgina yurgandim-kul!

- Ko'p qizishma, Spanta, men axir haq so'zni aytdim, mana sen jangga ketding, mening o'rimga o'zingni qo'yib ko'qo'ruvdan, iztirobdan yuragim yomon bo'ldi, sochlaring oq oralabdi. Bu qirg'in urushlar, darbadarliklar jonimga tegib ketdi, axir, Spanta!

- Bas qil, bo'lmasa.

Spitamen xonada u yoqdan-bu yoqqa yurib o'z yog'iga o'zi govrilar, qarshisida turgan sevimli xotiniga maqsadli tushuntirishdan, gap uqdirishdan o'jiz edi.

Odatda Spitamenga hayajon bilan qarab turdi, erining asabi buzilib, yana biror og'ir gap qilib qo'yishidan qo'rqdini, bosiqlik bilan tushuntirdi:

- Meni kechir, Spanta, jonimdan o'tib ketganidan aytayman, norasida bolalar taqdiri meni qiynamoqda. Mayli, bilganingni qil, bu yog'i senga...

- Bas qil, shuncha g'ashimga tekkaning yetar, yonimda turib, madad berish o'rninga xalaqit berasan, qilich tutgan qo'llarim tiling zahridan og'riy boshladi, endi yana bir og'iz gap aytasang taranglashgan asabim iplari uzilgay...

Odatida sekingina oyoq uchida yurib chiqib ketdi...

KIRISAXTA FOJIASI

- Ayo do'stlar, birodarlar, yurak dardim sizga so'zlay bir devona-yu g'aribning so'zin tinlang. Men tug'ildim, bost uchunmi, rohat uchunmi, yo'q, azob-uqubatda. Nechun

chor atrofda g'iybat, adovat, nechun odamlar bir-biriga istar yomonlik! Haqoratlar nechun? Yaxshilar dunyodan juda tez o'tib ketdilar. G'iybachi, yolg'onchi bemalol yashab yuribdi. Ularga yorug' dunyoda nega, nechun joy ko'p. Tag'in yaxshilar ustidan kulishadi, adolatni oyoqosti qilishadi, badavlat hayot kechirishadi. Qani haqiqat, qayda o'zi. Yolg'onning, g'iybat va tuhmatning umri qisqa. Birovga choh qazigan unga o'zi yiqilar emish. Ammo bu iflos illatlar tufayli qancha-qancha dono, zakovat egalari qurbon bo'ldi. Qancha-qancha yaxshi odamlarning asablari qaqshadi. Haqiqat yuzaga chiqqunga qadar nohaqlik, zug'um o'tkazib insonni toptadi, asablarini ezib tashladi! Axir odam umri qisqa-kul!

Aziz birodarlar, Sug'diyona elining oyoqyalang gadolari, yupun ochlari, Axuramazdaga qasam ichamanki, falakning kardishi sizlarning foydangiz uchun aylanmaydi. Bu dunyoga yalang'och kelib, yalang oyoqligingcha o'tib ketaverasan! Daryod zo'r ishtiyok va hayajon bilan kuylay ketdi:

*Shunday bo'lg'ach nizo nechun, nechun qironlar,
Nega inson bo'ri bo'lsin bir-biriga, xo'sh?
Ezgulikka nima yetsin, aziz yoronlar,
Odamlarning taqdirleri payvasta va qo'sh.
Bu dunyoga kimlar kelib, kimlar ketmadi,
Hamma ishlar chala qolib, umr yetmadi.*

Kirisaxtada notinchlik. Shahar ko'chalaridan to'da to'da suvoriylar ot choptirib o'tib qolishar, qilich-qalqon taqqan xalq lashkarlari gal'a tomon kelishardi. Hammaning yuzi jiddiy. Mish-mish xabarlar bugun-erta Kirisaxtaga Iskandar qo'shinlari bostirib kelishidan dalolat berardi. Axir Kirisaxta Sug'diyonaning katta, mudofaa ahamiyatiga molik shaharlaridan biri.

Tushga tomon kuzatuvchilar Iskandar qo'shinlari, Krater boshliq lashkar Kirisaxtaga yaqinlashib kelayotganligini xabar qildi. Bu xabar yashin tezligida targaldi, butun shahar alg'ov-dalg'ov bo'lib ketdi. Hamma harakatga tushib qoldi, o'roq, oy

bolta kabi turli qurollar ko'tarib olgan aholi shahar darvozasi tomon oqib borardi.

Kechga tomon yunon-makedon qo'shinlari yetib keldi. Ular og'ir va yengil qurollar bilan ta'minlangan suvoriylar, piyodalardan iborat edi. Manjanoqlarni otlarda sudrab kelishdi. Uzun nayzaliklar, kamonchilar, har biri alohida qo'shin birlashmalariga ukirgandi. Ustma-ust qilib narvon ortilgan bir necha arava hammadan keyin yetib keldi.

Krater o'z lashkarboshilari bilan Kirisaxta devorlari atrofini aylanib chiqib, shahar mudofaasi mustahkamligiga qanoat hosil qildi. Shunday bo'lsa ham hokimga vakil yuborib, urushsiz tinchgina taslim bo'lishni taklif etgandi, qat'iy rad javobi oldi.

Shundan keyin shahar qamalib boshlandi. Bir necha joyga manjanoqlar qo'yildi. Kamonchi qismlar devorlar yaqinida payt poylab turishlari kerak. Keyin devorning buzilgan joyidan suvoriylar birinchi bo'lib o'tishi, narvondorlar bo'lsa uzun shotlarni devorga qo'yib darvoza ustiga ko'tarilishlari kerak. Bir necha manjanq ishga solindi, ammo devorlar pisand qilmadi. Suvoriy kamonchilar darvoza tomon shitob bilan kelishdi-da tepada turgan shahar himoyachilarga o'q uzib, tartib bilan yana orgaga chekinishdi. Shaharliklardan kimningdir qo'lliga o'q tegdi, endi kirisaxtaliklar ham bo'sh kelmay, dushman suvoriylarining hujumiga tayyor bo'lib turishdi, ikkinchi safargi hujumda makedoniyaliklardan iktikasi shahar himoyachilarining o'qiga uchdi.

Qorong'i tushdi, hujum to'xtadi, shahar darvozasi yonidagi katta maydonda gulxanlar yoqildi, ammo makedon ayg'oqchilari qo'rg'on devorlari atrofiga izg'ishar, qanday bo'lmasin shaharga kirib olish uchun yo'l axtarishardi. Hokim saroyi yonida Dariyod paydo bo'ldi. Sog'chilarga Kirisaxta hokimi Ispandat huzuriga zarur ish bilan kirmoqchi ekanligini bildirdi, ammo uning devona holati, isqirtkiyimlariga qarab hokim huzuriga kiritishmadi.

Turish-turmushimga qarab, menga baho berma, ey nodon, axir men ham barno yigit edim bir vaqtlar, odamlar jirkanmasdi vajohatimdan, qarilik qursin, hech kimga yogmay-san, subbatingdan ham nari ketar yosh-u yalanglar.

Shu vaqt Dariyodning tanish ovozini eshitib hokimning o'zi chiqib qoldi.

- Agar yanglishmasam, sen Dariyodsan, - murojaat etdi hokim devonaga.

- Balli senga, ovozimda balki yoshlik alomati qolgandir, midolarim yetibdi-ku, ulug' xudogal!

- Sening qalbing yosh, fikring yosh, ey padarbuzrukvor, qoshimga kir, ming afsuski yurtimiz notinch, sen bilan uzoq ko'zlasholmayman, - dedi Ispandat.

- Shu notinchlik tufayli keldim qoshingga, dushman olchoq, qo'shini ko'p, og'ir bo'ladi senga. Ammo bilki ular ayyor, sotqinlar ko'p, senga aytmoqchi bo'lgan gapim shul. Rasta tomon o'tib edim shu bugun, adashmasam ikki sotqin yurgan edi bozorda.

- Kimlar ekan o'shalar, yaxshi tanib oldingmi? - so'radi Ispandat.

- Ko'rsam albatta taniyman. Biri bashang, kiyimlari shohona, ikkinchisi bo'yi baland, kasalmand itvachcha.

Ispandat Dariyodga ming bor tashakkur aytdi.

- Minnatdorman, padarbuzrukvor, chindan ham Sug'diyananing jonkuyar elparvari ekan-san.

- Meni Spitamen yuborib edi, o'sha aytdi bu yerlarda sotqinlarning yurganligini.

- Mehrbonchiligi uchun umr bo'yi qarz dorman undan, pahlavonga salomimni yetkazgin, - dedi Ispandat.

Dariyod o'z yo'liga ketdi.

Shahar hokimi o'z odamlari bilan shahar darvozasiga borib, mudofaa ishlari bilan qiziqdi. Ispandat darvoza tepasiga chiqib, atrof-tevarakka nazar tashladi, haqiqatdan ham Iskandar qo'shinlari shahar chekkasidagi maydonni egallab olgandi. Shovqin-suron, gulxan atrofiga begiyos qiyirig'lar yarim kechagacha davom etdi.

Tun yarimdan oshganda makedon lashkarlari o'rtasida qiy-chuv ko'tarilib qoldi, yigirma yanglig' qasoskor suvoriylar dushmanga hujum qilib birpasda o'ndab makedoniyaliklarni o'ldirib, o'zlari bitta ham talafot ko'rmay qayergadir g'oyib bo'ldilar. Buni makedoniyaliklar sira kutishmagan edi. Qo'shin-

lar o'rtasida vahima ko'tarildi, shundan keyin hech kim uxlamadi, azongacha yurib chiqishdi. Makedoniyaliklar yana shahar atrofiga paydo bo'lib, kirish uchun joy axtara boshladilar. Kirisaxta mudofaachilari dushmanga kechasi hujum qilganlar haqida hech narsa bilmasdilar, uni cho'lda yashovchi qabilalardan ko'rishdi, chunki kechasi shahar darvozasidan birorta ham odam tashqariga chiqmagan.

Erta bilan makedon qo'shinlari shaharga har tomondan hujum boshlab, shahar mudofaachilarini shoshirib, qo'yishdi. Devorning ikki joyi buzilib teshik hosil bo'ldi. Bir necha joyga qo'yilgan narvondan chaqonlik bilan tepaga chiqib olgan makedoniyaliklar bilan mudofaachilar o'rtasida shiddatli jang ketdi, ikki tomon ham an'ha talafot ko'rdi. Xullas, shahar bir haftagacha taslim bo'lmadi. Mudofaachilar ziyraklik bilan shahar yo'llari, darvozalari, devorlari atrofini qo'riqlab, mardonavor jang qildilar. Noma'lum suvoriylarning tungi hujumi bo'lsa yana bir necha bor takrorlandi, xalqning qo'lga tushmas qasoskorlari bildirmasdan, qo'qqisdan hujum qilib dushmanga katta talafot yetkazmoqda edilar.

Iskandar Kirisaxtadagi voqealardan vogif bo'lgach, Kraterning noshudligidan jahli chiqib, o'zining tanlagan zarbdor kuchlari bilan yetib keldi. Hammayoqni kuzatib, shahar atrofini aylanib chiqdi. Shahar darvozalari yoniga o'tib qalab, o't qo'yishni buyurdi. Ammo shahar mudofaachilari bo'sh kelishmadi, darvoza tagiga o'tin qalayotgan sipohiyalarni to'xtovsiz o'qqa tutib, tosh bilan urib, yaqinlashtirmaslikka harakat qilardilar. Ammo makedoniyaliklar bu ishini amalga oshirish uchun katta kuch tashlagandi. Darvoza quyug' o'rtasida qoldi, mudofaachilar ko'zalarda suv olib kelib, tepadan quyib olovni o'chirib turdilar.

Kechqurun qo'shinlar joy-joyiga qaytdi. Iskandar Krater bilan shaharni allamahalgacha zabt etish rejasini tuzdi.

Tun yarim kechadan oqqanda sogchilar boshlig'i kelib, uni Kobar degan odam yo'qlayotganligini, yonida sherigi ham borligini bildirdi.

– Kim ekan bemahal yo'qlayotganlar, – dedi Iskandar bir ovoz xavotirlanib.

– Juda zarur ishimiz bor. Kirisaxtaga kirish yo'lini bilamiz deyapti, – dedi sogchilar boshlig'i.

– Yaxshilab tekshiringlar, keyin olib kiringlar, tag'in qotil bo'lmasin, bu yovvoyilardan har narsa kutish mumkin, – dedi podshoh.

Sherigi bilan Kobar kirdi.

– Mening ismim Kobar. Bessning yaqinlaridan bo'lardim, o'sha vaqtda Baqtriyada u bilan urishib ketib qolganman, maqsadim sening xizmatingga kelmoqlik edi, Bessni ham shunga ko'ndirmoqchi bo'ldim.

– Sen ham Doreyosning qotillaridamisan? – so'radi Iskandar.

– Men ishtirok etmaganman bu qotillikda, – dedi Kobar.

– Bessning yaqin odami bo'lsang-u qotillikda qatnashmagan bo'lsang, bu qanaqasi bo'ldi? – g'azablandi Iskandar.

– Yumshoq ko'ngilli odamman, rost gapim shu, aldam ayman...

– Sheriging kim?

– Buning ismi Bosti, panjkentlik bo'ladi, Spitamen ozor beribdi unga!

– Nega? – so'radi qiziqib Iskandar.

– Uning uyuridan yaxshi otlarni o'g'irlagan ekan, ushlab olishibdi, xalq o'rtasida eshakka reskari mindirib sazoyi qilibdi, endi Spitamenni o'ldiraman, deb yuribdi.

Podshoh miyig'ida kulib qo'ydi.

– Spitamen to'g'ri qilibdi, uning o'rnida bo'lsam men ham shunday qilardim, – dedi Iskandar.

Kobar ham, Bosti ham nima deyishlarini bilmay mulzam bo'lib qolishdi, podshoh huzurida o'ng'aysiz bir vaziyat yuzaga kelgandi, go'yo ular o'zlarini Iskandarga yaxshi ko'rsatish uchun uning dushmanlarini yomonlab kelgandek bo'lib chiqdi.

Iskandar bo'lsa bunday odamlarvi xush ko'rmasdi.

– Xo'sh, yarim tunda shu gap bilan keldinglarmi? – so'radi podshoh bir oz jiring'anib.

– Biz boshqa ish bilan kelgandik, ulug' podshoh, – dedi bir ovoz jon kirganday Kobar.

– Dilingdagini so'zla, – dedi Iskandar.

– Shaharga kirishning bir yo'li bor, Bosti juda yaxshi biladi,
– dedi Kobar.

– Kirisaxtagami?

– Shunday podshohim, – dedi Bosti.

– Qayerdan kirish mumkin shaharga?

– Shaharning narigi tomonida daryoning qurib qolgan

o'zani bor, men ilgari o'sha yerdan kirib yurardim.

– O'g'irlik qilarmiding?

Iskandar o'rnidan turdi:

– Erta tong bilan mening tanlangan qismlarim o'sha yerdan

shaharga kiradi.

– Sen... Isming Bostimidi, ularni boshlab borasan.

– Qulluq, ulug' podshohim, – iktovlari ta'zim qilishdi.

– Ammo, iktovingga aytadigan so'zim shu, sizlar insotib
sotqin odamlarsiz. O'ldirmayman, ertaga ozod qilib yuboraman,
keyin xohlagan tomonlaringga ketaveringlar, – dedi Iskandar
qat'iylilik bilan.

Sogchilarni chaqirdi.

– Bularni hozircha qamab qo'yinglar, – dedi.

Bostini tong saharda avahmadan olib chiqishdi.

Krater boshchiligidagi yuzga yaqin suvoriylar daryoning
qurib qolgan o'zani bo'ylab ketishdi. Daryo ilgari shahar
devori tagidan o'tgan, qurib qolgach, yashirin yo'lga aylandi.
Hozir bo'lsa buni hech kim esiga ham keltirmay tashlandi.
Hozir bo'lib qolgandi. Ammo devor tagidan ot bilan o'tib
joy bo'lib qolgandi. Kimdir uni buzib bemalol bitta ot o'tadigan holga
keltiribdi. Buzilgan kesaklar hali yangi, u yoq-bu yoqda
sochilib yotardi.

– Buni ham sizlar buzdinglarmi, – so'radi Krater Bostidan.

– Yo'q, biz ko'rganda buzilgan joyi yo'q edi, – dedi Bosti.

Ular devorning buzilgan joyidan o'tni yetaklab bitta-bitta
o'ta boshladilar. Un-o'n besh kishi o'tgan ham ediki, ichkarida
qiy-chuv bo'lib qilichlar sharaqlab qoldi.

– Bilib qolishdi shekilli, balki sen bizni tuzoqqa tushirib
chi bo'lgandirsan? – dedi qilichini sug'urib Krater.

– Yo'q, yo'q... men.

Krater Bostini bir urib, otdan ag'darib yubordi-da, o'zi
devor teshigidan o'tib ketdi. Devor orqasida qattiq va
shiddatli jang boshlanib, sug'd suvoriylari makedoniyaliklar
bilan mardonavor olishib ketdi. Atrof-tevarak o'liklarga
to'ldi. Kraterga baland bo'yi jussasi kelishgan sug'd suvoriysi
tashlanib qoldi. Attidan sug'dlarning boshlig'i bo'lsa kerak,
u Kraterga ketma-ket zarb urib sarkardani shoshirib qo'ydi,
«shuncha katta jang maydonlarida g'olib bo'lib, devor orqasida
o'lib ketsam-a» xayolidan o'tkazdi sarkarda. Keyin, zarbni
qaytarib, o'zi ham muxolifga tashlandi. Himoyachilarning
hammasi halok bo'lgandi. Krater qattiq zarb bilan urgan edi,
sug'd suvoriysi otdan yiqilib, boshidagi dubulg'asi uchib tushdi,
lekin tezda o'rnidan turib oldi. Uning boshiga o'rab qo'yan
sochlari yelkasi bilan bitta bo'lib yoyilib ketgandi. Krater
tanjubda jangchilarga qarab:

– Axir bu ayol-ku? – dedi.

Borib qarashsa, yerda o'lib yotgan sug'd jangchilarining
hammasi qizlar ekan.

– Juda go'zal ekanсан, husning uchun senga hayot baxsh
etdim, ketaver, – dedi Krater.

– Sen bilan hali jangda uchrashamiz, – dedi qiz.

– Mayli, roziyman, ammo isming nima aytib ket, – dedi
Krater.

– Chinora, seniki-chi, – dedi qiz.

– Krater.

– Afsus, Iskandar emas ekanсан, – dedi qiz va otini
qamchilaganicha birpasda ko'zdan yo'qoldi. Krater hayron
bo'lib, qiz orgasidan qaragancha qoldi.

– Tezroq shahar darvozasiga borish kerak, Aleksandr kutib
turbdi, tag'in anav' qiz ishini buzib qo'ymasın, – dedi Krater.

Makedoniyaliklar Chinorani quvib ketishdi, ammo qiz
ularni o'ziga yetkazmadi, g'oyib bo'lgancha ketdi.

Suvoriylar darvozaga yetib borishganda, shahar
himoyachilari shoshib qolishdi, to ular o'ziga kelib, vogeani
anglab olguncha makedoniyaliklar birpasda ishini hal qilib
qo'yishdi. Darvozaning ikki tabaqasi lang ochib yuborildi.
Iskandarning shay bo'lib turgan qo'shinlari baqirib-chaqirib,

chigirtkaday yopirilib kirishdi, jang qonli, ayovsiz ketdi. Shahar ko'chalarida, xiyobonlarda, rastalarda, hamma-hamma joyda borardi. Bosqinchilar hatto xonadonlarga kirib inson zoti borki, ayovsiz o'ldirishardi. Hatto beshikdagi chaqaloqlarni ham qirg'in chetlab o'tmadi.

Krater bozor yonidagi maydonda Ispandat va uning lashkarlari bilan urishardi. Shahar himoyachilari bo'sh kelmay, mardlarcha jang qilishardi. Hokim qo'lidagi uzun qilich bilan dushman saffarida parokandalik tug'dirar, qilichini qay tomonga selpisa makedoniyaliklar gala-gala bo'lib qochishardi.

– Ulug' sarkarda, mana qaytimini ol endi, – dedi Kraterga tanish ovoz..

Zarb bilan solingan qilich Kraterning sovutidan o'tib suyagigacha borib yetdi. Ko'z oldi qorong'lashib borar ekan Chinorani ko'rib qoldi.

– Mayli, sarkardalik hurmati, senga ham hayot baxsh etdim, axir qaytari dunyo, yaxshilikka yaxshilik bilan javob berish kerak, – dedi qiz va otini keskin burib o'zini janggoh ichiga oldi, Krater hech narsa demadi, mulozimlardan biri uni xoli joyga olib chiqib ketdi.

Shahar darvozasi yonidagi jang hamon qattiq borardi. Shaharlik qasoskorlar dushmani darvozadan tashqariga surib chiqarib, keng maydonda «bematol» olishmoqda edilar. Iskandar ham atrofini o'rab olgan o'z himoyachilariga tayanib may zabozlik jangi olib borardi. Ammo shu vaqt darvoza tepasidan otilgan tosh podshohning yelkasiga kelib tushdi. Iskandar qo'lli bilan yelkasini ushlagancha maydondan chiqib ketdi.

– Bitta ham qo'ymay qiringlar, bu yovvoyilarni, shaharga o't qo'yinglar! – dedi og'riqqa chiday olmay Iskandar.

Xuddi Iskandar aytganday bo'ldi. Uchragan inson zoti tirik qolmadi.

Qariyalar qat etildi. Ayollar o'ldirildi. Bolalar chavaqlandi. Hech kimga omonlik bo'lmadi.

Ispandat o'zining ellikka yaqin navkari bilan qal'aga kirib ichidan berkitib oldi. Ammo foydasiz edi, Iskandardan omonlik so'rib qal'adan chiqishdi, hammasi bitta qo'ymay chavaqlab tashlandi.

Shaharga o't qo'yildi, saroylar, qal'alar, ibodatxonalar, xonadonlar yondi, kuli ko'kka sovridi. Shunday qilib, Kirisaxta to'jlasi tugadi. Ertasi kuni makedoniyalik Iskandar qo'shinlari bilan go'ristonga aylangan Kirisaxta kultepasini qoldirib, yo'lida davom etdi.

ZARAFSHON BO'YLARIDA

Spitamen shaharni ikkinchi bor gamal qilib, egallab oldi. Uning birinchi qilgan olijanob ishi Iskandar tomonidan zindon qilinganlarni ozod qilish bo'ldi. Shahar hokimi Namich ham zindondan topib olindi. U hammaning yodidan chiqib ketgan ekan.

Zamonaning taqozasi bilan Namich o'zi qurdirgan zindonning barcha azob-uqubatlarini boshidan kechirib, ochlik, tashnalikdan cho'p bo'lib ozib ketgandi. Spitamen hokimga yomon so'zlamadi, uning taqdirini hal etishni Sherdorga topshirdi.

Keyin shahar aylanib, bozor-rastalarni ko'zdan kechirib, Kasning uyiga kirdi. Usta qayg'uda, ahvoli og'ir edi. Qizi Mohiyonni ham saroy kanizaklari bilan makedoniyaliklar qul qilib olib ketishibdi. Ustaning «oh» desa o'pkasi ko'rinadigan holga kelgan.

Spitamen malikayi Turona qutqarib olinganligi tarixni Kasga so'zlab berdi, Qizingiz o'shalar ichida bo'lsa kerak, biz qildirib ko'ramiz, deb ustaning ko'nglini tinchlantirdi.

Keyin Spitamen «Olov qasri» tomon yo'l oldi. Hamisha eshik oldida duo o'qib o'tiradigan vag'npatar ko'rinnas, biror joyda yonib turgan olov ham yo'q. Spitamenning mulozimlari o't yoqladigan maxsus joyga o'tin dalab, darrov olov yoqib yuborishdi, keyin ibodatkona tokchalarida qolib ketgan barasman o'tini olib tutatishdi, ibodatxonaga hayot qaytgandek bo'ldi. Qayerdandir yoshini yashab bo'lgan kekxa vag'npat paydo bo'lib, inqillab, singillab, olov yoniga kelib tiz cho'kdi. Spitamen vag'npatga rahmi kelib bir oz qarab turdi-da, yoniga cho'kkaladi. Vag'npat qo'ldarini samoga cho'zib duo o'qiy boshladi:

- Ey, ayt-chi menga, yer yuzida eng go'zal joy qayerda?

Shunda Axuramazda jazob beribdi:

- O, Spitame - Zardo'sht, shuni bilgilki, qo'lida o'tin, barsaman, sut, tayog bilan keng yaylovlar egasi bo'lgan Mitraga hamda yam-yashil o'tloqlarni yashnatuvchi Ramanaga muqaddas so'zlar aytgan joy eng go'zaldir.

- Ey, ayt-chi menga, yer yuzida eng go'zal joy qayerda?

- Odil inson! Olov, sut, xotin, bolalari, ko'plab podalar egasi bo'lgan joy eng go'zaldir.

- Ey, ayt-chi menga, yer yuzida eng go'zal joy qayerda?

- O, Spitama - Zardo'sht, yerlariga don, o't ekilib, hosildor daraxtlar o'tqazilgan, dalalari suvga serob qilingan, botqoqlari quritilgan joy eng go'zaldir...

Vag'npat Muqaddas kitobdan olingan duolarni yana uzog o'qidi, keyin labi va ko'ziga qo'lini surtib, atrofdagilarga qarabdi, boshqalar ham uning shu harakatini takrorlashdi.

- Ey ulug' zot, aytinch-chi vag'npatlar qayda, ibodatxonalar bo'shab qolibdi-kul! - so'radi Spitamen.

Keksa vag'npat yoshli ko'zlarini zo'r-bazo'r ochibdi, Spitamenga qarab qo'ydi, keyin yana ko'zini yumib oldi-da, ingichka ovoz bilan:

- Ayshma g'ovga boshladi, vag'npatlar jonlarini ulug' Axuramazdaga topshirish uchun ketishdi, endi qaytib kelishmaydi, - dedi.

- O'ldirishdimi ularni, - so'radi Spitamen.

- Ular o'lmaydi, ana, olovga qara, yonib turishibdi, ular abadiy uyquga ketishdi... meni ham chaqirishyapti, - Vag'npatning ko'zlaridan yosh tomchilari yuziga yumalab tushdi.

- Qo'ying, xafa bo'lmang, ulug' zot, biz ularning qasosini olamiz, - dedi Spitamen.

- Sen kimsan o'zi? - so'radi Vag'npat.

- Spitamenman. Mana bular Datafarn, Xorien, Xamuh, Oksiart, Katan, Zo'rto'sh... biz ko'pchilikmiz...

- Olovni sen yoqdingmi? - so'radi.

- Biz yoqdik, - dedi Spitamen.

- Senga Axuramazdaning o'zi madadkor bo'lsin, vag'npatlarni tiriltirib, endi sen yoqqan olov hech qachon

o'chmaydi. Sen ulug' odamsan, butun Sug'diyona sendan minnador, boshing toshdan bo'lsin!

Vag'npat bu safar duoni uzog o'qidi, keyin yumug no'zlarini zo'r-bazo'r ochib:

- Endi ketinglar, men xudolar bilan so'zlashaman, - dedi.

Spitamen hamyonini oldi-da vag'ipatga uzatdi, u ibodatxonadan chiqib, Maroqandning bo'm-bo'sh ko'chalaridan huvillab qolgan hashamatli saroy tomon borarkan, Vag'npatning: «Sen yoqqan olov hech qachon o'chmaydi», degan so'zlarini esladi. Bu so'z uning yuragiga ishonch baxsh etdi, bilaklari kuch-quvvatga to'lib, shu topda agar tog'ni ursa talqon qiladiganday sezdi o'zini.

Kechga tomon ayg'oqchilar Iskandar qo'shinlari Maroqandga tomon kelayotganligi haqida xabar berishdi.

- Tezda shahardan chiqib ketmoq darkor, - dedi Datafarn.

- To'g'ri, poytaxtda qolib bo'lmadi, ammo chekinib turib dushmanga zarba berish kerak, - dedi Spitamen bosqilik bilan.

- Mana endi o'ylagan rejalarimizni amalga oshiramiz, - dedi Datafarn.

- Buni mendan ham sen yaxshi bilasan, skif ayollari chekina turib, qanday ustalik bilan o'q-yoy otishadi, biz ham xuddi shunday skifchasiga jang qilmog'imiz lozim.

Ular Maroqandning sharqiy darvozasidan chiqib, Oplamenning ona yurti Panjakent yo'lga tushishdi. Hammasi o'ylagandek bo'lib chiqdi, mana, uzogdan yana dushman suvoriylari ko'rindi, aftidan yana ta'qib boshlangandi. Bu safar makedoniyaliklarning niyati qat'iy, ular Spitamenni qo'lga olishi kerak, Iskandarining buyrug'i shu! Qorama-qora, izma-iz bir necha chaqirim yo'l bosishdi.

Bu yerlarda hali inson qadami yetmagan joylar bor. Daraxtlar bir-biriga yopishib, shoxlari birlashib ketgan, o'tib ketaman desang tikani hammayoqni tilib yuboradi. Kalq qasoskorlari bunangangi yo'llardan yuraverib pishib ketishgan, oybolta bilan tikani butalarni chilpib, changalzor ichiga kirib ketishganda birorta suvoriy ular orqasidan yurishga yuragi dov bermaydi. Hozir bo'lsa ular

makedoniyaliklar ko'rsin uchun atayin daryoni yoqalab borishardi. Ammo oyogosti botqoq bo'lganligi sababli otlarning tuyog'i botib ketar, yurish ancha qiyin edi. Makedoniyaliklarning ayniqsa og'ir qurolli suvoriylarning harakat qilishi mushkul edi.

Spitamen dushmani chalg'itib, goh qirg'oqda ko'rinib qolar, goh changalzorga kirib g'oyib bo'lardi. Shunda ta'qibchilar shoshib, otlarini urib, qamchiab qolishardi. Nihoyat, Spitamenning o'ylagan rejasi ro'yobga chiqdi. Bu yerda daryo suvi o'zanidan chiqib, ikki tomonga bo'linib, o'rtada katta orol hosil etgan. Spitamen daryoning sayoz joyidan kechib o'tdi-da, narigi tomonga chiqib oldi. Bir oz oldinga yurgach, makedoniyaliklar kichik orolga yaqinlashib kelganda qo'qqisidan orqaga qaytib, ikki tomondan hujum boshlashni taklif etdi. Dushman o'sha joyga kelgach, Spitamen o'z suvoriylarini qo'qqisidan orqaga burdi-da, birdaniga hujumga o'tdi. Orqa tomondan bo'lsa pistirmada turgan Datafarn jangchilari hujum boshladi. Makedoniyaliklar sarosimaga tushib qolishdi. Qattiq jang bilan dushman siquvga olingach, ular o'z-o'zidan daryo o'rtasidagi orolchaga kiritishga majbur bo'lishdi. Chunki ular uchun bundan boshqa iloj yo'q. ular Spitamen qopqoniga ilingan edi. Mana endi qarabsizlik, skif kamonchilari ishga tushib ketishdi, tayyor o'lja topiladi! Makedoniyaliklar tushib qolgan orolda ajriq va g'umaydan boshqa hech narsa o'smaydi, ochiq joy edi.

Skiflar daryo qirg'og'iga tartib bilan qator turib olib, o'q yoylarini rostdab, dushman skiflarini mo'ljalga olishar, o'zlarini bemalol tutib, hatto qaysi odamni qayeridan otishni bir birlariga aytib mo'ljalga urishar, keyin baravariga qiyqirishardi. Makedoniyaliklar qurollarini tashlab, asir tushishga tayyor ekanliklarini bildirishdi, ammo qasoskorlar ularning iltijolariga qulog' solishmadi.

– Kirisaxtaliklar uchun, usrushonliklar uchun, gunohlar beva-bechoralar, yongan shaharlar, qishloqlar uchun, – dedi Spitamen. Qasoskorlar janggi bir soatcha davom etdi. Orolga chiqib olgan makedoniyaliklardan birortasi ham tirik qolmadi, hammasini Spitamen otiqlari va skif kamonchilari

qirib tashlashdi. Qo'lga tushgan ozgina qismini ham olib o'ldirishdi.⁴⁴

– Qasosi dunyo deb mana shuni aytadilar, gonga qon, – dedi Spitamen mag'rurlik bilan.

Zarafshon daryosi sohildagi bu voqea Iskandar qo'shinlari o'rtasida tezda targaldi. Mag'lubiyatning asosiy sababi Iskandar sarkardalari o'rtasidagi o'zaro kelishmaslik oqibati bo'lib chiqdi. Sarkarda Koran Andromaxni ogohlantirmay, o'z qo'shimasini orolga chekinishga buyruq bergandi. Natijada, qo'shinlar qopqonga ilinib, o'q bo'roni ichida qoldi...

Spitamen o'z lashkarlari bilan yana orqaga qaytdi. Zarafshon qirg'oqlari bo'ylab Panjikent tomon yo'l oldi. Bugungi K'alabadan ko'ngli tog'day ko'tarilgan, ichichidan qo'vonardi. Kalg qasoskorlari atrofida jang qilayotgan qaddon do'stlari ham ruhan shod, tetik edilar. Butun Maroqand ibodatxonasidagi vag'npating ruhlantiruvchi so'zlari hamon qulog'i tug'da jaranglar, tangrining Spitamenga qilgan beqiyos mehrihonchiligi tufayli qo'li baland kelganligiga imoni komil edi: «Mana, Axuramazda yaratgan eng go'zal vodiyning farzandlari – «Quyosh bolalari», ko'nglidan o'tkazdi Spitamen.

Qarang, anavi daxlar sarkori, vafodor Datafarn, unin o'tkir, keskin qilichidan qancha-qancha olchoqlar jon berdi. Jasur, pahlavon yigit, bilagida kuch, tilagida erk balqiydi.

Oksiart-chi, fors o'g'loni, o'z yurti, eli uchun jon kuydirib, men bilan yonma-yon, yelkama-yelka jang qilmoqda. Yovni bir quvsa bo'ldi, yetib yakson qiladi. Nayza sanchganda atroftevarak o'ljikka to'lib ketadi. Kamon otishga usta. Iloho, Ayslima aynatib qo'ymasin uni!

Xorien bo'lsa o'ziga xos tabiatli sarkarda, Oksiart bilan qon-qardosh, do'st. Agar ikkovlon yonma-yon turib jang qilsa bormi, hech qanday g'anim ularga bardosh bera olmaydi. Jahli chiqsa, biror kimsa bas kelolmas. Besh-o'n kishini bir o'zi bemalol o'playdi.

Katanining otda ketishiga e'tibor qiling-a, ajoyib chavandoz, o'tkir zehni maslahatgo'y. Agar u bilan ovga borsang, yang-

⁴⁴ «Iskandarning yurishlari» kitobida shunday ma'lumot beriladi.

lishmaysan, charchamaysan, ora yo'lda qolmaysan. Jangda ham shunday, ko'kragini qilichga bersa ham, seni saqlaydi.

Massagetlar sardori Xamuk, ehe, bag'ri keng, bir so'zli, abjir pahlavon. Hech qanday dushman o'nga teng kelolmaydi. Jang maydonida bir na'ra tortsa dushman safarida parokandalik boshlanadi. Qilich uning chap qo'lida ham o'ng qo'lida ham birdek o'ynaydi. Jasur o'g'lon.

Tarqini aytmaysizmi, janglarda pishib yetildi, uni hamma yaxshi ko'radi, jasurligi, qo'rqmasligi bilan dong chiqardi, xalqning haqiqiy qahramoni!

Zo'rto'sh bo'lsa qasoskorlarning ishongan tog'i, agar gurzisini qo'lga olib maydonga kirsas, hech kimga omonlik yo'q, ba'zan piyoda, ba'zan otida jang qiladi. Ammo unga munosib ot topish qiyin.

Tog'liqlar qahramoni Kamakning jasurligini hech kim esdan chiqarmaydi, sug'diyonaning asl o'g'loni.

– Hoy Sherdor, qayda qolding, axir bukungi ishlarimiz chakki bo'lmadi-ku, nega jimsan, qani boshla, bu ezilgan yuraklarga orom ber. Dunyoda eng baxti inson sensan, azizim, Qani kuyla, eshitaylik.

Zarafshonning quyoshda oynadek yارقirab turgan suvlari vodiya kamardek bo'lib turibdi. O'rqada kelayotgan Sherdor bir oz oldinroq o'tdi-da, xalq jangchilariga yoqib qolgan o'zining shirali ovozi bilan kuylay ketdi.

Boshim olib qayga boray, qayga yo'l tutay?

Ayirsalar o'z qavmindan va kazolardan...

Jamoada tan olmaslar, men neni kutay,

Rad etsalar meni soxta shohlar, kazzoblar.

Ibodating qanday ado aydan, o, Xurmuza?

Dilda ayon nochorligim, o, Mazda, menga.

Podalarim kamdir mening, kamdir sodiq do'st,

Do'stga yordam bergan kabi qo'llagil meni.

Topingayman senga bu kun, nazar sol Xurmuza.

Arta madad bersin, toki topay Voxuman.

*Ayo voqif xudo Mazda, nurli govmishing,
Arta haqqi, paydo bo'lsa kunning yarmida.*

*Suyashganlar ruhi, donish hikmati ila,
Kimga madad olib kelgay ulug' Voxuman?
Sen tanlab, so'zlaringa keltirgum imon,
Ey, qodir egam.⁴⁵*

Xalq qasoskorlari o'rtasida mashhur bo'lgan bu qo'shiqning oxirgi bandlarini hamma jangchilar baravariga qo'shilishib aytishardi. Vodiy bo'ylab O'rta Osiyo xalqlarining Muqaddas kitobidagi o'chmas satrlar qanot qoqib parvoz qilardi.

Bugun tabiat, serhosil yerlar, hayotbaxsh serot yaylovlari uzra yangradi bu muqaddas qo'shiq...

Spitamen o'z lashkarlari bilan cho'l chegarasidagi yashil bir qishloqqa yetib keldi. Bu yer g'oyat bahavo, ariqlarda suv sharqillab oqib yotibdi, cho'lning mayin shabadasi g'ir-g'ir esib turadi. Bir tomoni keng adir va yaylovlari, bir tomoni bo'lsa taqir cho'l! Qishloqdan turib cho'lni ham, adirlarni ham baralla kuzatish mumkin. Krater hali-beri taqibni to'xtatmasa kerak. Shu boysdan Zarafshon bo'ylab yo'lga chiqqan Spitamen o'zining otlari, piyodalari bilan kecha-kunduz yurib mana shu mudofaasi mustahkamlangan qishloqqa joylashib bir oz dam olmoqchi bo'ldi. Qo'riqchilarni kuchaytirib cho'l chekkasidagi tekislikka chodirlar tikirdi. Charchagan, yo'l yuraverib holdan toyan xalq qasoskorlari serot o'tloqlarga otlarini qo'yib, o'zlari bir chekkaga yonboshladilar.

Ammo bu rohat uzogga cho'zilmadi, Spitamen haq bo'lib chiqdi. Krater taqibni to'xtatmay, yo'l-yo'lakay yunon-makedon istehkom qal'alaridan yangi kuchlar olib, ular ortidan izma-iz kelayotganligi ma'lum bo'ldi. Spitamen aytg'ochlilari shunday xabar olib keldilar: Nima qilish kerak, tezroq biror to'xtamga kelmoq darkor.

– Qarorgohda hayajonlanish, hamma sovuq-qalqonlarni taqib otlarini egarlay boshladi. Spitamen qabila boshliqlariga

⁴⁵ «Avesto»ning «Yaena» qismidagi qo'shiqlardan.

makedoniyaliklar qum ichidan bir-birlarini tortib olishdi. Tariqni ham chiqarib qo'l-oyoqlarini yechib qo'yishdi.

– Mayli, sen endi ozodsan, ketaver, – dedi makedon lashkarboshisi.

Tariq indamay, olg'a yuraverdi, yana bir necha daqiqadan so'ng pastlikka tushganda, ulardan cho'chib ming-minglab quzg'unlar galasi qag'illagancha osmonga ko'tarildi, o'z o'ljalari bilan band bo'lgan bo'rilar odamlardan pari qochib turishdi. Cho'l hukmdorlari bazm etayotgan bu joy kuni kecha Tariq jang qilgan pastqamlik edi. Makedoniyaliklar shuncha yo'l bosib, aylanib-aylanib yana o'sha joyga qaytib kelishgandi.

– Aytmadimmi, go'shtlaring quzg'unlarga, bo'rilar yem bo'ladi deb, – dedi Tariq makedoniyaliklarga qarab.

Endi Tariq adabini berib qo'yishga kech kimning majoli yo'q edi, hatto otlar ham turgan joylarida boshlarini quyi solgancha taqdirga tan berib, so'liqlarini chaynagancha jim turishardi. Och bo'rilar galasi sekin-asta shu tomonga yura boshladi, quzg'unlar galasi tepadan turib o'zlarining bo'lajak o'ljalarni kuzatishardi...

SUG'D ZODAGONLARI

Iskandar ketma-ket zarbaga uchragach, alamini Zarafshon sohiliga joylashgan shahar va qishloq aholisidan oldi, ekinzorlar toptaldi, uylarga o't qo'yildi, beomon qon to'kildi. Maroqanddan o'n-o'n besh chaqirim nari joylashgan Saram qishlog'ida ham xuddi shunday fojia yuz berdi, aholining hammasi bitta qo'yimay qirib tashlandi.

Iskandar qishloqdan jo'nab ketish oldidan, Karan kelib qishloq chekkasida yerto'la uy borligini, himoyachilar yuziga yaqin makedoniyaliklarni o'ldirib, o'sha yerga berkitib olganligini ma'lum qildi.

– Ular qancha kishi ekan, – so'radi Iskandar:

– Yerto'la eshigini berkitib olishgan, qanchaligini bilib bo'lmadi, – dedi Karan.

Iskandar hamma qo'shin boshliqlari bilan qishloq chekkasidagi yerto'la tomon ketdi. Haqiqatan ham bunday

qaraganda yer osti uyi shunday niqoblanganki, uni uncha-muncha odam payqab olishi qiyin edi, hatto yerto'ladan qazib olingan tuproq ham boshqa joyga olib borib tashlangan, faqat kirish yo'lga e'tibor qilgan odamgina izlarni payqab olishi mumkin. Yerto'la ustida o't-o'lanlar o'sib yotibdi.

Iskandar yerto'la eshigi yoniga kelib, murojaat qildi:

– Eshikni, ochinglar, agar o'z ixtiyorlaring bilan asir tushsanglar, omonlik beramiz, – dedi.

– Bo'lmasa buzib kiramiz, keyin o'zlaringdan ko'r, – dedi Karan.

Ichkaridan hech kim nido bermadi.

– Eshik yoniga o'tin qalab o't qo'yilsin, keyin pichan o'rib kelib olov ustiga qo'yinglar, toki tutundan nafasi qaytib, qiynalib o'lsin bu yovvoyilar, – buyruq beradi Iskandar.

Gulxan yoqildi, hammasi Iskandar aytgandek bekam-u ko'st bajarildi. Ko'm-ko'k tutun burqsib yerto'la ichiga kira boshladi. Qishloq himoyachilari ancha chidab turishdi-yu, keyin bitta-bitta tashqariga chiqib, nafilari qaytib o'zlarini o't ustiga tushlagancha nima bo'lsa bo'ldi, degandek jim yotaverdilar. Xullas, bir necha daqiqa ichida yerto'la yashiringanlarning hammasi chiqib bo'ldi.

– O'rinlaringdan turinglar, – dedi Iskandarning tilmochi.

Hammasi baravariga dlik etib turishdi. Iskandar ularning hozirgi holatini ko'rib beixtiyor kulib yubordi. Chunki yerto'la kirgan qora tutun yuzlarini tanib bo'lmaydigan qilib qoraytirgan, kiyimlarining ko'p joylari kuyib ilma-teshik bo'lib ketgandi.

Ular hammasi bo'lib o'ttiz kishi edi.

Kiyimishlariga qaraganda qishloqning e'tiborli kishilariga o'xshashardi. Jussalari baquvvat, ko'rinishlari pahlavonlarga o'xshashardi. Tog'ni ursa talqon qiladigan mohir jangchilar edi.

– Xo'sh, endi jang qilib bo'ldirlaringmi, – so'radi mas-humomuz Iskandar.

– Nega indamaysanlar, mum tishlagansanlarmi? – so'radi Karan.

– Kimning lashkarisizlar? – dedi Iskandar.

– Spitamenning! – deyishdi hammasi baravariga.

Iskandarning jahli chiqdi. «Yana o'sha cho'l yovvoyisi, qayerga bormang, uning nomini aytishadi». Zimdan sarkardalarga qaradi, «hammasiga senlar aybdor, Spitamenni shu vaqtgacha qo'lga tushira olmadingiz» demogchi bo'lgandek tuyuldi.

- Kattangiz kim ichingizda, - so'radi Iskandar.
- Biz hammamiz baravarimiz, mol-u dunyomiz ham, hatto yoshimiz ham teng, - dedi chalvorining pochalari tizzasigacha kuyib ketgan sug'd.

- Necha oting bor?
- Yuza.
- Seniki-chi?
- Yuza.
- Seniki-chi?
- Yuza.

Xullas hammasiniki bir xil edi.

- Qo'ylar-chi?
- Sanog'i yo'q.
- Seniki-chi?
- Sonini bilmayman.
- Seniki-chi?

- Sanab ko'rmaganman...

- Bular masxarabozlardan qolishmaydi, - dedi Iskandar kulib.

- Podalarining qayerda?
- Tog'da.
- Seniki-chi?
- Hov anavi tog'da.
- Seniki-chi?
- Sug'd tog'larida...

Ular shu yerning e'tibori zodagonlari edilar. Iskandar o'yladi: «Bularning gapi ham qiziq, rost yoki yolg'on so'zlayotganligini bilolmayсан kishi. Shuncha yurib sug'dlarning qaysar, murakkab xalqni ko'rmadim. Kimni so'roq qilsang xulq-atvorida mensimaslik, yuzida g'azab, nafrat seziladi. Doreyosning qo'shinlari katta bo'lsa ham, jangda g'olib ham, mag'lub ham ma'lum bo'ldi. Ammo, mana bu yovvoyilar bilan

maza qilib, xumordan chiqib yuzma-yuz jang ham qilolmayсан, xuddi siliq baliqqa o'hsab, qo'lingdan chiqib ketadi. «Eh-e aslida oldin Hindistonga borsam bo'larkan» - ko'ngildan o'tkazdi, Iskandar.

- Sizlar bir so'zlik, hamfikr odamlar ko'rinasiz, bo'lmasa u dunyoga ham birga ketaqolinglar, - dedi Iskandar miyig'ida kulib.

Ular go'yo tushunmagandek, podshohga qarab turishdi.
- Qat etilsin, - dedi Iskandar qat'iy.

Saramlik sug'd zodagonlarini qatga olib ketishdi, ammo ular bunday qarordan pinaklarini ham buzmay, go'yo hech narsa bo'lmagandek tutishardi o'zlarini. Yo'l-yo'lakay baravariga qo'shiq boshlab yuborishdi, buning ustiga iktitasi oldinroq o'tib o'linga ketayotganidan ruhan shodligini bildirib, qiziq badan harakatlari bilan raqsga tusha boshladi. Yana bir jussasi pishiq, xuddi yunon gladiatorlariga o'xshash qorachadan kelgan, ustiga qizil shohi ko'ylak kiygan, uzun sochli yigit yo'l ustida sakrab-sakrab, keyin ikki qo'lini yerga qo'yib, oyog'ini tikka tutib, qo'llari bilan yura boshladi. Qatga ketayotganlarning har biri o'ziga xos bir qilig'i, harakati bilan haydab ketayotganlarni hayratga solardi.

- Bizga yaxshi fikrlash, yaxshi so'zlash, yaxshi odob o'rgatgan Mazdaga sharaflar, - dedi zodagonlardan biri balandovoz bilan.

Boshqalar ham takrorlashdi shu so'zlarni.

Yo'l-yo'lakay yana qo'shiq, yanarags davom etdi. Qatga hukm qilingan sug'd zodagonlarining o'lim oldidan o'zlarini xursand tutayotganliklari haqidagi xabar ketishga tayyorlanayotgan Iskandarning ham qulog'iga yetib bordi. «Bu qanaqasi bo'ldi, es-hushi joyidami bu odamlarni, ajal oyog'i ostida turganlarga qo'shiq aytib, raqsga tushishni kim qo'yibdi. Balki sho'rliklar o'linga hukm etilganliklarini bilmaslar». Tilmochni chaqirib: «Mening qat etish haqidagi farmonimni yaxshilab tushuntirib bergan edingmi», deb so'radi. «Ular buyrug'ingiz mazmunini yaxshi bilishadi, xotirjam bo'ling», dedi.

- Qat etilsin!
Hech kim o'limdan hayiqmadi.

YO'LDAGI UCHRASHUV

Xorazm shohi Farasman Iskandar bilan muzokaralarni tugatib, o'z vataniga yo'l oldi. Kech kuz bo'lganligi sababli havo sovuq, hali qor tushmagan bo'lsa ham Turon yerlari toshlab muzlagan. Farasman uzor yo'l uchun alohida yasalgan shohona aravasining tuyalari bilan qoplangan orqa o'rindig'ida issiqgina joylashib olib kuni kecha bo'lib o'tgan uchrashuvni haqida o'ylab berardi.

Aravaning kichkinagina darichasidan qish arafasida mudrab yotgan bepoyon biydek dalalarga, karvon yo'llardan rizqi ro'z qidirib to'da-to'da bo'lib osmonga ko'tarilayotgan zag'chalar galasiga beixiyor, ernibgina qarab borardi. Ammo bu manzaralar hammasi bir xil, zerikarli. Yaxshiyoni, yomg'ir-qor yog'may, quruq qora sovuq bo'lib turibdi. Agor yog'ingarchilik boshlanib ketsa bormi, ko'rasiz bu yo'llarning ahvolini. Loygarchilikda to Xorazmga yetib olguncha odamlarning ham, otlarning ham ona suti og'ziga keladi. Faqat kechga tomon tuman tushib, ertalab quyosh yoyilib ketguncha qadar targamaydi, shu boisdan kechasi yo'l bosish mumkin emas. Yo'ldagi eng asosiy qiyinchilik suv tanqisligi, kun sovuq bo'lganligi uchun bu unchalik sezilmaydi, ammo shunda ham ovqatga, yuvinishga, ot va tuyalarga suv kerak. Xullas, Xorazmdek uzoq o'lkaga yetib olish ancha qiyin.

Xorazm shohining xayoli hamon Iskandar huzurida bo'lib o'tgan uchrashuvlar bilan band edi.

Iskandar o'z saroyida Ahmoniyalar saroyida qo'ldanlangan urf-odatlar, rasm-rusumlarni joriy etgandi.

Farasman ham Iskandar tomonidan ana shunday tashabbus qabul qilindi. Iskandarning o'zi qabul vaqtida Osiyocha zarbof to'n va kamar, boshiga zarrin kuloh kiyib olgandi. Iskandar osiyoliklar kiyimida Xorazmshohga juda ham salobati ko'rinish ketdi.

Farasman zarrin qutichalarda olib kelgan tilla buyumlar, dur-u-javohirlar, qimmatbaho toshlar, turli matolarni podshohi jahonga tuhfa qila turib, Iskandar uchun alohida tikilish qimmatbaho toshlar qadalgan zarbof to'nni tantanavor kiyinishi

beliga tilla kamar, boshiga oltin toj qo'ydi. Xorazmning iktita go'zal kanizagi podshohga tortiq qilindi. «Buning boyligi ko'p, agar Spitamen bunchalik tinkamni quritmaganda yurtiga bosib borgan bo'lardim, – deb ko'ngildan o'tkazdi Iskandar. «Ammo hozircha unga kattaroq boj solmoq darkor, Xvayrezem juda boy mamlakat».

Shundan so'ng Iskandar ham Xorazmshohga katta muruvvat, navozishlar ko'rsatdi. Tuhfalardan Iskandarning boshi ko'kka yetib, hotamligi tutib ketdi-da, butun arkoni davlat oldida uni rosa osmonlarga ko'tarib maqtadi, hatto Doreyosdan ham yuqori qo'ydi. Osiyo odatiga amal qilib, forsalar xazinasidan olingan shohona to'n kiyirdi. Shohning yaqinlariga ham to'n kiygizib, turli qimmatbaho buyumlar hadya etdi. Tantanalilik hadagi bazm vaqtida kayf bilan raqsga tushgan makedon qizlaridan to'rttasini Farasmaniga tortiq qilib yubordi. Xullas, podshoh ham, shoh ham bir-birlarining izzat-ikromlarini o'rniga qo'yishdi.

Iskandar yonida turgan Ptolemeyni chaqirib uning qulog'iga bir narsa dedi. Ptolemey bazmixonadan chiqdi-da, bir daqiqa o'tmasdan qaytib kelib, podshohga: «hammasi joyida bo'ladi», degandek ishora qildi.

Bir vaqt qarabsizki, bazm xonasiga mulozimlar qaddi-basti juda ham chiroyli, did bilan yasatilgan arab otini yetaklab kiritishdi.

Iskandar taxtdan pastga tushdi-da, mulozimlardan oting illovi olib, o'z qo'li bilan Farasmaniga hadya etdi. Bazmdagilar bor ovoz bilan qiyqirishar, Iskandarning nomini ahraflashardi.

Xorazm shohi ana shu gulduros qiyqirig'lar ichida Iskandarning qo'llarini o'pib unga ming bor qulliq qildi. Xorazmshohning mulozimlari otini olib chiqib ketishdi.

– Biz sening muborak tashrifingni g'oyat qadrlaymiz, olingizga tegmaymiz. Uzoq Xvayrezemdek o'lkadan panoh izlab kelgan ekanсан, bizdan yomonlik ko'rmaysan, sening bu harakatingni, bizga ko'rsatgan hurmatingni yuksak baholaymiz. Tilmoch Iskandar so'zlarini Farasmaniga oqizmay-tomizmay

hujjatga qilib berdi.

- Ey ulug' podshoh, shohlar shohi. Bizga ko'rsatgan mulozimatingiz, izzat-ikromingiz oldida lolmiz. Qay so'z bilan, qay ish bilan o'z sadoqatimizni izhor etishdan o'ljimiz Sizdek ulug' jahongir oldida o'zimizni hamisha qarzdor deb bilurmiz.

Iskandar o'z tilmochi orgali Xorazmshohning so'zlarini ma'nosini bilib oldi. Keyin jiddiy ohangda so'zladi:

- Mana eshit, olingan ma'lumotlarga ko'ra, Baqtriy va Ahmoniyalarga uch yuz oltin talant o'lpon to'lagan. Sug'diyona, Ariya, Parfiya ham uch yuz talant, Saklar va xazarliklar ikki yuz ellik talant yuborganlar. Xvayrezem bo'lsa uch yuz talant o'lpon to'lab kelgan. Endi bu o'lponlarning miqdori ikki-uch barobar oshadi, senga bo'lgan hurmat yuzasidan, boshqalarga nisbatan kamroq, ya'ni endi besh yuz talant o'lpon to'lashingni so'rdim. O'zing ko'rib turibsan, Shunday katta lashkarni kiyintirish, maosh berish, qo'rollantirish, ovqat bilan ta'minlash osonmi? Axir bularning o'zi bo'ladimi?

- Tushundim, tushundim, ulug' jahongir, - dedi Farasman qulluq qilib.

- Endi bu yog'ini eshit! - dedi Iskandar eng muhim, jiddiy masalani hal etayotgandek.

- Qulog'im sizda, ulug' podshoh.

- Har yili to'rt yuzta yaxshi ot, ikki ming pud bug'doy, uch ming pud arpa yuborib turasan. Yana bu yog'i o'zingning himmatingga bog'liq.

Iskandar to'lanadigan bojlar haqida aniq qilib birma-bir sanayotganining o'zidayoq Xorazmshohning kapalagi uchib ketgandi. Endi u aftidan qashqirdan qutulib, bo'riga uchragandi, O'ziga o'zi: «Nega ham keldim, sichqonning o'lgisi kelsa mushuk bilan o'ynashadi», deb dilidan o'tkazdi.

- Eshityapsanmi, xayoling parishonga o'xshaydi, Iskandarning bir oz jahli chiqqandek bo'ldi.

- Yo'q, yo'q, ulug' podshoh, men hozir sizdan bir narsani so'rashga andisha qilib turibman, - dedi gapni boshqa tomonga burib Farasman.

- Nima edi, aytaver? - dedi Iskandar Farasmanning og'ir gavdasiga razm solib.

- Ulug' podshoh, dengiz atrofiga bizga chegaradosh amazonkalar, kolx qabilalari bor. Ular bizga tinchlik berishmaydi, chorvamizni talab, qizlarimizni, bolalarimizni qullikka haydab olib ketishaveradi... Shularga qarshi kurashda yordam bersangiz. Birgalashib ularni daf qilsak, sizning barcha aytganlaringizni to'la bajardim...

- Yordam bermasam bajarmaysanmi? - dedi bir oz kesa-tibroq podshoh.

- Yo'q, yo'q. Siz meni to'g'ri tushuning, hamma aytganlaringiz ortig'i bilan to'lanadi, buning ustiga, agar ular ustiga yurish qilsangiz, butun sarf-xarajalar mening ustimga bo'ladi, - dedi Farasman Iskandar g'azabidan qo'rqib.

Iskandar atrofini o'rab olgan lashkarboshilariga: «Nima deysizlar», degandek nazar tashladi. Ular Xorazmshohning bu no'rin iltimosiga «endi bizga shu ham bor ekanmi?», degandek ensalari qotganday bo'ldi.

Farasman Iskandarning moviy ko'zlariga tikildi, ammo jahongirning hech narsani anglatmaydigan beparvo qarashlaridan o'zicha xulosa chiqardi. Demak, bu taklif podshohga yoqmadi, Iskandar unga yordam bermaydi, shu gapni ochganiga o'zi ham pushaymon bo'ldi.

- Sening taklifingga hozircha rozi bo'lolmayman, - dedi nihoyat Iskandar. Men Hindistonga yurish qilaman... Butun Osiyoni zabt etganimdan so'ng, Elladaga qaytaman. Shundan keyin sening taklifingga qayturmiz.

Farasman bu haqda boshqa gap aytishni ortiqcha bilib Iskandarga qulluq qildi. Shundan keyin ziyofat yana uzoq davom etdi. Ichkilikbozlik avjiga mindi. Iskandarning o'zi ham tinmay ichardi. Qo'shiq, raqslarning keti uzilmasdi. Lashkarboshilar, Iskandarning yaqinlari davradagi raqsga tushayotgan qizlarni yonlariga chaqirib olib, kayf bilan ularga yopishar, ba'zi birlarini bazmixonadan olib chiqib ketishardi. Bunday paytlarda Iskandar: «Odamlarim bir maza qilib olsin», deb hamma noma'qulchiliklarga yo'l qo'yib berardi. Xorazmshohi charchagan bo'lsa ham Iskandarning yonida to bazm oxirigacha o'tirdi...

Mana, endi Farasman Iskandar huzuridan hech narsaga erisha olmay, bo'yiga yana ham katta boj yuklab ketmoqda.

Iskandarning mavhum gaplari mag'zini chiqib, ziyofatdan so'ng kechasi bilan mijja qoqmay chiqdi. Endi bo'lsa uyqusizlikdan boshi gangib ketgapti, hatto ko'zlarining g'olagigacha og'riyapti. O'rindiqda ko'zini yumib, bir oz tin olmoqqa harakat qilisa ham bo'lmadi. O'z yurtida bo'lsa, hatto, saroyda marosim ketayotganda ham taxtda o'tirib uxlab qolardi. Hozir bo'lsa asablari tortilgan, yuragi bezovta. O'z eliga tezroq eson-omon yetib qolsaydi. Hali shu noxush sovuq kunda qancha haftalab yo'l yurish kerak, manzil uzoq, zamin qattiq, qancha tog'-u toshlar, daryolar, dasht-biyobonlarni kechib o'tish kerak. Yo'l azobi qursin, har holda otlarning shay issiqqina arava, xizmatkor mulozimlar xizmatida bo'lsa ham kech kuzning sovuq, nam havosida uzoq yo'lga chiqishning azobi ko'p bo'ladi. O'z-o'ziga dashnom berdi, nega ham shuncha yo'l yurib kelgan ekanman, Fagat Iskandardek jahongir podshohni ko'rib qo'yish uchunmi? Shuncha sovg'a-salomlar, har yili Iskandarga besh yuz talant o'lpon to'lash. Boshqa soliqlar-chi, qancha don, ot, kanizaklar yuborib turish kerak.

Buning ustiga eng muhimi Sug'diyona o't ichida yonayotgan, xalq qasoskorlari ayovsiz jang olib borayotgan bir paytda o'z vatandoshlari oldida kim degan odam bo'ldi, endi ular Farasmanni allaqachon sotqinga chiqarib qo'yishdi. Iskandarga yalinib bordi, oyog'iga bosh urdi, deb gap qilishadi. Farasmaning yuragini bezovta qilib ezayotgan narsa ham shu! Shohning eti uyushib, boshiga qattiq og'riq kiradi. O'rindiq chekkasiga qo'yilgan yostiqa yonboshladi. Ozgina ko'zi ketgan ekan, birdan tashqarida qiy-chuv bo'lib qoldi, shoh biror bosqinchi qabila odamlari hujum qildi, shekitli deb o'rindiq turib arava darchasidan qaradi. Suvoriylar qo'qisidan yo'ldan chiqib qolgan tulkini quvib har tomondan o'rab olishgan, o'qni kim tegizarga o'ynashmoqda edi. Shohning ko'ngli joylga tushdi, askarlarining ruhi yaxshiligidan xotirjam bo'lib, yana o'rindiqqa yonboshladi.

Bu yo'llarda xavf-xatar ko'p. Yunon-makedon istehl komlaridan o'tib borish uncha qo'rqinchilik emasdi, qo'llida Iskandarning muhrlab bergan yorlig'i bor. Eng xavfli cho'l biyobonlardan chiqib hujum qiladigan turli ko'chmanchi

qabilalar. Ular hech kimni tan olishmaydi, o'lja bo'lsa bas, talab, o'ldirib keaveradi. Xorazmshoh o'z atrofiga bir yarim mingga yaqin yaroqbardor, tog'ni ursa talqon qiladigan pahlavon suvoriylarni tanlab olib kelgan. Ulardan tashqari shohga xizmat qiluvchi yuzga yaqin mulozimlar hamroh bo'lib kelishgan. Shunda ham Sahroyi bosqinchilar chigirtkaday yopirilib kelsa bormi, ular bilan jang qilib baraka topmaysan, ular o'q-yoy o'tishga juda usta bo'lishadi, keyin yer tagidan chiqqandek birdaniga paydo bo'lib qolishadi. Birpasda hammayoqni alg'ov-dalg'ov qilib, g'oyib bo'lishadi. Ularni keyin quvib yetib bo'lmaydi, mol-mulkingni talaydi-yu, zunda qum ichiga kirib yo'q bo'lib ketadi. Orqasidan quvib borsang, adashib cho'l ichidan chiqolmay qashqir va quzg'unlarga yem bo'lasan.

Shohning bosh og'rig'i kuchaydi, endi ko'ngli bilan qo'shib og'riyotgandi. Cho'l o'rtasida qulay joy topib, chodir qurishdi. O't-cho'p topib keilib olov yoqib, qozon osishdi-da, shohning ko'ngliga yoadigan taom tayyorlashdi. Kechga tomon Farasmaning ahvoli bir oz yaxshilangani uchun ko'ngli musallas tusab qoldi. O'tkir musallas shohning kayfiyatiga ta'sir etib ko'ngli qo'shiq eshitishga moyil bo'ldi. Farasman musiqaga g'oyat ishqiboz edi, biror safarga chiqqanda o'zi bilan hamisha saroy qo'shiqchisini olib yurardi. Mulozimlar ko'ngli ochish uchun Iskandar hadya etgan yunon raqqosalarini olib kelmaylikmi, deb so'rashgandi, shohning maishatga ko'ngli bo'lmadi. Vaqt allamahalgacha borganiga qo'shiqchiga ham ruxsat berib yubordi. Shohning huzurida gulxanga o't qalab o'tirgan ikki soqchidan boshqa hech kim qolmagandi. Musallas o'z kuchini ko'rsatdi, shohning oyoq-qo'li bo'shashib shirin uyqu elirdi. Farasman qancha vaqt uxlaganini bilmadi, negadir yotgan to'shagi xuddi yurib ketayotgandek tuyuldi unga, baqirmoqchi bo'lganda og'zi ochilmadi, nafari qaytib tipirchiladi. «Nima bo'lyapti o'zi, biror cho'ng tushib ketdimmi yo bo'lmasa o'lim shunday tuyuladimi kishiga» deb o'ylardi. Qo'lini qimirlatgan edi, qattiq narsaga borib taqaldi. Es-hushini yig'ib olishga harakat qildi, ammo uyqu ko'zlari negadir ochilmasdi. O'tning tuyuq tovushi eshitildi, ot nima qilib yuribdi yoki xiyonat yuz berdimi, qarog'chilar qo'lga tushganmikin. Ikki kishining ot

ustida g'ovur-g'uvur so'zlashib ketayotgan tovushi qulog'iga chalindi, bu mening odamlarim emas. Xullas, biror voqea yuz bergan, endi taqdirga tan berib jimgina yotaverdi. Suvoriylar uzoq yurishdi, otlar sekinlashib to'xtadi, birdan g'ovur-g'uvur boshlandi. Haligi ikki otlig' shohni ehtiyotlik bilan tushirdi. Keyin kimdir xanjar bilan qop og'zini tilib yuborda-da, shohning og'ziga tiqilgan lattani olib tashladi. Baquvvat qo'llar shohni dast ko'tarib o'rnidan turg'azib qo'ydi. Xorazmshoh o'zini mash'ala bilan yoritilgan qarorgohda ko'rdi. Bu voqealar shunday tez yuz bordiki, shoh hamon tush ko'rayotgandek his etdi o'zini.

– Kechirasiz, ulug' shohim, hurmatsizlik uchun, – dedi ustiga qoplon terisi yopingan baland bo'yli kelishgan pahlavon yigit.

– Men o'zim qayerdaman, kim bilan so'zlashyapman, bu bosqinchilik nechun, axir, men buyuk Xvayrezem shohiman, dedi asabiylashib.

– Bosqinchilik, sotqinlik emas, – dedi haligi yigit kinoya bilan.

Farasman boshini quyi solib, kuni kecha yo'l bo'ylab kelayotganida xayolidan o'tkazgan fikrlarini esladi. «Ha, vatandoshlarim meni allaqachon sotqinga chiqarib qo'yishgan, yarim tunda bu yerga olib kelishlarining bo'lsa ham shunda».

– Sen kimsan o'zi? – so'radi shoh.

– Men Spitamen bo'laman.

Shoh indamay qoldi.

Spitamen Farasmanga zimdan razm soldi. Qarshisida Sug'diyona shimolidagi obro'-e'tibori va qudrati Xvayrezem davlatining buyuk shohi turardi. U jussasi baquvvatdan kelgan, soch-sog'oliga endigina oq oralay boshlagan ellik yoshlar chamasidagi pahlavondan kelgan yelkador odam edi. Hozir uning egnida shohna kiyimlari yo'q, faqat yumshoq shohlardan tikilgan tungi uzun ko'ylakda turardi.

– Iskandarga borganligim uchun o'zim ham xafaman, – dedi Farasman.

– Nega? – so'radi Spitamen.

– Xatoga yo'l qo'ydim, ba'zi odamlar noto'g'ri maslahat berishgan ekan, o'zim ham pushaymonman, – dedi shoh.
– Biz shunday bo'lishini yaxshi bilardik, – kesatibroq dedi Spitamen.

– Har holda Iskandar Xvayrezemga yurish qilmaydi, endi Hindistonga jo'haydi.

– Siz nima va'da qildingiz unga, – so'radi Spitamen.

– Katta o'lpon talab qildi mendan, ammo biz unga hech narsa to'lamaymiz.

– Nega?

– Chunki bizning ko'zimiz ochildi, agar bizga hujum qilgudek bo'lsa, so'nggi qonimiz qolguncha jang qilamiz, – dedi shoh.

– Uning iflos niyatlarini endi bilibsiz-da, – dedi Spitamen.

– Menga qara, Spitamen, seni hurmat qilib yurardim, mana ko'rishish ham nasib bo'ldi. Vatandoshlarga ayt, ular sening gapingga ishonadi, meni kechirishsin.

– Aytishga aytamanku-ya, lekin Sug'diyona boshiga shunday og'ir kun tushganda, Iskandar poyiga sajda qilib borishingizni Sug'diyona ham, xvayrezemliklar ham kechirmaydi, shohim.

– Xvayrezemliklarga kerak bo'lsa, o'zim aytaman, sendan iltimosim shulkim, mening asl maqsadimni odamlarga tushuntirib qo'y, axir, seni so'zining ustidan chiqadigan mard odam deb eshiganman, – dedi Xorazmshoh...

Spitamen navkarlariga ishora qildi:

– Ulug' shohga ot, kiyim-kechak beringlar. Tong yorishmasdan o'z joyiga eltib qo'ymoq darkor.

Spitamen qarorgohiga kirib, pochapo'stin olib chiqib Farasmaning ustiga yopdi.

– Yana ko'rishish nasib etadimi, yo'qmi, har holda bu mendan esdalik, sug'd qizlari tikkan, – dedi Spitamen.

– Rahmat senga. Faqat menga ayt-chi, qarorgohim yonida abjir qo'riqchi yigitlarim turganda meni qanday qilib olib kelinglar, – so'radi shoh taajjublanib.

– Bu bizning sirimiz, keyin bilib olasan ulug' shoh, – dedi Spitamen kulib.

Spitamenning navkarlari Farasmani tongra yaqin o'z o'toviga qo'yib keldilar. Mulozimlari ham, lashkarlari ham

tunda bo'lib o'tgan uchrashuvdan xabar topishmadi, sir sirligicha qoldi...

SOTQINLIK

Massagetlarning katta bir qabilasi joylashgan bu qishloq unchalik serdarxt bo'lmasa ham, ammo yashash uchun ancha qulay edi. Atrof-tevarak biyday dasht, yoqimsiz shamol hech to'xtamaydi. Dunyoning bir chekkasiga o'xshaydi, bu yerni uncha-muncha odam topib kelolmaydi. Nega desangiz sho'ri chiqib yotgan sahro yo'llari biri-biriga o'xshaydi. Yo'lni yaxshi bilmagan yo'lovchi albatta qadashib qolardi, agarda suvoriy yo'lga chiqsa, bir necha soat yo'l topolmay sarson bo'lardi, ot-uloysiz yo'lovchi-ku bir-ikki kun sahroda qolib ketishi hech gap emas. Har tarafga ilonizi bo'lib ketgan yolg'izoyoq yo'llarning qayerga olib borishi faqat shu yerlik cho'pon-cho'liqlarga, ovchilargagina ma'lum. Ular o'z mollari, qo'y-echkilari, tuyalarini qir yonbag'irlaridagi sero't yerlarga olib borib boqishadi. Eng muhimi, qishloq chekkasida uch tomoni qir-adirlar bilan qoplangan pastqamlikda hor, yomg'ir suvlaridan paydo bo'lgan tabiiy ko'llar yerli aholi uchun jon ozug'i, hayot manbayi, biron begona ko'z ularni darrov topolmaydi.

Ko'llar atrofini sho'r bosib, oppoq tuz yer ustiga chiqib yotar, shu boisdan bo'lsa kerak, yerli aholi ularni «Sho'r ko'l» deb atar edi. Bu ko'llarni Oksiana ko'lining «bolalari» ham deyishardi. Agar baland qir tepasiga chiqib, pastga qarasangiz, cho'l tomonga yastanib yotgan ko'l suvi quyosh nurida oynadek yارقirab turadi. Oydin kechalarda bu yana ham mo'jizakor, yana ham go'zal ko'rinadi. Ko'lda turli suv qushlari: o'rdaklar, qashqaldoqlar, kech kuzda g'ozlar talasi paydo bo'ladi.

Mana kechga yaqin kunbotar tomondan kelgan ikki otlıq Sho'r ko'l bo'yida to'xtadi. Ularning yurish-turishlari bejo, xatti-harakatlaridan qandaydir jiddiy ishga bel bog'laganlari bilinadi. Ular otlarini o'tloqqa, qirg'oq bo'yiga qo'yib yuborib, joy hozirlab, gulxan yoqishdi. Gaplaridan ular bu yerlikka o'xshamasdilar. Biri yapasqidan kelgan baquvvat yigit,

ikkinchisi esa qotmadan kelgan uzun bo'yli, ovozi ingichka, o'rta yoshlardagi odam edi.

– Sen bola, bu yog'iga ehtiyot bo'l, naq boshing ketadi-ya, – dedi olovga cho'p tashlar ekan baland bo'yli.

– Men-ku o'z burchimni bajararman, xuddi qo'ying og'zidan cho'p olmagandek... ammo sen – dedi yapasqi.

– Nima, sen menga ishonmayapsanmi? – jahli chiqdi ikkinchisining.

– Ishonaman, lekin bu ish juda qaltis, bilib qolishsa bormi, sen bilan meni hech kim kechirmaydi. Spitamenni o'zing bilasan, biz bo'lsak uning jonini sug'urib olmoqchimiz. Axir biror gap bo'lsa, bilasanmi, nima bo'ladi?

– Agar shu ishni o'rirlatsak, Spitamenning qanoti sinadi, shu bilan tamom – o'nglanmaydi, Sug'diyona qutuladi undan... Sen bilan bizga bo'lsa boylik, davlat oqib keladi.

– Bu nima deganing? – so'radi baland bo'yli.

– Bir o'q bilan ikki quyon... Men undan qasdimni ham olaman... – dedi yapasqi yigit mag'rurlanib.

– Uning oilasi qayerda ekan, qishloqqa bitta begona odam borsa, darhol bilinadi. Spitamenning o'zi shu yerda bo'lsa-ya! – bezovtalandi baland bo'yli mo'ylovini o'ynab.

– Bilmadim, yuragim orgamga tortib turibdi, bir falokat yuz bermasaydi, – dedi yapasqi.

– Ey, nodon, sen ham vahimachi ekansan, mening ham yuragimga g'ulg'ula solib qo'yding, qani xurjunni ochib yemakdan ol, – dedi novchasi.

Yapasqi yigit xuddi shuni kutib turgandek o'rnidan turdida, chekkaroqqa saranjomlab qo'yilgan xurjunlarning birini ochib yaxna go'sht bilan pishloq, qo'lda pishirilgan non va bir oz meva-cheva olib keldi.

Ikki odam har kim o'z xayoli bilan jimgina o'tirib ovqatlanishga tushishdi. Shu vaqt qir tomondan qo'y-qozilar suruvi ko'l tomonga kela boshladi. Ular bezovtalanib, narsalarini yig'ishtirishdi.

– Otlarni egarla, – dedi baland bo'yli yigit hovliqib.

– Agar otlarni minib jo'nab qolsak, ular xavfsirab, orgamizdan quvib, ushlab olishadi. Massagetlar bir so'zli odamlar,

ularga gap uqdirib bo'lmaydi, bekoridan-bekorga o'ldirib yuborishlari mumkin, shuni bilasammi? – dedi yapasqi hayajonlanib.

– Xo'sh, bo'lmasa nima qilamiz?

– Biz yo'lovchilarmiz, bu yerda dam olib o'tiribmiz, erta bilan yo'lga chiqamiz. Bixraga ketyapmiz, tushundingmi? – dedi novchasi go'yo aqli va tadbirkor odamdek.

Ular yana bemaol joylariga o'tirishib, qolgan yaxna go'shtni xurjunga saramjonlab, hech narsa bilmagandek, dasturxonidagi meva-chevalardan tanavvul qilaverishdi.

Shu orada suruv ham yetib keldi. Hammayoqni qo'y-qo'zilarining ma'rashi bosib ketdi, cho'ponlar «quruv-quruv» deb suruvni tartibga solishardik. Eshakdek keladigan cho'pon itlari bo'lsa, chetga chiqib ketayotgan dovdir qo'ylarni vovullab otarga olib kelib qo'shardi. Qo'ylar ham shunga o'rganib qolgandek, shataloq otib, sakrab, otarga kirib qo'shildirdi.

Mana, qo'ylar bir-birini surib, sakrab suvga yetib kelishdi. Hammadan oldin saman otda ko'l bo'yiga yetib kelgan, oftobda yuzlari qoraygan, qo'ng'ir tusli, keng yag'rinli massaget yigit o'tirganlarga e'tibor ham qilmay, oti bilan to'ppa-to'g'ri ko'lining sayoz joyiga tushib ketdi. Boshqa cho'ponlar ham undan o'rnak olib, shunday qilishdi. Bir yigit ot ustida turib, egnidagi jandasi yechdi-da, o'tning yolini ushlab ko'lga tushdi, yuz-ko'zlarini, badanlarini yuva boshladi. Qo'riqchi itlar ham egalardan qolishmay, suvga intilishdi, uzun bo'yi bilan yapasqi yigit ham cho'milganlarga havasi kelib, kiyimlarini qirg'oqqa yechdilar-da, suvga tushib yuvina boshlashdi.

Xullas, hamma bir sidra cho'milib, yuviniib oldi. Haligi qoramag'izdan kelgan massaget yigit zavq bilan cho'milayotgan musofirlarga qarab turdi-da, suvdan chiqishgach, sekin-asta ular yoniga keldi.

– Bu yerlikka o'shamaysizlar, gayerdan keldinglar? – deb so'radi ulardan.

– Bixraga ketyapmiz, asli navtakalkimiz, savdo ishlari bilan Xvayrezemga borgan edik, – dedi uzun bo'yi vazminlik bilan. Cho'pon yigit sinovchan ko'zlari bilan yo'lovchilarni boshdan-

oyoq kuzatib chiqdi, keyin otlariga, bir chekkaga tartib bilan qo'yilgan anjomlarga, hurjunlarga qaradi.

– Navtakalikman denglar, ha u yoqlarda ne gaplar bor? – o'smoqchilagandek so'radi cho'pon.

– Nima bo'lardi. Iskandar xalqni talab yotibdi. Spitamen cho'lma-cho'l, dashtma-dasht yov quvib yuribdi... – yapasqi jim bo'lib qoldi.

– Sizlar Iskandarning ayg'oqchisi bo'lmanglar tag'in, – dedi cho'pon birdan ziyrak tortib.

– Iya, nima deyapsan o'zing? Esing joyidami? Nahotki sotqin deb o'ylasang o'z tug'ishganlariningni, – dedi yapasqining bir oz jahli chiqib.

– Hozirgi zamonda odamlarga ishonib bo'lmaydi, do'ppisi tor kelsa o'z otasini ham sotib yuboradi, – dedi cho'pon va bor ovozi bilan baqirib, qo'ylarni kuzatib turgan cho'ponlardan birining nomini aytib chaqirdi. Boshiga sarig kuloh, choponi ustidan kamar bog'lab olgan, baquvvatdan kelgan abjir yigit birpasda shamoldek yelib keldi. Chaqqonlik bilan otdan sakrab tushdi-yu, xizmat degandek cho'pon boshlig'iga qarab turdi. Cho'pon boshlig'i unga «hozir» degandek qaradi-da, keyin «mehmonlar»ga murojaat etdi.

– Aybga buyurmaysizlar, bu yigit sizlarni qishloqqa olib boradi, oqsogol bilan uchrashganingizdan keyin yo'lingizga ketaverasiz.

Musofirlarning rangi quv o'chdi, uzun bo'yli jahli bilan bir narsa demogchi edi, yapasqi o'rta tushdi. Cho'ponlar boshlig'i qishloqqa borish zarurligini qat'iy talab etdi:

– Hozir hammayoqda Iskandarning ayg'oqchilari izg'ib yuribdi. Ular Spitamenni izlayapti. Shuning uchun bizdan xafa bo'lmanglar, sizlarni shundoq qo'yib yuborishga haqqimiz yo'q, qochishni xayollaringga ham keltirmanglar, baribir ushlab olamiz. Oqibati yomon bo'ladi. Kimki bizga itoat etmay qochsa, kallasidan judo bo'ladi.

Musofirlar bo'yinlari yor bermay, nollojdan massagetlar qishlog'i tomon yurishdi. Qishloq yo'li ancha uzoq edi, taqir cho'l bo'ylab ancha yurishga to'g'ri keldi. Yo'l-yo'lakay har ikkilasining fikri buzilib, bir amallab qochishni mo'ljallab

ko'rishdi. Axir, ular ikki kishi bo'lsa-yu, qo'rqib shu bir cho'ponning oldiga tushib ketaverishsa? Cho'pon ko'rinishdan ancha abjir, pahlavon yigit edi. Bo'yniga o'q-yoy osib olgandi. Umuman o'q-yoy otishda, argon tashlashda massagetlardan o'tadigani yo'q.

– Xayollaringizni buzmay yuraveringlar, bilib turibman, bir o'q bilan ikkovning qulog'ingni yopishtirib qo'yaman, – dedi cho'pon yigit. Qo'lliga o'q-yoy olib, osmonda uchib ketayotgan zag'chani otdi. Zag'chani pati to'zib, qag'illagancha yerga qulab tushdi. Ikkovlon bir-birlariga qarashdi. Ular taqdirga tan berib, endi jimgina qishloq tomon ketaverishdi.

– Spitamen qayerda hozir? – deb so'radi yapasqi oldinda – ot ustida mag'rur ketayotgan cho'pondan.

– Kim biladi, bugun qarasang Navtakada, ertasi Maroganda, makoni cho'l, baland tog' cho'qqilari...

– Uzunquloq gaplarga qaraganda, hozir shu yerda yashiriniyb yurgan emish. Oilasi ham o'zi bilan birga deyshvapti.

– Men hech narsa bilmayman, agar bilsam ham aytmayman, tushundirlarmi? Xo'sh, nega uni surishtirib qoldirlaring? Gaplaringdan haqiqatan ham ayg'oqchiga o'xshaysanlar!

– Axir biz sug'diyonalik bo'lsak, nega bizni ayg'oqchi deb o'ylaysanlar, undan ko'ra, o'ldirib qo'yaoq.

– Qiziq odam ekanсан, qo'limizga tushding, o'ldirish qochmaydi, halol bo'lsalaring bo'shatib yuboramiz, to'rt tomoning yo'l, yovuz niyati bo'lsalaring boplab jazolaymiz.

Yana ikkovlon bir-biriga ma'noli qarab qo'yishdi. Massagetlar qo'ldan o'ng'aylik bilan qutulib bo'lmadi. Ular massagetlar boshig'i ulug' Sakon qarorgohiga yetib borishganda vaqt allamahol bo'lib qolgandi. Hokim yoshi otmishlarga borgan bo'lsaham, ikki yuzi qip-qizil, baquvvatdan kelgan, zuvalasi pishiq odam edi. O'tovida o'ziga yaqin kishilar bilan so'zlashib, qumron ichib o'tirgan ekan. Sakon asirlarni ko'rib hayron bo'ldi.

– Nima gap o'zi, sizlar shunday notinch vaqtda biz tomonlarda nega izg'ib yuribsizlar? – deb so'radi Sakon. Novcha qo'l qovushtirib, ta'zim bilan yana boyagi gaplarni qaytardi.

– Agar sen Navtakadan bo'lsang, balki Spitamenni tanirсан, uni ko'rgandirsan?

– Yo'q-yo'q, tanimaymiz, – dedi yapasqi sherigidan oldin javob berib.

– Sen-chi? – deb so'radi Sakon uzun bo'yildan.

– Men ham... tanimayman.

– Spitamenni chaqirib kelinglar, – buyruq berdi Sakon.

Musofirlarning rangi o'chib, o'zlarini qo'yarga joy topa olmay, xuddi qopqonga tushgan sichqondek bezovtalandi. Ayniqsa novchasi tipirchilab qoldi. «Spitamenni shu yerda ekan-da, massagetlar orasida yashiriniyb yuribdi, degan gaplar to'g'ri bo'lib chiqdi, – deb o'yladi u. – Endi nima qilish kerak? Bizni yaxshi taniydi, endi kallamiz ketishi aniq. Bu yerlarga ajal quvib kelgan ekan! Agar Spitamenni bola-chagasi shu yerda bo'lsa, xotini ham taniydi. Biror yaxshi bahona topish kerak, bu yerga kelishimiz boisini asoslab bermasak, bizdan xavfsirab, ayg'oqchiga chiqarib qo'yishadi. Ammo, bu yerga kim yuborganligini boshimizga qilich kelsa ham aytmasligimiz lozim. Men-ku, maydi-ya, ammo anavining asabi bo'sh sotib qo'yishdan ham toymaydi». Boshini quyi solib o'tirgan yapasqiga qaradi. Rangida qon yo'q peshonasida ajinlar ko'rindi. Ko'ziga birpasda qorayib ketgandek tuyuldi.

«Ablah, o'z manfaat yo'lida otasini ham sotib yuboradi», deb o'yladi ichida novcha. Sharoit murakkab, Spitamenni aldab bo'lmaydi, zukko odam, ko'zingga qarab hammasini birpasda bilib oladi. Uning qo'ldan o'ng'aylik bilan qutulib ketolmaysan. Sug'diyonada nima gaplar bo'layotganini o'tirgan joyida bilib turadi.

Spitamenga yuborilgan odam qaytib kelib: «Spitamenni yo'q ekan, bir-ikki kundan so'ng qaytar emish...» deb aytdi. Asirlarga jon kirib, yuzlariga qon yugurdi.

– Qayerga ketibdi? – deb so'radi Sakon.

– O'z odamlari bilan saharlab chiqib ketgan ekan, aftidan hozir bu yerdan ancha uzoqda bo'lsa kerak.

– To Spitamen kelgunga qadar bularni yerto'laga qamab qo'yinglar, – dedi Sakon.

Xullas, ayg'oqchi deb gumon qilingan «mehmon»lar shaxsan Sakonning nazoratida qamoqda turdi.

Spitamen qishloqqa uch kundan keyin qaytib keldi. Sakon uni vogueadan xabardor qilib, yerto'la – zindonga boshlab bordi. Ular zindon eshigini ochib kirishganda yerda ikki kishi o'lib yotardi. Biri ovqat olib kirgan zindon qorovuli, ikkinchisi bo'lsa o'sha semiz ayg'oqchi yigit edi. Spitamen uzog tikilib, uni tanidi. U Ravshanakka uyланmoqchi bo'lgan o'sha yapasqi Siton edi...

Uning sherigi kim, qayerga qochibdi?

Spitamen hayratdan yoqa ushladi: «Bu odam massagetlar elida nima qilib yuribdi, nahoiki niyati buzug bo'lsa? Xo'sh, uning sherigi kim, qayerga qochibdi?»

Spitamen o'z qarorgohiga qaytgach, Siton va uning sherigini asir olgan cho'ponlarni yo'qladi. Ulardan qotilning afti angorini bilib olishi lozim edi. Cho'ponlarning aytishiga qaraganda, qotilning bo'y-basti baland, oq yuzli, yuzining chakka suyaklari bo'rtib chiqqan, soqol-mo'ylabiga oq oralagandi. Bir qulog'ida katta kumush ziragi bor, boshang kiyingan, egnida havorang kamzul, oyog'ida uchi qayrilgan qora etigi bor, boshiga bo'lsa sariq kuloh kiygan. Kamari zardan qilingan, kumush qinlik shamshiri bor edi. Gapirganda ovozi bir oz bo'g'iq chiqadi.

– Bu gaplaring to'g'ri-yu, ammo, o'sha odamning o'ziga xos biror belgisi bormidi, shuni aytib berolmaysanmi? – deb so'radi Spitamen.

– Ha, esladim, burnining o'ng tomonida katta so'gali bor edi, – deb qo'shib qo'ydi cho'pon.

– Mana bu boshqa gap, – dedi Spitamen.

– Cho'ponlar o'z yo'llariga ketishdi. Spitamen massagetlar yurtida izg'ib yurgan, shayton libosi kiygan bu ablah sotqinlarning nima istab kelganligini bilardi. Ammo ular kimning buyrug'i bilan bu tomonlarga kelishgani! Uning joni kimga kerak bo'lib qoldi ekan, ana shuni qorong'u edi. Cho'ponlar hushyorlik ko'rsatishibdi, iktovini ham ushlab, bu yerga olib kelishibdi. Ammo yaxshi qo'riqlay olishmabdi. O'rtada bir bechora soqchi o'lib ketibdi, Sho'rtlikning bola-chagasi ko'p ekan.

Spitamen marhumning oilasiga katta yordam ko'rsatdi – otardagi qo'y-echkilardan 20 tasini yordam sifatida hadya etdi. Xo'sh, endi savol tug'iladi: o'sha iflos, dili to'la adovat qotil kim bo'ldi ekan, sirni oshkor qilmaslik uchun o'z sherigini qurbon qilishdan ham qaytmabdi. Burnining bir tomonida so'gali bor emish. Menga kimnidir eslatyapti bu belgi, kimda bor edi shunday so'gal-a? Spitamen o'sha odamni hech eslay olmadi, qayerdadir uchratgan, lekin bir marta ko'rgan bo'lsa kerak. Agar ilgari bilgan odam bo'lsa, albatta eslard, axir uning xotirasi yaxshi-ku.

Spitamenning ko'ngliga g'ashlik tushdi. Uning dushmaniga qarshi jang qilib, qo'li tolmaydi, dasht-biyobonlarda och-nahor kezib, o'z lashkari bilan Sug'diyonaning u chekkasidan bu chekkasini kezib charchamaydi. Ammo mana bunday odamlarning sotqinliklari, iflos ishlari asabga tegib, bilakdagi kuchni qirgadi, zaiflashtradi, vujudga og'riq, bo'shashuvchilik paydo qiladi. Po'lat hech qachon sinmaydi, egilmaydi. Ammo kichkinagina zang uni chirtadi, ishdan chiqaradi. Iflos, sotqin, ig'vogar odamlar ham xuddi ana shu zangga o'sxaydi, po'lat irodali pahlavon odamlar ana shunday pastkashlarning munofiqlari ishlari tufayli irodalari bo'shashib, asablari tortiladi.

Spitamen qora niyatli ayg'oqchilarni o'yladi-yu, nazarida go'zal Sug'diyonaning pokiza bag'riga zang tushgandek tuyuldi. Qani endi o'sha iblis libosini kiygan «inson» uning qo'lga tushsa-yu, butidan ikki yoqqa yirtib tashlasa! Afsus, uning izi hozircha yo'qolgan, o'zn shaytondek qaygadir g'oyib bo'lgan. Shunday odamlar ishtirishga ham usta bo'ladi, ularning o'z rahnamolari, yo'l-yo'riq ko'rsatuvchilari bor. Yo'qsa, qayerdan paydo bo'ladi? O'z-o'zidan bo'lmaydi-ku iflos, qora ishlari!

Endi joyni o'zgartirish, bu yerdan tezda ketish kerak, bo'lmasa biror falokat yuz berishi mumkin. Iskandar uning boshi uchun butun jahonni berishga ham tayyor, shu boisdan odamlarni yollab, aldab, sotib olib, Spitameni qidirmoqda, qo'lga olish uchun hech narsani ayamayapti. Sug'diyonaning zodagonlariga boylik, hatto podshohlik va'da qilmogda. Faqat Spitameni unga ushlab berishsa bo'lgani. Axir Iskandarning

erta-yu kech tinchligini buzib, hayotini xavf ostiga solayotgan, askarlarini birma-bir qadam-baqadam qirib, qasos olayotgan shu Spitamen-kul Agar Spitamen bo'lmaganda, allaqachon Sug'diyonani bo'ysundirib, Hindistonga yo'l olardi. Spitamen uning yo'liga to'g'anov, oyog'iga tushov bo'lyapti. Buni Iskandar yaxshi biladi.

Massagetlar yurtida yashirilib yurganligi endi hammaga ma'lum bo'libdi. Buning sirli joyi qolmabdi. Qochib ketgan ayg'ochi – sotqin o'z xo'jayinlariga bu xabarini bugun-erta yetkazadi. Demak, Iskandar tez orada shu tomonga yurish boshlaydi.

Spitamen o'sha kunioq kechga tomon o'lasini olib, o'z qo'shinlari bilan Sug'diyonaning noma'lum tarafga qarab yo'l oldi.

JOHILLIKDAGI AQLSIZLIK

Dionis bayrami yaqinlashib qolganligi munosabati bilan katta tantanaga tayyorgarlik ko'rildirdi, tangri taolilo yo'liga katta qurbonlik qilmoqlik darkor. Iskandar bu safar qurbonlikni negadir Dionisga emas, balki o'zicha yangi xudolarga, Dioskuralarga atadi. Saroy atrofidagi ayrim og'ziga kuchi yetmaydiganlar podshohning bu «qilg'i»ni «yovvoyi»lar ta'siriga yo'yishdi. «Hammasi osiyocha urf-odatlariga moyillik oqibatida keilib chiqmoqda», – degan gaplar tarqaldi.

Shu bayram munosabati bilan Maroqanddagi bazm vaqtida shunday katta mojaro ro'y berdiki, bu Iskandarga juda qimmatga tushdi.

Iskandar ziyofatga osiyochasiga kiyinib chiqqandi. Chunki marosimga Maroqandning ancha e'tiborli kishilari, zodagonlari ham taklif etilgandi. Shunday paytda ularga shu yo'l bilan ta'sir o'tkazib qo'yish ham kerak-da, buni Iskandar atayin qilardi. Oqibat, xuddi podshoh o'ylagandek bo'lib chiqdi, hamma yig'ilgan vaqtda Iskandarning milliy libosda tashrif buyurishi kuchli olqishlarga sazovor bo'ldiki, hatto uning bu ishini ma'qullamaydigan, o'z e'tiqodini mensimaslikda ayblayotgan muxoliflari ham chapak chalishga majbur bo'lishdi.

Iskandar osiyocha liboslarni ana shunday tantanalar vaqtida, keyin mahalliy zodagonlar, shahar hokimlari, Sug'diyona, Baqtriyaning e'tiborli odamlarini qabul etganda kiyardi. Shuningdek, zarur bo'lgan vaqtda mahalliy xalqlarning rasm-rusumlari ham qo'llanilardi. Xorazm shohi Farasman Iskandar huzurida bo'lganida uning osqicha liboslari o'ziga juda yarashtirganligini ko'pchilik huzurida aytib: «Bu bilan xavayremliklarning sizga bo'lgan hurmatini yana ham oshirdingiz», deb aytgan edi.

Mastlik – aql-idrokning idorasizligiga olib boradi, deganlaridek, ichkilik avjiga minga sari safsataboqlik kuchaydi. Iskandarning «erkasi» Klitaynigsa o'zini yo'qotib, atrofdagilarga tegajog'lik qilaverdi. Keyin ba'zan ovozi balandlatib: «Qahramon ota-bobolarimizning xizmatlarini mensimay, hadeb Aleksandarni maqtayverish kerak emas, u hali odamlar og'ziga tushadigan nima ish qilibdi, hammasi makedoniyaliklar xizmati», deyaverdi. Kimdir Filippning ishlarini maqtay qolgan edi, Klit yana avjiga minib ketdi.

– Men Granikdagi jangda Iskandarni o'limdan qutqarganman, – dedi hammaga eshittirib.

Majlis ahli jimib Klitga qaradi, shunda u o'rimdan turib o'ng qo'lini Iskandarga ko'rsatib:

– Mana seni qutqargan o'sha qo'l, Aleksandri! – deb baqirdi.

Iskandar haddan oshayotgan Klitning so'zlariga chiday olmay jahl bilan o'rimdan gurgan edi, yonidagi «do'stlari» uni ushlab qolishdi. Aksiga olib Klitning orqasidan qurbonlikka atalgan uchta qo'yni yetaklab kirishdi.

Qizig'i shundaki, Iskandarning kayfi ko'ziga qurbonlikka atalgan qo'ylarning oldida Klit ham olib kiritilgandek tuyuldi. Qurbonlikka atalgan qo'ylar uchta emas, to'rtta bo'lib ko'rindi podshohga. Buni podshoh yaxshi alomatga yo'ymadi. O'zi kechasi yomon tush ko'rib, kuni bilan xavotirda yurgandi. Endi Iskandar ortiq chiday olmadi:

– Ablah, – dedi baqirib.

Shunda Iskandar qo'liga hech narsa ilimmay dasturxondagi olmani olib Klitga o'tdi-da, qilichini qidira boshladi. Asabi buzilgan podshoh jahl bilan yaroqbardorlarini chaqirgandi,

endi sho'rlilik arz-dodini kimga aytadi, axir Klitni podshohning o'zi o'ldirgan bo'lsa! Meni o'limdan qutqarib qolgan Klit bo'lsa, tarbiyachim uning sezimli onasi bo'lsa, endi o'z Vatanimga nima deb boraman, axir qani Klit, senga ishonib yuborgandim, deb so'rab qolsa nima deb javob beraman.

Iskandar hasrat-nadomat bilan qag'urib, hadeb faryod chekaver-gach, Klitning jasadini olib ketishdi.

Shundan keyin podshoh yana o'z yotoqxonasiga kirib ketdi-yu, uch kungacha u yerdan chiqmadi, ko'kragini yerga bergancha motamsaro, ochlik e'lon qilgandek tuz totmay yotaverdi...

Iskandar o'z odamlari oldida yuzi shuvut bo'lib, kuyib-ezilib, ruhan azob chekayotgan bir paytda ba'zi bir qiliqlarni o'ylab ko'rishga «vaqt topdi». Hā, inson arilab-darilab, shon-sharafarga belanib, cho'qqiga chiqqan paytda bosar-tusarini bilmay yaqinlari yuziga oyqo' qo'yadi, haqoratlaydi, o'ziga yaxshilik qilgan, tarbiyalagan mehribon kishilarini unutadi, ammo hayotning qahri, yashash qonuniyatlarining qasosi nuqtalari borki, ular inson irodasiga bo'ysummaydi, vaqt-soati kelib o'zing bilmay, oyog'ing ostidan bu falokat chiqib qolib, boshingga to'qmoq urilgandek gangib qolasan.

Iskandar ham shon-sharafilar og'ushida o'zini tuta bilmay qattiq zarbaga duchor bo'ldi. Hech o'ylamaganda, johillik ustida shunday mudhish aqlsizlik ro'y berdiki, endi podshoh o'z yog'iga o'zi qovrilib yotibdi.

Shunday paytlarda ulug'allomami, jahongashta sarkardami yoki podshohni o'z qilmishlari haqida jarohatning og'rig'i ketgunga qadar o'ylaydi, iztirob chekadi. Kimlarga yomonlik qildi, kimning ko'nglini og'ritdi, man-man bo'lib, bosar-tusarini bilmay qolganligining sabablari nimada, hayot so'qmoqlarida ketayotib qayerda qoqildi, xullas ana shular haqida uzoq o'ylab, o'zicha o'zi mulohaza yuritadi. Mana, jahon podshohliligiga da'vogar bo'lgan Iskandarning yolg'izlikdagi fikr-o'yari.

Iskandar Eron, Baqtriya, Sug'diyonani o'ziga buy sundirib, g'olib yurishlari so'ngida aysh-ishrat, bazm qilayotgan bo'lsa ham, lekin go'zal, g'aroyibotlarga boy va g'oyat qashshoq bu o'lkaning muqaddas tuprog'i unga og'irlik qildi, qancha

ko'ngilsizliklar keltirdi. Nega shunday bo'ldi, qancha-qancha mard jangchilari dasht-u biyobonlarda, cho'llarda yirtqichlarga yem bo'ldi, qoyalardan yiqilib o'ldi, og'ir janglarda halok bo'ldi, Manedemdek bir qancha atogli sarkardalari shu tuproqda ajal topdi. Ussurshon tog'larida, Kirisaxta ostonalarida, Zarafshon vodiysi qishloqlarida xalq qasoschilari qo'lida jon berganlar ozmi? Haqiqatan ham Turon zamini Iskandar uchun og'irlik qildi, shu yerda o'zi ham bir necha bor yaralandi, og'ir kasalga chalindi, tinchligi ketib, asablari qaqshaydigan bo'lib qoldi, Klitga nisbatan qilingan qotilligi ham ana shu asabi charchaganligi, falokatlar oqibati bo'lsa ne ajabi!

Sug'diyonaning odamlariga «yovovoyi» deb past nazar bilan qarash makedoniyaliklarga odat bo'lib qolgan daryoning narigi tomonidan kelgan skif elchisining so'zlari hamon yodidan chiqmaydi. Maroqandga tantanavor kirib borganida devonaning unga aytgan mushohadalari-chi? Sug'd ovchisi Aspating gaplari hamon esida. Hammadan ham qo'lga tushmas, mohir sarkarda Spitamenning harbiy mahoratiga tan bermaslik mumkinmi? O'rmonda o'ziga tashlangan turon yo'lbarsini esladi, agar o'shanda sal xatoga yo'l qo'ysa, yirtqich uni g'ajib tashlardi. Buni sezgandi, ammo nomus kuchlilik qilib yuragidagi bu gapni hech kimga ayt-madi.

Ha, bularning hammasi Iskandar uchun oddiy urush emas, asab urushi edi. Hozir o'zini qattiq yaralangan, bezib qolgan yirtqichga o'xshardi. Qo'llarining kuchi, madori, belining quvvati ketib qolgandek. Turonga kelib uning jahonga hokim bo'lish haqidagi orzusi, ezgu niyati negadir so'nib, sillasi quriganday edi...

Ha, Turon yerlarida Iskandarning kuchi qirgildi... Shu-shu o'ziga kela olmadi.

Iskandar yotog'ida uch kun eshikka chiqmay motam tutdi, hamma qilgan ishlarini ko'z oldiga keltirib chiqdi. Eng yaqinlari ham eshigi yoniga borib, uning yoniga kirishga yuraklari dov bermadi, tirqishdan qarab, yerga yopishib yotgan podshohni ko'rib, nima qilishlarini bilmay qaytib ketishardi.

Oqsoqollar, sarkardalar Iskandarning yoniga birorta gapga usta, bosiqroq odamni kiritishga qaror qilishdi. Bun-

ga hammadan ham Iskandarning faylasufi Anaksarx to'g'ri keladi. U gap topib beradi, buning ustiga podshoh uni ancha hurmat qiladi. Keyin boshqalar ham kirib Iskandarni «ovutishi» kerak. Bu fikr hammaga ma'qul tushdi.

Anaksarx oyog'ining uchida kirib astagina Iskandarning yoniga o'tirdi-da, uning boshiga qo'lini qo'ydi. Podshoh buni sezib, gunohkordek ho'ng'rab yig'lab yubordi.

– Ulug' podshoh, qo'y endi, axir sen butun el-yurtlarning buyuk hukmdori bo'lsang-u o'z irodangni idora eta olmasang... Bu senga yarashmaydi. Bo'lar ish bo'ldi, ming yig'laganing bilan Kilti tiriltirib bo'lmaydi.

– Qani endi tiriltirib bo'lsa. O, Zevs, meni kechir, nima gunohlar qilib qo'ydim, – yana yig'lagi Iskandar.

– Hamma ayb Kiltning o'zida, saroydagilarning hammasi shunday fikrda, qo'y endi, olamning muammolari to'lib yotibdi, hamma senga intizor.

Anaksarxning insoniy qonun-qoidalariga rioya qilish, adolati bo'lish, ayniqsa qonunning tosh-u tarozusi podshoh qo'lida bo'lishi lozimligi haqidagi nasihatomuz mulohazalari Iskandarga yoqdi. Podshoh o'rnidan turib o'tirdi.

– Ulug' podshohim, sen nima uchun g'alaba qilgansan, ulug'vor orzularni amalga oshirish o'rniga yosh boladag yig'lab o'tirish uchunmi? Yo'q, idora etmoq uchun, hukmdorlik qilmoq uchun, – dedi so'zining oxirida Anaksarx.

Iskandar faylasufning «ibrati va oqilona so'zlaridan minador bo'lganligini» bildirdi.

Faylasuf chiqib ketgach, Kallisten tashrif buyurdi. Iskandar tarixchi bilan uzoq so'zlashmadi, uning «oqilona», chuqur fikrlarini jimgina eshitdi.

Lekin keyin kirgan «do'stlarining» ulug' Dionisga qurbonlik qilmaganligi ushbu ko'ngilsiz voqealarga asosiy sabab bo'ldi», degan fikrlari podshohni ancha tinchlantirdi. Ha, aybini xudolarga yo'ydi, keyin Iskandarning o'zi bosh-qosh bo'lib, tangri yo'lga qo'y, mol so'yib, katta qurbonliklar berdi.

Maroqanddagi ziyofat vaqtida ro'y bergan bu fojialarning so'ngida aslini olganda Iskandarning Sharqdagi siyosatiga qarshi butun bir oqimning manfaatlari yotardi. «Filipp

gvardiyasi»dagi eski makedoniyaliklar podshohning yovvoyilar yurtida olib borayotgan yangi tartiblarini ma'qullamadilar, «qullar»ni bilimli va ozod ellinlar bilan tenglashtirib bo'lmaydi, sharqliklar to'laqonli xalqlar emas, degan qoidaga amal qilardilar.

Forslarni ziyofatga taklif etish, hokimlikka tayinlash, suvoriy «do'stlari» bilan xizmatga qabul etish, «yovvoyi»larga uylanish kabi tadbirlar ularga yoqmadi. Kallisten ana shu oqimning asosiy tashabbuskorlaridan biri edi.

Bir ziyofat vaqtida shunday voqea yuz berdi.

Iskandar oltin kosaga sharob to'ldirib, o'zi ho'pladi-da, keyin atrofdagi sarkardalarga uzatdi.

Ular ham sharobni qo'lga olib, ichib, o'rinlaridan turishdi, keyin egilib podshohga ta'zim bajo keltirishdi, shundan so'ng Iskandarning etagini o'pib qo'yishdi. Oltin kosadagi mayni barcha ziyofat ishtirokchilari bitta-bitta ho'plab, o'sha harakatni qaytarishdi. O'shanda Kallisten ta'zim qilishdan bosh tortdi. Podshoh ham etagini o'pishga ruxsat bermadi.

Shunda ziyofatdagilar:

– Kallisten, sen bu ishing bilan ko'p narsa yo'qotding – deb unga hazil qilishdi.

– Ko'p narsa emas, faqat bittagina o'pish yo'qotdim, – dedi kulib.

Iskandar kunlardan bir kuni ovga chiqdi. Ko'pincha bunday vaqtlarda podshoh ovga o'zining hamma yaqinlarini taklif etardi. Shunda qayerdandir bir to'ng'izning, podshohga tashlanib qolganda, Iskandarning Germolay degan shaxsiy sogchisi undan oldin nayza sanchib to'ng'izni o'ldirdi. Shunda Iskandar g'azablanib, shaxsiy sogchisini yalang'och qilib qamchilashni buyurdi. Shu voqeadan keyin qattiq haqoratlangan Germolay o'z atrofiga tengdosh yoshlarni yig'ib, podshohga qarshi suiqasd uyushtirmoqchi bo'ldi. Ular sakkitiz-o'n kishidan iborat bo'lib, Iskandarni uxlab yotganida o'ldirmoqchi bo'lib, bir marta hatto sogchini ham qo'lga olishgan. Suiqasd tayyorlangan o'sha kechada Iskandar to sahargacha ichkilikbozlik qilgan, tongda o'ldirishga qo'yilgan sogchi bo'lsa almashinib, reja amalga oshmay qolgandi. Yoshlarning biri yaqin do'stiga voqeani aytib

qo'yadi-da, bu gap Ptolemey Lagning qulog'iga yetadi. Shundan keyin suiqasd qatnashchilarning hammasi qatl etiladi.

Maroganddagi bazm vaqtida ro'y bergan qonli fojia bunday qaraganda badmastlik oqibati, «jahl chiqqanda aql ketadi» qabilidagi ishdek ko'rindi. Ammo keyingi voqealar Iskandarning qonli yurishlari barchaning joniga tegib, uning qo'shinlari o'rtasida ham, siyosiy arboblari, qo'shin boshliqlari orasida ham norozilik kayfiyati tobora oshib borayotganidan dalolat berardi.

BIRLASHISH, YANA BIRLASHISH KERAK

328-yil... Kuz. Ertalabdan boshlangan qora sovuq yengil-yupun kiyingan, oyoqyalang, qorni to'yib ovqat yemagan bolalar, ayollar, yaradorlarni yana ham qattiq azobga qo'ydi. Yoz bo'yi tandirdek qizib yotgan qum barxanlari endi muz bo'lib qolgan, zahri tovoningdan miyanggacha urardi. Quyoshning issig'i yo'q, eshak o'ldiradigan oftob deyshadi osiyoliklar bunday kezlarda cho'lga yashashning o'zi bo'lmaydi. Darbadarlik, ko'chmanchi hayot, hamisha xavf-xatarda yashash odamlarning tinkasini quritib yuborgan. Tezroq tugay qolsaydi bu ayanchli betinch, shum kunlar... Turli el-elatlarga mansub bo'lgan O'rta Osiyo xalqlari birgalashib yunon-makedoniyalilarga qarshi kurashardi-yu, lekin vaqti kelganda ana shu qiyinchiliklar odamlarning jon-jonidan o'tib ketganda, turli gap-so'zlar, noroziliklar, o'zaro nizolar boshlanardi. Spitamen o'zining iroda kuchi bilan ana shu turli til, odat va xislatlarga ega bo'lgan elalalar, qabilalarning boshini bir joyga qovushtirib turar, ba'zan jismoniy baquvvatligi ham unga qo'l kelardi, uning izidan quvgan, o'zidan bir necha bor kuchli, tajribali, yaxshi qurallangan dushmaniga qarshi kurash ham uni chinig'itirib yuborgandi. Spitamen ba'zan-ba'zan qiyinchiliklarga mardonavor bardosh bergan vatandoshlariga qarab g'ururlanardi. Ayollar, qariyalat, bolalar-chi? Ular ham kecha-kunduz o'lsa-o'lib, yotsa-yotib, och-nahor cho'lma-cho'l yurishibdi. Ammo ba'zan ularni tashlab ketishga to'g'ri keladi, lekin shunda ham shor'liklar nolishtimaydi, hammasiga chidashadi. o'zining xotini Odatida-

chi, o'g'illari-chi? Albatta, odam temir emas, ba'zan-ba'zan qiyinchiliklarga chiday olishmaydi, isyon ko'taradi. Odatida ham shunday og'ir damlarda turish-turmushidan norozi bo'lib, bir-ikki marta erining kayfiyatini buzdi. Nima qilsin, ilgari tinchlik vaqtlarda rohat-farog'ati hayotga o'rganib qolgandi, endi bo'lsa darbadarlik joniga tegib ketdi...

Bir yoqda qilichini qayrab qish kelyapti. Sug'diyonada ba'zi yillari qish juda ham qattiq keladi. Biydek cho'lga qishi-qirovi kunlarda yashash qiyin, chorvaga yem-xashak yetishtirmaydi, mayda bolalar, qariyalat, ayollarning ahvoli ayanchli, ularning issiq kiyim-kechagi yo'q.

O'rta Osiyoning qattiq qishiga makedoniyaliklarning ham chidashi qiyin. Ularning hammasi ham qishlik kiyim-bosh bilan ta'min etilmagan. Ammo bosqinchi bosqinchiligi qildi, hamma og'irlik xalq ustiga tushadi, talon-toroj aviga minadi. Sug'diyonadagi hamma teri-yu, qunduzlar, quruq meva-chevalar Iskandar odamlari tomonidan tortib olingandi.

Sahro chekkasidagi bu sayhonlik shu kunlarda ming-minglab issiq uyini tashlab chiqishga majbur bo'lgan odamlar uchun makon edi. O'z ayanchli turish-turmushidan uqubat chekib norozi bo'lganlar, notinch hayot jonlariga tegib ketgan kishilar ana shu qiyinchiliklar oldida o'jiz, asablarib o'shshagan, iloji bo'lsa darbadarlikdan, og'ir hayotdan qutulish uchun Iskandar huzuriga yalinib borishga ham tayyor edi. Ba'zi bir g'alamis sotqinlar bu norozilik kayfiyatidan foydalanishga urinishardi.

Sahroda nima ko'p - saksovl ko'p. Bu yerning eng jonga oro kirayotgan narsasi ham shu. Kun-u tun gulxan o'chmaydi. Ovqat ham, kiyim-bosh ham shu gulxanlar.

Sahroyilarning yurak dardlarini bitib sig'inadigan chudolari ham shu olov edi...

Gulxan atrofi gavjum. Babax hech kimga so'z bermaydi, og'ziga kelganini ayamaydi ham, negadir har so'zining oxirini ilmoqlik qilib, ustalik bilan Spitamenga taqaydi. Pardali qilib, «undan hamma norozi», deb aytib yubordi. Gulxan atrofidagilar bo'lsa uning so'zlarini quloqlarini ding qilib e'tibor bilan tinglashardi.

– Sug'diyona, Baqtriya boshiga tushgan bunchalik og'ir kulfatlar, qirg'inlarga Spitamen aybdor, – dedi haligi ovozi.
– Hoy, og'zingga qarab gapir, nima deb vaysavapsan? – dedi massaget jangchisi.

– Ey nodon, men haq gapni aytdim, urishib, o'zimizni xavf-xatarga solib nima qilamiz, bu azoblar kimga kerak. Yaxshisi Iskandarga bo'ysun-da, uyimga tinch yotib uxla, Spitamen bo'lsa erta-yu kech urushni o'ylaydi, Iskandirga teng kelib bo'ladi?

– Nega Iskandarga bo'ysunar ekamiz, – dedi jangchi yigit.
– Axir, shuncha yillardan beri forsarlarga qaram bo'lib keldik, soliq to'ladik, xo'sh, nima bo'пти, eydi bo'lsa shu savlini Iskandarga bersak bir joyimiz kamayib qoladimi?

Ba'zilar Babaxning gaplarini ma'qullashdi. Shu naqtagacha bir chekkada jimgina turgan Uab endi gapni ilib ketdi.

– Qancha odamlar o'lib ketdi, qancha shaharlar, qishloqlar yondi. Nega shunga yo'l qo'ydik? Kelishib qo'ya qolsak bo'lardik!

Hamma yalt etib Uabga qaradi. U ham Babax aytgan gaplarni boshqachasiga takrorlardi. Keyin asl maqsadga o'tdi.
– Hozir Iskandar Spitamenini qidirib, quvib yuribdi. Agar uni qo'lga olsa, o'sha kuniyog' urush to'xtaydi...

– Hoy, endi haddingdan oshma, bola, xuddi kallangni olmadek uzib tashlayman, – dedi baquvratdan kelgan, bir qulog'iga katta kumush baldog' taqqan shopmo'ylov baqtriyalik jangchi.

– Mana, uzaqol kallamni, o'zi ham og'irlik qiliyapti, sen olmasang Iskandarning odamlari uzib tashlaydi. Bu ahvolda bari bir hammamiz qirilib ketamiz.

– Sen ig'vogarni Iskandar odamlari sotib olganga o'xshaydi, – dedi haligi baqtriyalik qizishib.

– Mayli, sen meni sotqin, ig'vogar deyaver, lekin sen-chi, o'taketgan ahmoq ekansan. «Sichqonning o'lqisi kelisa, mushuk bilan o'ynashadi», Iskandar kim-u Spitamen kim bo'пти, unga teng kelib bo'ladi? – dedi Uab.

– Spitamen cho'l qoploni, Iskandar undan qo'rqadi. Shuning uchun senga o'xshagan sotqinlarni yollab, pahlavonimlarni o'ldirmoqchi, – dedi haligi massaget yigit.

– Qoplon emish, bo'lmasa nega qochib yuribdi, ana katta maydon, chiqib Iskandar bilan yuzma-yuz kurashsin, – dedi Babax.

– Qani, bo'lmasa sen borib Iskandarga ayt, Spitamen bilan yakkama-yakka maydonga tushsin, o'shanda ma'lum bo'ladi, kim qoplon-u kim qo'rqoq, – dedi baqtriyalik tutaqib.

– Iskandar kuchli, Spitamen undan yengiladi, – dedi Uab.
– Spitamen zo'r, – dedi baqtriyalik.

– Iskandar zo'r, – dedi Uab.

Baqtriyalikning jahli chiqib gulxan yonidan turib, Uabning yogasidan bo'g'ib oldi-da, mushiti bilan burniga tushirdi.

Ko'pchilik bo'lib ikkovini ajratib qo'yishdi.

– Sotqinlar, axir biz qanday odamlar orasiga tushib qoldik, nega indamaymizlar, hoy odamlar: Axir, Spitamen bizning faxrimiz, yo'lboshchimiz-ku! Bu ablalar nima deyishyapti o'zi?

– To'g'ri, to'g'ri, bular Iskandarga sotilganlar, ushlash kerak ularni, – qo'shilishdi unga bir necha jangchi yigitlar.

Haligi baqtriyalik qilichini sug'urib Uabning oldiga keldi. Ammo Uab unga chap berib, yaqinida turgan yo'rg'asiga minib qamchi bosdi-yu, yeldeki uchib ketdi. Babax ham birpasda ko'zdan g'oyib bo'lib qoldi.

– Kim taniydi ularni? – so'radi haligi baqtriyalik.

– Biz tanimaymiz, – dedi massagetlar.

– Hech ko'rmagandik bu yerda ularni, – dedi dax jangchisi.

– Boshqa yovqandan kelishgan bo'lsa kerak, – dedi fors yigiti.

– Ular bizning qo'shilmamizdan emas, qaydandir paydo bo'lib qolishdi, – dedi usrushonlik bir chol.

– Ablalar, sotqinlar, ularga gulxanimiz chekkasida ham joy yo'q. Ularning jazosini xudoning o'zi kechirsin, – dedi baqtriyalik qilichini qiniga solarkan.

Hamma yana gulxan chekkasiga cho'lkaladi.

Kechga tomon Spitamenning qarorgohiga barcha qo'shin boshliqlari to'planishdi. Endi qish kelyapti, nima qilish kerak. Shu haqda o'zaro maslahatlashib olish, bir qarorga kelish lozim.

Spitamenning qarori qat'iy, uni bu yo'ldan hech nim qaytara olmaydi. U butun kuchlarni to'plab, bir magsadda birlashtirib, dushmanga qarshi tinimsiz kurashmoqchi. Bu

– uning qat'iy qarori. Lekin qabila boshliqlarining ayrimlari og'ir qiyinchiliklar oldida esankirab o'z hayotlari, oilalarining taqdirini o'ylab qolishdi. Ayniqsa, keyingi qattiq jangdan so'ng, asabi bo'shlar hayotlarini xavf ostiga qo'ymaslik uchun hatto Iskandarga bo'ysunishga ham tayyor edilar. Sug'diyonaning eng obro'li, e'tiborli kishilaridan biri Oksiartning iktilanishi Spitamenni, boshqa qabila boshliqlarini hayratga soldi. Oksiart o'z oilasi, bola-chaqalarini o'rtaga qo'yib, jang qilish faqat nohaq qon o'ktilishiga olib kelishini tushuntira ketdi. Spitamen uni qattiq siltab tashlamog'chi ham bo'ldi, lekin andisha qildi...

– Iskandar unga bosh egib borgadlarni kechiradi. Hozirgi ahvolda bu bepoyon, kimsasiz, o'lik cho'lda hammamiz halok bo'lishimiz mumkin. Mana, bir misol. Xyarezem shohi Farasman Iskandardan izzat-hurnat topdi. Axir, podshoh uni o'ldirmadi-ku! Shu boisdan bizlar ham Iskandar huzuriga bosh egib borsak, chakki bo'lmas, – dedi Oksiart o'tirganlarga murojaat qilib.

Qattiq janglarda yonma-yon turib, manfur dushmanga qirshi mardonavor kurashgan quruldoshining iktilanishlari Spitamenga qattiq ta'sir etdi. Buning ustiga Oksiartning bunday noo'rin begarorligi boshqa qabila boshliqlarining ham kayfiyatiga ta'sir etmasdan qolmasdi. Zarafshon bo'ylarida, Maroqand ostonalarida, skif dashti yoqasidagi qattiq janglarda o'z lashkarlari bilan namuna ko'rsatib, qahramonlarcha jang qilgan sarkardalardan biri Oksiart edi-ku! Nega birdan ayrib qoldi. Unga kim ta'sir ko'rsatmoqda, biror g'alamis odam o'rtaga tushdimi? Iskandarning bu sohadagi ba'zi bir tadbirlari Spitamenga ma'lum. O'rtaga e'tiborli kishilarni qo'yib, katta vadalar bilan ba'zi asabi bo'sh, boylikka mukkasidan ketgan odamlarni «aynitib» o'zi tomoyga og'dirib olayotganligi haqida ma'lumotlar Spitamenga ma'lum edi. Oksiart ham balki o'shandaylarning domiga ilinib qolgan bo'lsa ajab emas.

Spitamening Oksiartga izzat-hurnati beqiyos edi, hatto u bilan so'zlashganda bir oz yimaniy turar, agar biror fikr bildirsa, darhol qo'llab-quvvatardi. Bu albatta Spitamenning Ravshanakka nisbatan bo'lgan iliq, samimiy sevgisi oqibati edi. Shu boisdan Oksiartga biror mara qattiq so'z aytmagandi.

– Hurmati Oksiart, o'zingiz bir o'ylab ko'ring-a, bizning ming-minglab vatandoshlarimiz, qavmi-qarindoshlarimizni qirib tashlagan podshohga bosh egib boraylikmi! Agar shunday sotqinlik qilsak, halok bo'lgan vatandoshlarimiz go'rda tik turadi. Biz bekorga sizlar uchun jonimizdan kechgan ekanmiz deb ruhlari ozor chekadi! Ulug' Axuramazdaga sajda qilib aytaman, agar shunday yo'l tutsak, ular ham, avlod-ajdodlarimiz ham bizni kechirmaydi!

Spitamening jim qoldi. O'rtaga sukunat cho'kdi. U do'stlarining, safdoshlarining ko'ziga tik qaradi.

– Gaplaring to'g'ri, ammo mening ham oilam, farzandlarim bor, na chor! – dedi Oksiart.

Maslahati ish buzilmas, – dedi shu vaqtga qadar jim o'tirgan Xorien. – Har holda Oksiartning so'zlariga bir oz e'tibor qilsak yanglishmaymiz. Ulganlar o'lib ketdi, endi bu yoqdagilar omon bo'lsin. Hammamiz qirilib ketgandan ko'ra aql-farosat bilan ish tutaylik Butun-butun shahar-qishloqlar yonib kultepaga aylandi. Bu yog'ini ham o'ylab ko'rish kerak!

– Hali sen ham shu fikrdamisan, ey Axura, nimalar bo'lyapti o'zi? – dedi Spitamen osmonga qarab.

Oksiart ham, uni quvvatlagan Xorien ham jim qolishdi.

– Azamatlarim, ishongan tog'larim shunday deb tursa, endi men kinga suyanay. Kinga borib arz-dodimni aytay. Bilaklaring kuchi ketib, qiliching o'tmaslashib qoldimi, azizim Xorien! Axir makedoniyaliklarni adabini bergan, jang maydonida ular safiga qo'rquv solgan sen emasmiding! Yoki Oksiart yo'ldan urdimi seni! Endi sovuq cho'lda bizga umid bilan boqqan och-yalang'ochlarga nima deyimiz. Sizlar bekorga qon to'kdingiz, kechirasizlar, bizlar endi Iskandarga sajda qilamiz, deb aytaylikmi? Shunday desak to'ri bo'ladimi?

Hamma jim qoldi, Spitamenning so'zlariga hech kim javob bermadi. Xullas, kengashda bir fikrga kelish qiyin bo'ldi, hamma tarqaldi. Spitamenning asabi buzilib, qarorgohda bir o'zi qolib negadir sovgotib eti uvushdi, tuya junidan qilingan katta po'stinini, yopindi-yu, bir chekkaga yonboshladi. U endi o'z hayoti haqida, oilasi haqida o'ylardi.

Ko'ngliga ne-ne gaplar keldi. Hayot juda murakkab, ayanchli, kurash og'ir, bu ahvolda qanday qilib dushmanni muqaddas tuproqdan quvib chiqarish kerak. Younga bir o'zining kuchi yetadimi? Agar qurolidosh do'stari qo'llab-quvvatlamasa, safdoshlari yordam bermasa, hamfikr bo'lmasa, qanday qilib jang qilish mumkin. Hamjihatlik bo'lmasa, hamma ish chappasiga ketadi, biz shuncha vaqt bekorga qon to'kkan ekamiz-da! Bu yerda faqat bitta muhim narsaga amal qilmoq zarur! Birlashish, birlashish, ha, manfur yovga qarshi bir mushit bo'lib kurashish kerak!

BO'RILAR

Ertalab boshlangan yomg'ir kechga borib tindi. Yengil shabada turib bulutlarni joy-joyiga ko'chirib yubordi. Ko'r oyinda cho'l yuzasi g'ira-shira ko'rinadi. Mana, bulutlar orasidan chiqqan to'lin oy hammayoqni yoritib yubordi. Bepoyon cho'l xuddi kunduzgidek yorishib ketdi. Qo'r oyinda qora tulpor yana ham bahaybat ko'rinadi, uning ustida qoplon terisi yopilib olgan, keng yag'rinli suvoriyning ko'rinishi-chi? U cho'l bo'ylab zulukdek qora otining ixtiyorini o'ziga qo'yib, asta-sekin borardi. Suvoriyning oti kishnab, to'satdan to'xtab qoldi. Xayol surib kelayotgan suvoriy nima bo'ldi, degandek atrofga qaradi va barxanlar ustida qorayib turgan bo'rlar to'rtasiga ko'zi tushdi. «Senlar qolgan ekansanlar meni ta'qib etmagan...» xayolidan o'tkazdi g'ijini suvoriy.

G'ira-shirada bo'rlarning qanchaligini bilib bo'lmasdi. O'tliq o'qdonni olib undagi o'qlarni bamayixotir sanab chiqdi, keyin otining uzangisiga oyog'ini tirab, xotirjam o'z yo'lga ketaverdi. Bo'rlar ham o'tliq ketidan izma-iz borishardi. Suvoriy o'tga qamchi bosdi, tulpor bir zarbning o'zidayoq tezlashib ketdi. Bo'rlar ham suvoriyning ketidan jon-jahdlari bilan quvishdi. O'tliq orqasiga qayrilib, chaqonlik bilan o'ng tomondan unga yaqinlashib kelayotgan bo'riga kamondan o'q uzdi. Bo'ri qo'rqinchli ovoz chiqarib, chiyillagancha o'mbaloq oshib ketdi. Suvoriy o'tga yana qamchi bosdi. Bo'rlar yana quvishni davom ettirdi. Uq-yoydan otilgan ikkinchi o'q yana bir bo'rinni

yer tishlatdi. Endi bo'rlar ikkovlashib, otning ikki tomonidan kelishdi, biri tulporning uzangisiga yaqinlashib qolgandi, otning o'zi orqa tuyog'i bilan shunday tepdiki, bo'ri qum to'zoni ichida yo'qolib ketdi, ikkinchisi esa mohir merganning o'qidani charxpalak bo'lib ag'darildi. Xullas, shu alfozda chavandoz ketma-ket yana uch bo'rini sulaytirdi. Holdan to'yan och bo'rlar endi natija chiqmasligini bildi, shekilli, sekin-asta orqada qola boshladi.

Suvoriy to'xtab yana ortiga qaradi. Ko'r oyinda hech narsani ilg'ab bo'lmasdi. Oppoq pag'a-pag'a bulutlar oy yuzini bekitib qo'ygandi. Suvoriy endi shoshilmasdan o'z yo'lga ketdi. Uning vafodor tulpori ham ancha tinchlangandi. Egardan cho'zilib otining yollarini siladi. «Qani endi dunyoda hamma sendek vafodor bo'lganda edi, Qorasochim» deb qo'ydi. Bo'rlar-chi? Ular umrbod yomonlikka tug'ilgan. Nega shunday... Bo'rlarga o'xshab, vahshiylik, birovlariga ozor berish uchungina yashayotgan insonlar bor bu dunyoda! Iskandar-chi, uning odamlari-chi? Ular ham xuddi shu och bo'rlardek mening izimga tushib soyadek kuzatmoqdalar, odamlarning tinch, osoyishta hayotiga chang solmoqdalar. Nega ular bo'rlarga o'xshab yirtqichlarcha hayot kechirishadi? «Inson - insonga bo'ri» degan yunon matallini Iskandar butun elatlarga, mamalakatlarga joriy etib, yirtqichlikni o'ziga kasb etib, atrofidagi korchalonlarini ham, butun qo'shinlarini ham xuddi shunday maqsad bilan yashashga o'rgatmoqda. Bizlarni haqoratlagandek yovvoyilar deysinadi-yu, o'zlari vahshiyarlarcha harakat qilishadi, shu axir insofdanmi?

Suvoriyning g'azabi qaynab, o'tga yana qamchi bosdi. Qorasoch xuddi shuni kutib turgandek, shamol singari yelib ketdi. Mana barxanlar tugab, uzoqdan tog' tizmalafi tagida Xorien qal'asi ko'rinadi. Oksiart ham o'z oilasi bilan kelib shu qal'ada jon saqlamoqda. O'tliq qal'aga yaqinlashgach, tulporining jilovini tortdi. Birota odam ko'rib qolmasin deb qal'a orqasidagi tezoqar daryo chekkasidan panalab bordi. Keyin suvning buriilish joyidagi g'uj bo'lib o'sgan daraxtzor ichiga kirib, birpasda ko'zdan g'oyib bo'ldi. Bir daqiqaga o'tmasdan qal'a tomondan boshqa bir o'tliq chiqib, ham ana shu

daraxtzor ichiga kirib ko'zdan yo'qoldi. Qancha daqiqa, qancha vaqt o'tganligi noma'lum. Ammo bunday baxtiyor damlar juda tez o'tib ketadi. Chin muhabbat og'ushida sevishtanlar butun bir dunyo tashvishlarini unutishgan bo'lsa ajab emas. Zero, sevgidek buyuk tuyg'u hammaga ham nasib etavermaydi. Agar tabiat senga ana shu noyob tuyg'uni hadya etsa, o'zingni samoviy hissiyotlar egasi deb bil. Hayoting bahordek go'zal, guldek nozik va muattar bo'lgusidir. Ha, muhabbat yerlingina emas, balki buyuk samoning ham mahsulidir.

Mana, daqiqalar juda tez o'tib ketdi. Oy uzlatga chekinib, g'ira-shira tong yorisha boshlaganda, daraxtzor ichidan ikkala o'tliq ham qaytib chiqishdi. Ular tezogar daryoning burlish joyiga kelib to'xtab, bir-birlari bilan xuddi qush o'z bolasiga ovqat bergandek o'pishdi. Tongning xira yorug'ida ularning yuzini hali Inglab bo'lmasdi. Ammo uzoqdan qarab ularning biri ayol, ikkinchisi yigit ekanligini tanib olish qiyin emas edi.

– Azizim, Ravshanak, yaxshi qol endi...

– To'xta, ketma! Yo'q, yo'q, seni hech qayerga yubormayman...

Azizim, pahlavonim, – dedi erkalanib Ravshanak.

– Menga qara, esimdan chiqayozibdi, o'qdoningdagi hamma o'qlaringni menga ber, kechasi yo'lda hammasini sarf qilib qo'ydim.

Qiz hamma o'qlarini olib Spitamenga berdi.

– Negadir sendan ajralgim kelmayapti, go'yo bir umrga yo'qotib qo'yadigandekman, jonim Spanta, yana bir oz tur. Seni endi qachon ko'rurmen, azizim, – dedi Ravshanak.

Spitamen Ravshanakka yuzlanib:

– Aytдим-ku, senga, kelasi haftaning shu kuni kelaman, deb. Meni kut, xuddi shu joyda kut, albatta kelaman, xo'pmi, – Spitamen otdan egilib qizning sochlarini siladi.

– Seni intizorlik bilan kutaman, albatta yodingda turadi-a? Ammo, o'zingga ehtiyot bo'l, jonim, shuni bilki, mening dunyoda sendan boshqa hech kimim yo'q. Tushundingmi, hech kimim yo'q.

– Bilaman, azizim, seni sevaman.

– Men ham sensiz turolmayman.

– Sen endi otamdan yordam kutma. Qal'aga kirib yashirib oldi. Urushmashmish, iloji bo'lsa, Iskandarning oldiga uzr so'rab bormoqchi.

– Otang, meni kechir... Ravshanak... – yigit u yog'ini aytolmadi, Ravshanak indamadi. Yerga qaragancha jim turaverdi.

– Tezda tong yorishadi, azizim, men endi ketay, eson-omon ko'rishguncha xayr...

Otiqlarning biri cho'lga, ikkinchisi qal'a tomonga burildi. Shu vaqt tog' qizarib quyosh ko'rina boshladi Spitamen quyoshga qarab uni qutlab yo'l-yo'lakay duo o'qib borardi.

Demak, Ravshanakning otasi qilich-qalqonini yig'ishtiribdi, dushmanga sotilibdi. Bu qanday ayanchli, og'ir kufat. Oksiart Spitamenning ishonchli safdoshi, uning qo'lida qanchadan-qancha askarlari bor. Ular endi urushga kirishmaydi. Bordi-yu, ular Iskandar tomonga o'tib ketganchi, unda nima bo'ladi? O'z ichingdan chiqqan dushmandan xavfli narsa yo'q. U seni, odamlaringni, butun sir-asrotingni biladi. Ikkinchidan, urush kimning joniga tegmaydi deysiz, Spitamenning yonida jang qilayotgan odamlar ham ancha charhab qolishgan, oilasi, chorvasi bor hammasini! Yaqin safdoshlari endi kelishuvchilik yo'lga o'tgan ekan, ular ham urushdan bosh tortishlari mumkin... Spitamenning asabi buzildi, butun vujudiga chumoli o'rimalagandek titroq yugurdi, baquvvat qo'llari bo'shashib ketdi. Oksiartni Ayshma buzayapti, ha, o'sha. Ey Ulug' Amuramazda, o'zing rahm qil, odamlaringa insof ber!

Spitamen Quyoshga qarab yolvordi:

– O, Quyosh, sen – hayot manbayi, mening imonim, vijdonimsan. Taqdirimni, borlig'imni senga ishonganman. Bilasanmi, sensiz hayot yo'q, inson, koinot, tabiat yo'q. Go'zal vodiyalar sensiz quruq qaqshagan dasht-biyobon. O, tangrim, hammaga barobar nur sohasan-ku, nega odamlarni har turli qilib yaratgansan. Biri qul, biri zodagon, biri shoh. Zolimlar, bosqinchilarga shafqatsizligingni nega ko'rsatmaysan. O, Nohid, rahm qil, sevishtanlar sening qahringga yo'lliqqami, nega ularga umrbod visol hadya etmaysan, bizni ham marhamatingdan darig' etmasang nima bo'libdi?!

Mana oldinda bepoyon, unsiz cho'l. O'lik dunyo, sukunat dunyosi. Suvo'riy ot ustida uyquga ketdi. Qorabayir bir narsani sezgandek ehtiyotlik bilan qum ustidan manzilga shoshadi. Butun olamni munavvar etib, quyosh ko'tariladi...

Spitamen Quyosh yoyilib ketganida o'z qarorgohiga qaytib keldi.

Odatda erining kechasi bilan yo'qolib, erta bilan kelganligini bilsa ham churq etmadi. Axir, nima ham derdi bunga uning haqqi bormidi? Qalbining yakka-yu yagona hukmdori shu olijanob inson-ku! Axir, butun Sug'diyona elining tashvishlari, g'am-g'ussalari hozir bchrgina shu pahlavonning ustida-ku. Shu bilan birga o'ziga taskin bergandek bo'ladi. «Mayli, boshqasini sevsam ham, baribir *ni yaxshi ko'raman*», deb yurardi. Ammo shunday bo'lsa ham ayollik g'ururi yuragining allaqayerida eriga nisbatan bo'lgan qandaydir rashk, gina, adovat o'tini sekin-asta yonga boshlagandi. Uning yuragi erining munosabatlaridan, ko'z qarashlaridan hamma narsani sezadi...

Lekin lom-mim demaydi, o'z etini o'zi yeydi.

Qullar qaynatilgan go'sht, pishloq, non, qaymoq keltirib qo'yishdi. Odatda ko'zachadagi qimizdan kosaga quyib, eriga uzatdi.

– Azizim Spanta, juda charchagan ko'rinasan, ovqatlanib ol, keyin bir oz orom olasan.

Spitamen indamadi. Ochiqib qolganligi rost edi. Kosadagi qimizni simirib, xotini olib kelgan nonushtani shoshib-pishib tanavvul qildi. Odatda bo'lsa bir chekkada cho'kkalab, erining ovqatlanishiga mehr bilan qarab o'tirdi. Spitamen nonushtani tugatib bo'lgach, o'zi ham bilmay cho'ntagidan chiroyli gullar, yashil ro'molchani olib, yuz-ko'zlarini artdi. Odatdaniy ung'ur ko'zi tushdi-yu, ichi yonib ketdi. «Bunaga chiroyli ro'molchani qayerdan olibdi», deb o'yladi u. Butun vujudidan ter chiqib, o'zini yomon his etdi. Dasturxonni nari-beri yig'ishgrib, tez-tez yurib xonadan chiqdi. Shu vaqt Datafarn kirdi:

– Anavi sotqinni qo'lga tushirdik!

– Qaysi? – deb so'radi Spitamen.

– Nonko'r Babax-chi, Siton bilan birgalashib sening joningga qasd qilmoqchi bo'lgan.

– Zindonda o'z sherigini o'ldirib ketgan o'sha ekammi? – deb so'radi Spitamen.

– Ha, o'sha, ammo o'z ustozining kim ekanligini aytmayapti! – dedi g'azab bilan Datafarn.

– Yaxshilab jazolash kerak, butun elga o'rnak bo'lsin, – dedi Spitamen.

– Mayli, sotqinni jazolash yo'lini bir o'ylab ko'raylik, – dedi Datafarn va qarorgohdan chiqib ketdi.

Datafarn mulozimlarga qayerdan bo'lsa ham bir necha yuz qovogari tutib kelishni buyurdi. Kuz oylarida qovogariylar ayniqsa zaharli bo'ladi, Ular yaqindagi chorboqqa borishib, eski qo'rg'onlar bo'g'otidagi qovogariylarning inlarini topishib, to'rvaqa yig'ib qaytdilar.

Kechga tomon qarorgoh oldida jamoat jam bo'ldi. Hammaning diqqat-e'tibori «qanday jazo berishar ekan», degan fikrda edi. Jazoni o'ylab topgan Datafarn bo'lgani uchun bu ishlarga uning o'zi bosh-qosh edi.

Odamlar yig'ilishgach, Spitamen va uning safdoshlari qarorgoh oldiga chiqishdi. Keyin yerto'ladan Babaxni olib kelishdi. Uning ko'zlariga tushib, rangi za'farondek sargayib ketgandi. Babaxni maydon o'rtasiga olib chiqishdi.

Spitamen uning yoniga kelib, basharasiga tik qaradi, chindan ham o'sha massaget cho'poni aytgandek Babaxning burni yonida katta so'gali bor ekan.

– Xo'sh, ayt-chi, mening jonim senga nega zarur edi?

– Seni kim yubordi?

Babax indamasdi, so'zlashga tili ham, dili ham lol edi. Uni yalangoch holda katta qopga solishdi. Endi nima bo'larkin, deb hamma hayron edi. Babax qopga tushgach, yosh bolalar chapak chalib yuborishdi. Hallgi mulozim Spitamenning yonginasida qo'lida to'rva to'la qovogari ushlab turardi. Lekin yig'ilganlardan birortasi ham qanday jazo berilishini bilishmasdi.

Spitamen yig'ilganlarga murojaat qildi:

– Kimda-kin o'z Vataniga, xalqiga xiyonat qilsa, uning jazosi nima? – deb so'radi.

– O'lim! O'lim! – dedi yig'ilganlar uni ma'qullab.

Keyin haligi mulozim qovogari to'la to'rtaning og'zini ochib, qop ichiga qo'yib yubordi, so'ng chilvir bilan qopning og'zini qattiq qilib bo'g'ib bog'ladi.

Ana endi tomoshani ko'ring. Turgan qop yoniga ag'darilib tushdi. Babax qandaydir bo'g'iq ovoz chiqarib kimnidir la'natar, dod-voy solar, qop dam u yoqqadam bu yoqqa ag'darilib tushar, goh yumalab ketar edi. Xullas, bu harakat anchagina davom etdi-yu, birdaniga jimib qoldi.

Mulozimlar borib pichiq bilan qopni yorib yuborishdi. Babaxning yuzlari shishib, tanib bo'lmas darajaga kelgan, g'avdasi bo'lsa qip-qizil qonga bo'yalgan edi. Qop ichida omon qolgan bir necha qovogari g'uvllagan cha har tomonga uchib ketdi.

– Xoinning jazosi shu! – dedi kimdir,

Hamma targaldi. Babaxning o'ligini eshakka ortib, cho'lga olib borib, bo'ri va qashqirlarga tashlab kelishdi.

SO'NGGI JANG

Ezma yomg'ir bir necha kundan beri tinimsiz quyymoqda. Hammayoqni nam bosib, chodirlardan, kapalardan chakka o'tib ketdi. Shu kezlarda Spitamen o'z oilasi bilan Sug'diyonaning shimoliy qismida massagetlar orasida yashirilib yurardi.

Uning lashkarlari cho'l chekkasidagi bir qishloqda joylashib olib yunon-makedon qo'shinlariga qo'qqisdan zarba berish uchun qulay fursat poylab yotardi. Massagetlar boshlig'i, Spitamenning qadrdoni xayrixohlik ko'rsatib, o'zining eng yaxshi oq teridan qilingan o'tovini unga tikib bergandi. Odatida o'z o'g'illari, xizmatkorlari bilan alohida kapada yashardi.

Havoning noqulay kelishi tufayli Spitamen yuborgan ayg'oqchilardan mana bir haftadan beri darak yo'q. Daryod ham bedarak ketdi. Kechga tomon yana yomg'ir kuchaydi, xuddi ham bedarak ketdi. O'tovlar, kapalar oldidan daryoddek chelaklab qo'ygandek. O'tovlar, kapalar oldidan daryoddek bo'lib suv oqardi. Kech kuz bo'lsa ham negadir momaqaldir oq bo'lib, osmonda chaqmoq chaqnardi. Bu yaxshilik belgisi emas, devlar qutiraypti, deb o'ylashardi. Bunday kezlarda qabillar Axuramazdadan madad istar, o'z odatlari bo'yicha qurbonlik

qilib xavf-xatarni daf etib, mushkullarini oson qilishni so'radilar.

Odatida o'z farzandlari bilan gulxan chekkasida yumshoq po'stinga o'tralganча o'tirardi. Ikki o'g'li olov yoqasiga yonboshlaganча pish-pish uxlar, faqat olgi yoshli keniasi Ramugina onasiga suyanib qo'llidagi uzun yog'och bilan olov kovlardi.

Odatida norg'ul, baquvvat bo'lib o'sayotgan o'g'illari bilan faxrlanar, ularga mehr to'la ko'zlari bilan termilib, «iloho xudo umri bilan bergan bo'lsin» deya yaratganga iltijo qilardi. Zero, zamon og'ir, Spitamenning iziga tushganlar ko'p. Demak, oilasining hayoti ham xavf ostida. Odatidaga ba'zi bir do'stlari, yaqinlari, hatto nodo'stlari: «Yaxshisi eringga ayt, seni, bolalarini bebxat qilmasin. Iskandarga panoh so'rab boraversin» deb maslahat berishdi. Ular Spitamenga bu fikrlarni Odatida orgali yetkazmoqchi bo'lishdi, ammo o'z erining bunga ko'nmasiligini juda yaxshi bilgan, bir-ikki bor buning uchun pand yegan Odatida Spitamenga og'iz ochmadi. Ammo azob jon-jonidan o'tib ketgan chog'lari nima qilarini bilmay iktilanib ham qolardi...

– Ena, hoy ena, nega yig'laysiz, – so'radi tili chuchuk kenja o'g'li Ramu onasidan.

– Yig'layotganim yo'q, ko'zim og'riyapti... – dedi Odatida o'g'lini bag'riga bosib.

– Enajon, osmonda nima bo'lyapti?

– Ey o'g'lim, bilasanmi, osmonda devlar bilan shaytonlar olishyapti. Devlar gurzi bilan shaytonlarni uryapti.

– Nega devlarning guzlayi yeyda tushib ketmaydi?

– Gurzini qo'llaridan qo'yib yuborishmaydi-da, mahkam ushlab turishadi, yerga tushib ketsa qiyomat-qoyim bo'ladi.

– Ena, devla qanaga bo'ladi? Shayonla-chi?

– Endi uxla, bolaginam, uxla, kech bo'lib qoldi, ertaga senga qiziq cho'pchak aytib beraman.

– Aldamaysizmi, – so'radi Ramu.

– Yo'q, yo'q, ertaga albatta so'zlab beraman, endi uxla, do'mbog'im...

Shu vaqt tashqarida odamlarning shovqin-suroni va kimningdir xonishi eshitildi. Bu Daryodning tanish ovozi edi.

Odatida uyquga ketgan o'g'lini sekin qo'ldan qo'yib, ehtiyotlab ustiga po'stin yopdi-da, keyni tashqariga chiqdi, odamlar Daryodni o'rab olib, savolga tutishmoqda edi.

– Shoshyapman, sarkardaga uchrashim kerak.

Daryod Spitamen qarorgohiga kirib, bo'lgan voqealarni birma-bir, boshdan-oyoq so'zlab berdi. Aftidan yuborilgan ayg'oqchilar makedoniyaliklar qo'lga tushib qolibdi, ammo ular hech narsa deysimabdi, azoblab, keyin it qiyvog'iga solib, aholi oldida daraxtga osishibdi. Daryodning so'zlariga qaraganda Iskandar qarorgohida ham ancha alg'ov-dalg'ov gaplar bo'lib o'tibdi. Iskandar o'zining eng yaqin kishilaridan biri Klitni nayza sanchib o'ldiribdi.

– Shunday deng? Hali o'z odamlarini ham o'ldirmoqdammi-a? Axir Klit Iskandarning eng yaqini edi-ku Aftidan Klitning opasimi, onasimi podshohning tarbiyachisi bo'lgan deb eshitgandim. Endi podshoh rosa haddidan oshibdi-ku, – dedi Spitamen.

– Eshitishimga qaraganda Iskandar seni mana shu omonlarda massagetlar orasida yashirib yurganigandan xabar topganmish, qanday qilib bo'lmasin qo'lga ushirish haqida Kraterga topshiriq beribdi. Ular qish kunlarda shu tomonlarga yurish boshlasa ajabmas. Menimcha Iskandarning o'zi ham bu ishga qattiq kirishgan.

Spitamen bir oz o'ylanib turdi. Keyin birdan Daryodga o'girilib:

– Mayli kelaversin, biz qo'rqadiganlardan emasmiz. Ular ning adabini shunday beraylikki, sichqoning ini ming tangga bo'lsini!

– Unday dema, bo'tam, o'ylab ko'r, ehtiyotlik bilan ish tutmoq kerak. Odamlarimizning kayfiyati yaxshi mas. Ba'zi bir ig'vogarlar har xil gaplar tarqatib yuribdi. Iskandarga bo'ysunishga tayyor turgan e'tiborli kishilar ham oramizdan chiqib qoldi.

– Bilaman, hammasidan xabardorman, padarbuzrukvon Oksiart ham sotildi. Iniga kirib ketgan tulkiidek qal'ada yotibdi. Mayli, o'zimiz ularsiz kurashaveramiz. Spitamen hali o'lgani yo'q. Tanamda gonim aylanib turgan ekan, Iskandarga tinchlik

bermayman. Biz shu bugundan tayyorgarlikni boshlaymiz. Chaqirilgan mehmonlarni «yaxshilab» kutib olamiz.

Spitamen bir oz o'ylanib turdi, xayolidan nimalaridir o'tkazdi. Aftidan qandaydir hujum rejalarini fikr oynasida ko'rmogda edi.

– Ey, aziz otaxon, bu dunyoga kimlar kelib ketmadi. butun jahonni zabt etmoqchi bo'lganlar ham u dunyoga ochiq qo'llari bilan ketarlar.

– Ha, shunday, o'g'lonim, toj-taxt kimga vafo qilibdi! Olamni titratgan Doriyovush qayda endi! Bess-chi, xor-zorlikda o'lib ketdi. Uning o'ligini ham go'ridan o'g'irlab ketbdilar.

– Ne uchun? – ajablandi Spitamen.

– Doriyovush o'ldirilganda uning dunyoda bahosi o'q uzugini Bess olgan ekan. Keyin «Osiyo shohi» uzukni yutib yuborganligini kimdir bilgan emish. Aftidan bu ismi o'sha qilgan bo'lsa kerak.

– Bu gaplarni Kamak aytilib bergandi, ajabo, – hayratlandi Spitamen.

– Ha, bu quloqlar nimalarni eshitmagan, – dedi Daryod afsuslanganday.

Spitamen qarorgohida tuni bilan tayyorgarlik ko'rildi. Qo'shin boshliqlari bilan ko'p masalalar haqida kelishib olindi. Tun yarim kechadan og'ib qolgan. Daryodning mungli qo'shig'i yurakni ezardi...

Biror kimsa u dunyodan qaytib kelsaydi,

Hamma jumboq hal bo'lardi, shubha tugardi.

Aldanmasdi avom sho'rlik do'zax vahmiga,

Ishonmasdi biror kimsa, ollo rahmiga!

Bu dunyoda kimlar kelib, kimlar ketmadi,

Qancha ishlar chala qolib, umr yetmadi...

Erta tong bilan yo'lga chiqildi. Spitamen massatlar hukmronligidagi yerlardan o'tib, sug'd chegarasidagi Baga degan joyga yetib bordi. Ular Baganing bir chekkasidagi katta yaylovda dam olib yotgan uch mingga yaqin skif otlqlariga yo'lqib qolishdi, ular har joy-har joyga gulxanlar yoqib, aysh-

ishrat bilan mashg'ul edilar. Lekin ular yaxshi qurollanmagan, otlari holdan toyg'an, oriqlari ustlaridagi kiyim-kechaklari yupun edi. Qiladigan mashg'ulotlarining ham tayini yo'q. Spitamen ularga yaqinlashganda, skiflar avvaliga Spitamenga e'tibor ham qilishmadi. Spitamen, o'zicha o'zi mulohaza qildi, «uch ming suvoriy, bu juda katta kuch, ularidan foydalanmoq darkor».

Spitamen ularga murojaat qildi:

– Ey siz vatansiz, boshpanasiz, yulungan, talangan yo'qsillar, bu yerda bekorga nima qilib yotibsizlar?

Skiflar ot ustida turgan baquvvat, kelishgan, basavlat suvoriylarga qarab:

– Biz skiflarniz, o'zing kimsan?

– Men Spitamenman, balki tashkirsiz?

– Eshitganniz, bilamiz – deysiz baravariga.

– Xo'sh, menga qaranglar, jahllarning chiqmasin-ku, nega bu yerda botqoqqa tushgan qurbagaday vaqillashib yotibsiz? – hazillashdi Spitamen.

Hamma barobariga kulib yubordi. Shu bilan go'yo o'rtadagi devor-to'siq ko'tarilgandek bo'ldi. Ulardan kimdir o'rtaga chiqib:

– Bu yomg'ir deganingiz hamma joyini botqoqqa aylantirib yubordi, botqoq bo'lgach qurbaga ham bo'ladi-dal – dedi.

Yana kulgi ko'tarildi. Spitamen ham, uning do'stlari ham ana shu kulgi davrasiga qo'shilib ketishdi.

– Mayli endi, kulgi-kulgi bilan, ko'p kulgining yig'isi ham bo'ladi, menga aytinlar-chi, sarkardalaring, kim? – dedi Spitamen ularga murojaat qilib.

– Men, – qotmadan kelgan, chakaklari ich-ichiga pishgan, beliga uzun qilich taqib olgan yigit oldinga chiqdi.

– Isming nima?

– Xipa!

– Xo'sh, Xipa, ayt-chi, askarlaringga tuxum bostiryapsanmi?

Nega axir qurollaringizni ishlatmay, zanglatib qo'ydiaring. Axir, Iskandar qo'shinlari yerlarimizni talab, odamlarimizni qirib tashlayotgan bo'lsa-yu, daryo suvi to'pig'lariga chiqmay o'tiraversalaring, bu qanaqasi?

Skiflar boshlig'i indamadi, Spitamenga so'z ham topib berolmadi.

– Bo'lmasa, aziz vatandoshlar, – dedi Spitamen, – eshitinlar, Iskandarning sarkardasi Krater bu yoqqa kelyapti. Podshohning o'zi ham shu tomonga tashrif buyuradi degan xabarlar bor. Agar biz bir joyda mog'or bosib o'tiraversak, ular hammasini qirib tashlaydi, yo qul qiladi. Undan ko'ra jang qilib, mardonavor o'lgan yaxshi emasmi? Xo'p desalarining ularni yaxshilab kutib olsak. Xo'sh, bunga nima deysiz? Sizlar uch mingga yaqin, biz ham shuncha, birga jang qilib ko'raylik-chi, birodarlari.

Spitamenning so'zlarida mantiq bor edi, bir necha oydan beri foydali ish bilan shug'ullanmagan, vatani ham, turarjoyi ham, boshpanasi ham yo'q, qayerga borarini bilmayotgan bechoralar ot ustida hozirning o'zidayoq uchib ketishga tayyor turganday basavlat pahlavon yigitga mahliyo bo'lib qarab turishardi. Keyin ular:

– Spitamen, biz sen bilan birga o'lishga rozimiz, – deysizdi.
– Rahmat, sizlarga, vatan uchun o'lish kerak emas, jang qilish zarur. Qani, otlaning, ketdik!

Hammalari qilich, qalqonlarini shaqirlatib qiyqirishdi.

– Endi gap bunday. Sizlarga sarkarda etib mening aziz do'stim, pahlavon Xamukni tayinlayman. Mana o'zi, ko'rib qo'yinlar.

– Bilamiz, eshitganniz. Uning qahramonliklari elga ma'lum, – degan ovozlari eshitildi.

– Unday bo'lsa juda yaxshi. Xipa bo'lsa pahlavon Xamukning yordamchisi bo'ladi.

– Juda yaxshi, rozimiz, – ma'qullashdi skiflar. Spitamen yo'lni kuzatib borish maqsadida o'z ayg'oqchilarini olga tomon yubordi. Keyin har bir qabila boshliqlarini chaqirib, o'zaro maslahatlashdi! Uch mingga yaqin skif suvoriylarini alohida-alohida bo'lib, har bir qismiga jasur yigitlardan boshliqlar tayinladi. O'q-yoy otuvchilar, nayza sanchuvchilar, og'ir qurollar bilan ta'minlangan jangchilar saralanki, Gurzi-amud ko'tarib olgan pahlavonlarni qo'shinlarning orqa qismlariga joylashtirdi. Ular boshliq qilib Zo'rto'sh belgilandi.

Bir necha daqiqalardan keyin Spitamen yuborgan ayg'oqchilar qaytib kelishdi. Ular bu yerdan o'ttiz-qirq chaqirimcha narida makedoniya qo'shinlari shu tomonga

qarab kelayotganligini ma'lum qilishdi. Ular yetti mingga yaqin otiqlar, ko'ngilli piyodalar edi. Spitamen safdoshlari bilan keng adirlarga ulanib ketgan katta balandlikka ko'tarildi. Bu yerda dushman qo'shinlarini kuzatish bilan birga jang rejalarini muhokama qildi.

- Eshitinglar, aziz do'stlarim, eng muhimi - dush manga vaqtida yashindek tashlannmoq, keyin shamoldek tez g'oyib bo'lmog'darkor. Spitamen Bess bilan daryoning narigi tomonida jang qilganda Iskandar qo'shinlarini qay tartibda joylanishini, ko'proq yengil suvoriylardan foydalanishini, piyodalar nayza irg'ituvchilar, palaxmon otuvchilar qay tartibda jang qilishini o'rganib olgandi. O'z lashkarlari bilan kuchli dushmanga qarshi yuzma-yuz kurashib yengsa bo'ladimi?

Datafarn boshchiligidagi dush suvoriylari balandlik orqasida bildirmay saf tortib turishi va yunon-makedoniyaliklarga ma'naviy ta'sir ko'rsatish maqsadida na'ra tortib qo'qqisdan hujum boshlashlari kerak. Xammuk boshchiligidagi uch ming skif qo'shinlari massagetlar bilan boshqa tomondan kelib Iskandar lashkariga zarba berishi kerak. Spitamen o'zining sug'd suvoriylari, usrushonliklar va boshqalar bilan ilgirigi jang odati bo'yicha pistirnada turib, vaqti-soati va urushning borishiga qarab jangga kiradi.

Ertasi kuni tushga yaqin uzozdan chang-to'zon ko'tarildi, qo'yosh ko'rinnmay qoldi. Avvaliga Krater ayg'oqchilari ko'rindi. Ular bu yerda Sug'diyona askarlari turganligini ma'lum qilishdi shekilli, makedoniyaliklar to'xtab, saflana boshladi. Ha, ularga imkon dam bermaslik, tezda hujum, hujum boshlash kerak. Bu Spitamenning sug'dcha urushish usuli. Birdan tibiljang sadolari olamni tutib, qo'qqisdan jang-u-jadal boshlanib ketdi. Massaget suvoriylari na'ra tortib, makedoniyaliklar ustiga yopirilisdi. Skiflar bo'lsa ikkinchi tomondan dushman ustiga tashlandi. Spitamenning tanlangan jangovar suvoriylari tepalikning orqa tomonida bekilib sabr bilan qulay vaziyat kelishini kutib turardi. Grek-makedon qo'shinlari bunday favqulodda ahvoldan shoshib, sarosimaga tushib qolishdi, dushman saffarida sarosimalik boshlandi. Suvoriylar, piyodalar birgalashib shunday jang qildilarki, grek-makedon qo'shinlari o'z kurashi

tajribalarida bunday muhorabani ko'rmagandilar. Qizig'i shundaki, haligi otdan tushib jang qilayotgan dax jangchisi chaqonlik bilan sherigining otiga mingashib, itkovlashib ikki tomonga shunday zarb urishardiki, dushman askarlari tutdek to'kildi. Piyodalar bilan otiqlarning birgalashib mohirona jang qilishi hammani hayratga soldi. Jang qilishning bunday usulini ko'rib, o'rganib olgan boshqa qabila jangchilari ham xuddi shunday - daxchasiga urushishga harakat qilardi.

Xalq qasoskorlari Iskandar lashkariga qarshi hujumini shu qadar kuchaytirdilarki, ular ancha vaqtgacha o'zlariga kelolmadilar. Keyin Krater va boshqa lashkar boshliqlarining qat'iy harakatlari qo'shinlarni ancha hushiga keltirdi. Dushman tomon o'z saffarini birlashtirib, o'ng qanotdan hujumga o'tdilar. Bu ahvolni ko'rgan Spitamen zarbdor suvoriylari bilan tepalikdan oshib, dushman qo'shinlari ustiga tashlandi. Jang g'oyada qizib ketdi. Odamlarning qiyqirig'i, baqirig'chagirig'lar, qilichlarning sharaqlashi, otlarning kishnashi hammayoqni tutdi. Taraqa-turuq amali garron, janggoh bo'ldi bozori ohangaron, qarabsizki go'yo qiyomat-qoyim bo'lgandek. Odamlarning oh-u-nolasi pahlavonlarning na'rasi bilan qo'shilib ketgandi, Spitamen o'zining zulukdek qora tulpori bilan janggohning qoq o'rtasidan yorib kiradi. Qo'lidagi o'tkir qilichi bilan qay tomonga ot solmasin qo'shin saffari yoritib ketar, dushmanlar to'da-to'da bo'lib qochish harakatiga tushishardi. Spitamenning atrofini o'rab olgan bahodir safdoshlari ham o'z sarkardalariga qalqon bo'lib, uni hamalardan himoya qilishardi. Mana, bir qanotda Datafarn, ikkinchi qanotda bo'lsa Sherdor, Kamak, yon qanotda og'ir qurollar sardori - Zo'rtosh qahramonlaricha jang qilmogda. Jangda hech kimni ayash yo'q. Spitamen jang qilayotgan maydonning o'rtasi dushman lashkarlarining o'liklari bilan to'lib ketdi. Otlar yurolmas, o'liklarga qoqilar, mayib bo'lgan ne-ne samamlar yerdan turolmay yotardi.

Spitamenning jang qilish mahoratini bir chekka dan kuza-tib turgan Krater unga tan berdi.

Dushman qiron keltirayotgan Zo'rtosh bahodirni o'rab oldi. U har gurzi urganda uch-to'rtta makedoniyalik

majaqlanardi. Ammo uzun nayzaliklar pahlavon ustiga yopirilib kelishdi. Zo'rtoshning qo'liga nayza tegib, gurzisi tushib ketdi.

Biryo'la sanchilgan o'nlab uzun nayzalar sho'rlilarning orqasidan teshib chiqdi. Buni ko'rib Spitamenning tepa sochi tik bo'lib ketdi.

Jang-u jadal uch soat davom etdi. Qonlar daryodaryo bo'lib oqdi. Nima bo'ldi-yu, massaget suvoriylari safida parokandalik boshlandi. Makedonlar «o'ziyurar gal'a» piyodalari bilan qat'iy hujumga o'tib, ularni esankiratib qo'ydi. Bir necha yuz otlilar qurshovda qoldi. Spitamen buni sezib, darhol o'z pahlavonlari bilan o'sha tomonga tashlandi. Keyin kelishuvga binoan chekinish vaqti yetganligi haqida signal berildi. Datafarn ham yelkasidan yaralandi.

Sug'diyona qo'shinlari asta-sekin cho'l tomonga chekina boshlashdi. Makedoniyaliklar bu parokandalikdan foydalanib, hujumni kuchaytirdi. Spitamenni qo'ldan chiqarmaslik, ularning cho'l yo'liga o'tib olmasliklari uchun katta kuchni o'sha tomonga tashladi. Jang yanada avj oldi. Ammo jang taqdiri allaqachon hal bo'lgandi. Makedoniyaliklar kuch jihatidan ustun kelishdi. Spitamen lashkarlari katta talafot ko'rdi. Krater qo'shinlari cho'lga chekinayotgan Spitamen va uning jangchilarini quvib ketishdi. Lekin quvish befoyda. Baribir Spitamenga yetib bo'lmaydi, cho'lga kirdimi, bir zunda yo'qolib ketadi, buni Krater yaxshi biladi.

BU DUNYOGA KIMLAR KELIB-KETMADI

Kimsasiz, hayotsiz, inson qadami yetmagan sahrolar... Uning so'nggi ham, boshlanishi ham yo'qdek, ming-ming yillardan beri o'lik tanadek yastanib yotibdi. Falakning gardishini qarangki, qush uchsa qanot, odam yursa oyog'i kuyadigan bu bepoyon jonsiz, qahrabodek qotib yotgan, ajdahodek och yerlar o'z vatani, el-yurtidan judo bo'lganlarga panoh bo'lsa! Mana hozir ular o'lim changalida qochib, horib, charchab, toliqib, uyqusizlik azobidan qiyralib sovuq sahroga jon saqlash uchun kiritib kelishmoqda. Bu yog'i – kech kuz, hademay sovuq kunlar

boshlanadi. Qishda bo'lsa cho'ldan dahshatli joy dunyoda yo'q. U hech kinga shafqat qilmaydi.

Qum barxanlarining so'nggi yo'q, birdan oshib o'tgan ikkinchisi boshlanadi. Shunchalik ham uzoq bo'ladimi bu go'rdan ham sovuq dahshat sahrosi.

Biyo'bon bo'ylab tartibsiz chekinayotgan bu odamlar to'lasining eng oxirida Spitamen ketmoqda. Bu aynanchli manzaraga qarasa yuragini ezmoqda. Vujudi yonib, suyaklari sochilib ketayotgandek, belidan quvvat ketib, madorsiz bo'lib qolgandek...

Mana, olamni munavvar etib turgan Quyosh izg'irini kech kuz oqshomida yuzlari sovuqdan qizarib botib bormoqda. Hammayoq shafaq rangga kirgan, go'yo bugungi jangda to'kilgan qondan samo qizarib ketganden. Spitamen Quyoshga qarab pichirlab ichida duo o'qib boradi. Bu uning doimiy odati. Ko'pincha ruhan tushgan, eng og'ir damlarda Ulug' Axramazdadadan shafqat, madad so'raydi. Barkashdek bo'lib botayotgan Quyosh nurida sahroda bir zamonlar kimlardir yasab ketgan tosh haykallar insonga qo'yilgan abadiy yodgorlikdek qop-qora bo'lib ko'rinish turibdi. Spitamen o'zicha o'zi xayol suradi: Kim ekan bu sho'rliliklar, bir vaqtlar ular ham bosqinchilarga, kelgindilarga qarshi kurashib, abadiylikka ketgan qahramon jangchilardir. Endi bo'lsa jonsiz qotib qolishgan. Spitamenga qarab: galaysan endi, deb nido qilayotganga o'xshaydi. Spitamen ham go'yo abadiylikka ketayotgandek o'zini ana shu mangu haykallar qatoriga qo'ydi.

Ot ustida horg'in ko'zlari yumila boshladi, xayoli bo'shliqqa parvoz etgandek bir daqiqa g'am-anduhlarini unutdi. Vafodor Qorasochi suvoriysining hozirgi holatiga hamdardlik bilan boshini quyi solib olgan.

Yo'q, hali men tirikman, qo'yinglar o'z holimga, ey mening jigarbandlarim, ajdodlarim! Sizlarning ruhingiz oldida abadiy tiz cho'l kamani! Hali mening jang qilishga qurbim yetadi, oldimizda katta va dahshatli muhoro'ba bor. Bilaklarimizning kuchi ketmagan, oyoqlarimiz mustahkam, yuragimiz g'azab-nafarat o'ti bilan yonmoqda! Axir bu Tang-ning inoyati, bunday qattiq g'azab o'ti hammaning ham

yuragida yonavermaydi! Asabi bo'sh, olchoqlar allaqachon maydonni tashlab ketdi.

- Ey o'g'lim, shuni bilkim, sen Sug'diyonaning sofdili o'g'lonisan! - dedi qandaydir bir ovoz.

- Qaddingni rostda, - dedi ikkinchi ovoz.

- Boshingni ko'tari!

- Tushkunlikka berilma!

- Ota-bobolaring ruhi madadkor bo'lsin!

- Axuramazdani o'zi senga yor bo'lsin, - degan nidolar qaydandir keldi.

Spitamnen hushyor tortib ko'zini ochdi, qaddini rostladi.

Tevarak-atrofga boqdi, hech kim yo'q, haykallar orqada qolib ketgan... Yuragi urib ketdi-yu, dadil qortib otiga qamchi bosdi. Bir zunda o'z qarorgohiga yetib bordi, ichkarida chiroq yonmoqda, demak, hayot bor, odamlar bor. Shoshgancha o'toviga kirdi. Uch o'g'li, xotini gulxan atrofiga uni kutib o'tirishibdi. Demak, olov yonmoqda, farzandlari sihat-salomat, hali kurash davom etadi...

- Ota, - dedi Ramu.

Pahlavondek o'g'illari otasiga yopishib, uni o'rab olishdi. Odatida erining jang anjomlarini olib, bir chekkaga qo'ydi.

- Azizim Spanta, sog'misan, Axuramazdani o'zi asrasin seni, - Odatida yig'lab yubordi.

Spitamnen oila davrasida o'ziga kelib, g'am-alamlari tarqalgandek bo'ldi. o'zi uyi, oilasi, bir-biridan shirin farzandlari, axir bunday zo'r baxt dunyoda bormi? Ha, tinch, osoyishta hayotga ne yetsin? Qani endi shunday bo'lsa... Bu tinchlikni kimlar buzdi. Kimga qon kerak, kimga non. Qulog'i ostida: «Sen Sug'diyonaning sofdili o'g'lonisan... Ota-bobolaring ruhi senga madadkor bo'lsin», degan nido hamon jaranglardi.

Spitamnen kichik o'g'li Ramushni tizzasiga olib, erkalab o'tirdi. Keyin xizmatkorlar keltirgan ovqatdan bir oz tanovul qilgan bo'ldi. Musallas olib kelishdi. Changqoq, horg'in, ezilgan yuraklar qizishib, qandaydir ezgu hissiyotlar uyg'ondi. Bu yog'i nima bo'ladi endi? Oksiyat qayga ketdi. Nega ikkilanib yuribdi u. Xorien-chi? Axir ikkalasining qo'shinlari birlashganda har qanday dushmaniga ham zarba berish mumkin edi-ku! Nega bir musht emasmiz, bizni bo'lib-bo'lib yemoqdalar, talamoqdalar.

Aqlsiz, qo'rqoq odamlar butun elimizga isnod keltirishmoqda.

Hammagap anavi Oksiyatda, uni Ayshma buzaypti. Nega o'shanda unga murossizlik qildim, kimning hurmati uchun, o'sha go'zal Ravshanak uchunmi? Endi bo'lsa azobini tortmoqdaman, qayerda ekan o'sha xayolimni olgan gulyuzli sarvinozi O, uni o'ylasan yuragim yonadi. Bugun qaysi kun o'zi? Spitamen barmoqlarini birma-bir bukib chiqdi, darvoqe uchrashuv shu bugun-ku! Meni intizorlik bilan kutadi bugun. Mana, jang-u jadal tufayli anchadan beri Ravshanakni ko'rolmadim. Oldingi hafta uchrashuv kuni bechora qiz uni zoriqib kutgan bo'lsa kerak, bora olmadi. Mana bugun ham yana kutadi...

Birdan yodiga bir narsa tushib, qoldi: mulozimlariga o'shanda zindon qilingan makedon ayg'oqchisini o'z huzuriga olib kiritishni buyurdi. Odatida farzandlarini olib qo'shni o'tovga chiqdi.

Mulozimlar ayg'oqchini olib kelishdi. Sogollari o'sib, ozib-to'zib suvagi et-etiga yopishib ketibdi. Zo'r-bazo'r oyoq bosadi. Qarashga ham, so'zlashga ham madori yo'q.

- Ha, aqling joyiga keldimi endi, balki ism-sharifingni aytib, o'zingni ma'lum qilarsan?

- Senga bu nega kerak... nom-nishonsiz u dunyoga keta qolay... qiyname meni... - dedi zo'r-bazo'r ayg'oqchi.

- Seni o'ldirmayman, endi ozodsan, yo'lingga ketaver, qayga borsang ixtiyor o'zingda.

- Shunchalik ekan... nega menga bir yil do'zax azobini berding, qiyname...

- Qaysarligingdan tusharsan deb, inson sifatida mulohaza qilarnikansan deb...

- Men ham inson... farzandiman... ammo men jangchiman, ulug' Iskandarga sodiqman, shundayligimcha... qolaman, unga xiyonat... qilmayman... Agar mening... Ha, mening o'rnimda sen bo'lsang ham shunday... qilgan... bo'larding...

- Sen e'tiqodliman deb adolatsizlikka, nohaqlikka xizmat qilmog'dasan!

- Qanday adolatsizlik, qanday nohaqliq. Iskandar jahonga hokim... bo'lishi kerak... Buyuk maqsad yo'lida... qirg'inlar, vayrongarchiliklar... bo'ladi... biz ana shu ulkan ishlaridagi yo'lini adolat deb bilurmiz.

– Hali aqling joyiga kelmabdi, endi senga omonlik yo'q, sen juda xavfli odam ekanсан!

Spitamen o'z fikridan qaytdi, demak, Iskandarning g'oyasi buzug, uningcha jahonga hokim bo'lish yo'lida butun-butun ellar-elatlar, xalqlar qirilib ketishi kerak. Odamlarning kallasi dan minor qilib ustiga chiqib o'tirmoqchi:

– Hoy, kim bor, – baqirdi Spitamen.

Mulozim kirdi.

– Bu chirkın maxluqning boshini tanasidan hozirning o'zidayoq judo qili!

– Rahmat... Meni shuncha qiynamay... allaqachon...

– Yo'qotimglar ko'zindani!

Mulozimlar ayg'oqchini sudragancha olib chiqib qati etishdi.

Spitamen qarorgohdan chiqib, Qorasochni mindi-yu, «Xorien qoyasi» qaydasan, deb yo'lga tushdi. Odatida qo'shni o'tovdan chiqib orqasidan kuzatib qoldi.

Spitamen cho'l bo'ylab o'sha yo'l bilan ketdi.

Mana, yana o'sha bepoyon dasht-u biyobonlar, o'sha tanish-qadrdon yo'llar. Xuddi o'tkinchi, foniy dunyodek. Bir ko'rgan narsangni ikkinchi bor uchratmaysan, umrbod shunday bo'ladi. Hatto o'sha vahshiy bo'rilar ham bu kecha gaygadir yo'qolgan. «Qayerga goyib bo'lishibdi, ochko'z bo'rilar, nega izma-iz quvishmaydi meni», – yo'lida tanho borishning qizigi yo'qdek tuyuldi Spitamenga! Eh-he, ov qilishni qanchalik yaxshi ko'rtardi u. Endi shikorga borish uchun vaqt qayda deysiz, ko'ngliga ham sig'maydi, ha, mavrudi ham emas... Spitamen o'tiga qamchi bosib, xuddi shamoldek yelib ketmoqda. Uzoq yurdi, fikrlari chuvalashib, xayoli bo'lindi. Qarshisida tuya mingan bir odam unga tomon kelmoqda. Kim ekan bevaqt, bemavrud, yurishlari negadir bezovta, shoshilinch, qayerga ketayapti shunchalik shitob bilan bu odam? Tuya ham shunchalik tez chopar ekanmi, o'yladi Spitamen. Yana bezovtalandi, yuragi noxushlikni sezgandek... O'sha, ha xuddi o'sha, «Sug'd qoyalari»da ko'rgan mo'ysafid, Axuramazda yuborgan, endi qaytib kelibdi-da, ajabo, Dariyodning o'zi-ku!

Tuyakash yaqinlashdi. Mana, o'sha tanish ovoz, o'sha tanish samimiy so'zlar...

– Ayo do'star, birodarlar. Men na qilay, cho'lida qolgan bir Dariyodman.

– Ey donishmand, ayt-chi menga, bu dunyoning so'nggi bormi? Charxi kajraftorning boshlanishi qayda o'zi? Mayli yorug' dunyo bizning oshyonimiz bo'lsin, boshqa dunyo bormi o'zi? Afsun o'qib, duolarga bizni belab, bu dunyodga azob cheksang, u dunyoda rohat ko'rar sho'rlik boshing, deb aytalar. Shu so'zlarga asos bormi, rostmi o'zi, bilasanmi, u dunyoning borligiga ishonchlarining komil bo'lsa, nega o'zing gunoh qilib, odamlarga ravo ko'rding yomonlikni? Yolg'onchilik qilib doim sho'rikilarni aldab yursang, o'zing o'yla, o'sha do'zax azobiga tushmaysanmi? U dunyoda jannat bo'lsa nega o'zing gunoh qilding, odamlarni ig'vo qilib, zugum qilding? Do'staringga behurmatlarni! Xo'sh, javob ber, xalq hukmiga qo'yib seni so'roqlayman.

Qancha-qancha donolar ham boshqa dunyo orzusida qora go'rga kirib ketdi, agar bitta odam qaytib kelsa edi u dunyodan, jannat nima, do'zax nima o'z ko'zi-la ko'rib bizga aytisa edi, hamma narsa hal bo'lardi, yolg'onchilar iblis kabi xor bo'lardi. Ming afsuski, kekse tarix bu savolga javob bermas, biror toshda yo terida u dunyodan qaytib kelgan inson zoti to'g'risida shu damgacha yozilmagan, biror quloq eshitmagan! Balki bundan keyin ham qaytib kelmas biror kishi xabar bilan u dunyodani!

– Salom senga, dono padari!

Yo'lovchi Spitamenni darhol tanidi.

– Azizim, pahlavonim, bormisan o'zi!

– O, padari buzrukorim, sizni menga Axuraning o'zi yubordi, siz menga juda ham zarur edingiz, yuragida quyosh chiqqanday bo'ldi Spitamenning.

Dariyod tuyadan tushib Spitamenni quchoqladi. Ikkovlon ota-boladek bir-birlari bilan ko'rishishdi.

– Yo'l bo'lsin, o'g'lim? – so'radi Dariyod.

– Balki ularni ko'ndirarman. Oksiart bilan Xorien yoniga, yana bir yo'la... dedi Spitamen ma'yuslik bilan.

- Ey pahlavonim, bu shahdingdan qayt, u yoqlarga bormay qo'ya qol, yaxshisi birga qaytib ketaylik.

Dariyod nega bunday deyapti deb, Spitamnen hayron bo'ldi.

- Nima gap o'zi, o'tangan yuragimni qiyname.

- O, o'g'lim, aytсам tilim, aytnasam dilim yonar, bilasammi, Oksiart Iskandarga taslim bo'ldi, kelishuvchilik yo'lga o'tdi. O'z sadoqatining ranzi deb qizi Ravshanakni podshohga xotunlikka berdi. Ikki o'g'li endi Iskandarning qo'shinida xizmat qilmoqda...

- Nima? Nima dedingiz?

- Ha, shunday, eshitishimcha Iskandarning o'zi ham Ravshanakni sevib qolgan, hatto uni o'z nikohiga olmoqchimis.

- Qanday og'ir fojia bu, qanday g'alamislik bu! Undan ko'ra bag'rimni yorib tashlanglar, ey ablahlar! Ey gardun ustimga yiqil! - Spitamnen hayajondan o'zini qayga qo'yarini bilmasdi.

Spitamnen qumga ag'anab, o'zini har tomonga tashlar, kattiga qum olib boshlaridan sochardi. Bu mash'um xabar o'lganining ustiga chiqib teggan bo'ldi. Endi dunyodagi o'zi uchun eng aziz narsasini yo'qotib qo'ygandi. Qumga bag'rini bergancha qimirlamay qoldi, go'yo uningchun hayotning ham, yashashning ham qizig'i qolmagandi.

Dariyod Sug'diyonaning buyuk farzandiga qaragancha bosh egib, yuragini bir oz bo'shatib olsin degancha jimgina turdi...

- Qo'y, o'g'lim, xafa bo'lma, bunday alam chekish senga yarashmaydi, falakning qilmishiga tan bermoq darkor...

- Ey sen jahongashta, zardo'shtlikning buyuk ixlosmandi, menga ayt-chi, bu dunyoda haqiqat degan narsa bormi o'zi yoki hamma go'zal, hamma noyob narsalar zo'rnikimi? Aqling xazinasini ochib, menga bir maslahat, najot yo'lini topib ber!

- Tur o'rningdan, o'g'lim, sen ham, men ham haqiqatga yetmaymiz, faqat hayotning o'zi bunga qodir, buyuk va, g'olib Axuramazdaning o'zi hal etadi.

- Nimani o'ylaylik, qani aytinch-chi, Xorien qayerda? Nega u Oksiartni yo'ldan qaytarmadi?

- Oksiart Xorienni ham shunga ko'ndirdi...

- O, Axura, o mening tangrim, undan ko'ra tezroq jonimni ol, quloqlarimni kar qil, tillarim sogov bo'lsin, mayli. Men

kinga yomonlik qildim, axir, sevgilim, ham, do'starim ham meni tashlab ketdi! Bu tashvishlarga, g'am-alamlarga qanday qilib chiday endi, otaxon!

- Ey o'g'lim, azizim, bir oz o'zingni bos, asablaringga erk berm, sen ahir Sug'diyona elining taqdiri uchun javob berishing kerak, hamma senga ishonadi. Butun umidimiz sendan-kul!..

- Qanday qilib o'zimni bosay, so'nggi umidlirim ham yo'qqa chiqyapti, men o'ylagan narsalar sarob ekan. Ishongan tog'larim meni himoya qilmadi. Muhabbatim bo'lsa bahor ko'rmadi...

Spitamnen turgan joyida osmonga qaragancha haykaldek qotib qolgandi. G'am-alam, tashvish uning pahlavondek qomatini xam qilib kichraytirib qo'ygandek. Hammayoq bo'm-bo'sh, ma'nosiz. Hozir uning ustiga tog' yiqilgandek. Spitamnen otning jilovini burib, noumid orqaga qaytdi, yo'l-yo'lakay o'zi bilan o'zi so'zlashib borardi.

- Ey, Oksiart. Seni bilmagan ekannan, sotqin ekansan. Sen bilan bitta buloqdan suv ichmayman, bitta gulxan atrofiga o'tirmayman. Sen bosgan izlardan yurmayman. Mening borar manzilim ham boshqa. Sig'inadigan xudolarim ham, mozorlarim ham boshqa. Ulug' Axura sening jazoini bersin, ko'rshapalakdek yorug'likka qaray olmay-san, undan qochasan, qorong'i bo'lishini kutasan. Sotqin! Tarix seni la'natlaydi!

Spitamnen g'azab-nafratga to'lib, el-yurtga sotqinlik qilganlarni la'natlab borardi. Uning abjir, vafodor tulpori Qorasocho ham o'z egasining hozirgi ayanchli ahvoriga kuyib-pishgandek kallasini sarak-sarak qilib qum tepaliklar ustida ma'yus borardi.

Dariyod bo'lsa o'zining shunchalik boy aql xazinasidan Spitamneni yupatish uchun so'z topolmasdan izma-iz jim borardi. Endi uning qiziq hangomalari, hikoyatlari, rivoyatlari, latifalariga o'rin yo'q... Spitamnen o'zi uchun ma'nosiz bo'lib qolgan hayot haqida o'nlar ekan, go'yo bu dunyodan tashqari yana bir olam, yaxshilik, adolat hukmron bo'lgan boshqa bir jahon borga o'xshardi. Qorong'ulik quyuqlashishi bilan osmon yulduzlarga to'lib ketdi. Kuzning tinq samosida sayyoralar yana ham yorqin, yana ham go'zal jimirlaydi.

Spitamen samoga boqib qasamyod qiladi. Endi dushmanga ayov yo'q. Bo'lajak janglar yana ham qattiq bo'ladi. Mayli, Xorien ham, Oksiart ham o'z ellariga xiyonat qilaversin, sodiq do'stim Datafarn bor, u ajoyib do'st, u meni hech qachon yolg'iz tashlab ketmaydi. Essiz-essiz Zo'rtosh, mening sodiq do'stim, elga mashhur pahlavon, mardlarча halok bo'ldi. Anavi qahramon Sherdor-chi, el uchun jon berdi. Qondoshlarim massagetlar bilan yana so'zlashaman ularning hammasini bir joyga jamlayman, bir tan, bir oila bo'lib kelgindilarning sho'nday adabini beraylikki, hamma qoyil qolsin, Ravshanakni ham qutqaraman!

Shularni o'ylab, Spitamenning ruhi yengillashganday bo'ldi, umid uchqunlari qabining allaqayerlarida alanga oldi, dadillashdi. Orgasiga qarab Dariyodga dedi:

– Yuring, padari buzrukvor, hali bizni katta ishlar kutadi, mayli sotqinlar Ayshtmaning qahr-g'azabiga o'chrasin. Jang davom etadi. Mayli, jonimiz qurbon bo'lsin el-yurt uchun! Tangrim, ajdodlarimiz ruhi bizga madadkor bo'lsin!

Spitamen o'z qarorgohiga yaqinlashdi, qandaydir bir qora sharpa lop etib orqaga o'tgandek bo'ldi. «Kim o'zi, odammi, ins-jinsmi yoki buzg'unchi gallob?» – o'yladi Spitamen.

– Hoy, kimsan, sogchilar bormi bu yerda?!

Ichkaridan qora qul yugurib chiqdi.

– Sogchilar qani? – so'radi Spitamen.

– Shu yerda edi, ulug' zot, – dedi chaynalib qulvachcha.

Spitamen otidan tushmay qarorgoh atrofini bir aylanib chiqdi. Hech kim yo'q, sharpa g'oyib bo'libdi. Balki shunchaki ko'ziga biror narsa ko'ringanday bo'lgandir, balki cho'ldan biror o'lja, tamaddi axtarib kelgan och bo'ridir.

Dariyod ham tuyasini bir chekkaga cho'ktirdi.

Shu payt Spitamenning ovozini eshitib sogchilar ham gayerdandir paydo bo'lishdi, chekkadagi xizmatkorlar uchun ajratilgan chodirda o'tirishgan ekan.

Mulozimlar sarkardaning otini olib, bir chekkaga bog'lashdi. Spitamen o'zini ichkariga oldi.

– Keldingmi hartugul, Spanta, azizim, – dedi Odatida o'rnidan turib.

– Biror odam yo'qmidi bu yerda, – so'radi Spitamen.

– Yo'q... o'zim yolg'izman, – dedi Odatida.

Odatidaning kayfiyati yaxshi emasdi, yig'lagandanmi ko'zlari qizarib ketgandi.

– Musallas keltir, – dedi Spitamen xizmatkor qulga avzoyi buzilib. Spitamen horg'in kayfiyatda gulxan yonidagi yumshoqina po'stakka tiz cho'kdi.

– Yemak keltiringlar, anavi Dariyod ham kirsini!

Gap tugamasdanog poygakda Dariyod paydo bo'ldi:

– O, Axuramazda, o'zing shafqat qil, – Dariyod kirib bir chekkaga cho'kdi-da, Spitamenga yuzlanib:

– Dunyoda qiziq rivoyatlar bor, men senga bobolaring Siyovush haqidagi bir hikoyatni so'zlab beray, – dedi...

– Qani so'zla, qulog'im senda, hoy, taom, ichmak keltiringlar, – dedi Spitamen.

Ramush degan joyda Kaykovus degan pahlavon yashardi.

Agar gurzi ursa yer yoritib ketar, toshni qo'li bilan sig'a suvini chiqarib yuborardi. Bir o'zi lak-lak lashtarlarga teng kelarkan. Uning lashtarlari ham juda ko'p, olmagan shahri, zabt etmagan gal'asi qolmagan.

Kaykovus qirg'yoshida bir farzand ko'rdi. Oy desa yuzi, kun desa ko'zi bor edi. Uning ismini Siyovush qo'ydi. U oy sayin emas, kun sayin o'sib, tezda balog'atga yetdi. Sakkiz yoshida kamon otishni, o'n yoshida nayza sanchishni o'rgandi. Ot chopishda, qilichbozlikda hech kim unga teng kelolmasdi. Xullas, Siyovush otasidan ham kuchli qahramon bo'lib yetishdi. U kuchini gayerga sig'dirishini bilmay, cho'lga chiqib ajdohlar bilan olishar, tog'larga borib devlarning adabini berardi. U otasi bilan kelisholmay, oqibat Afrosiyob shahriga ketib qoldi. Shunda Afrosiyob degan podshoh uni ko'rib, havasi kelib, qanday qilib bo'lmasin pahlavon yigitni o'ziga bo'yundirishini o'ylab, go'zal qizini xotinlikka berdi. Ammo bu ishi uchun keyinchalik o'zi afsus qilib, negadir niyati buzildi. Chunki Siyovush o'zining dilovertligi, sohbiqironligi bilan el o'rtasida obro'-e'tibor qozongandi. Bundan Afrosiyob qo'rqdi. Tag'in podshohlarni olib qo'ymas, deb xavotirlandi. Chunki Siyovushga teng keladigan pahlavon dunyoda yo'q edi. Bir na'ra tortsa xuddi

osmonda momaqaldiraq gumbirlagandek bo'lar, o'q-yoy o'tsa bulutlarni teshib o'tib ketardi. Qilich ursa yashin chagnagandek o't chiqardi. Devlar unga yaqin kelisholmagan, aldashlarga qarshi qo'rqmay jang qilgan. Dushmanga bardosh berolgan ham, uni yenggan ham Siyovush edi. Qudrati Eron shohi ham Siyovushdan qo'rqardi. Xullas Afrosiyob uning obro'sidan, qahramonliklaridan qo'rqib, g'afatda qoldirib nomardlik bilan boshini qilich bilan kesib o'ldirdi. Siyovushning munofiqona o'ldirilganligi haqidagi xabar butun Turonga yoyildi. Otasi qon qon yig'lab, uning o'ligini Rammushga olib kelib ko'mdi. Siyovush haqida qo'shiqlar to'qiddi. «Mug'lar yig'isi» deb atalgan qo'shiq ana shu pahlavonning nomiga zikr etilgan...

Dariyod jim bo'lib qoldi.

- Xo'sh, keyin-chi...

- Buning ma'nosi shulkim, ulug' pahlavonlar ham shunday munofiqona hirsirlarning qurboni bo'lib ketadi...

- Ey padari aziz, bu hikoyating yuragimni ezdi, menga ayt-chi, agar men halok bo'lsam qabrim ustida «Mug'lar yig'isi» qo'shig'ini kuylaysanmi, shunga va'da berasanmi?

Dariyod Spitamenga qarab turdi-yu, bir oz ko'ngli ranjigandek:

- Ey, pahlavonim, sen quyosh o'g'lisin-ku, ulug' Axuramazdaga qasam ichamanki, sen o'lmaysan, ko'p yashaysan, - dedi qat'iylilik bilan...

Xizmatkorlar dasturxonga yemak-ichmak va katta mis barkashda endigina qozondan olingan mol go'shti keltirishdi. Xonaga ishtaha tarqatuvchi yoqimni bo'y tarqaldi. Spitamen Dariyodga ishora qilgan edi, u qo'l ochib duo o'qidi. Keyin qo'lini labiga, ko'ziga qilib Spitamenga yuzlandi. Ular dasturxondagi noz-ne'matlardan olib o'tirishdi. Keyin Spitamen ikkita kosaga musallasni to'ldirib, bittasini Dariyodga uzatdi, ikkinchisini qo'liga olib u tortdi-da, bir ko'tarishda shimirib yubordi. Dariyod ham shunday qildi.

Spitamen yonidan xanjarini olib, go'shtning katta bo'lagini ajratib yeya boshladi, hamsubhatiga ham o'zidan o'rnak olishga ishora qildi, Xonaga jimgilik cho'kdi. Ular ovqat vaqtida bir og'iz ham so'zlashmadilar.

Emak tugadi. Yana sharob keltirishdi. Gul kosalar to'ldirildi. - Qani, endi toringni ol, aziz padar, yuraklarim pora-pora bo'lib ketdi, bir kuy eshitay, zora bir oz bo'lsa ham dard-anduhlardan forig' bo'lsam...

Dariyod o'rnidan turdi-da, torini olib keldi. Mungli musiqa butun xona bo'ylab yangray boshladi. Sehrli sado yurakning eng nozik pardalariga borib urilar, kishida ajib bir hissiyot uyg'otardi...

Yig'loq ohang yuraklarni yondirdi, dardga-dard qo'shdi. Spitamen kosani yana to'ldirib shimirtdi, og'ir, g'amgin kuy ta'siridanni, nomusdanni ko'zlari yoshlandi. U hech qachon bunaga ko'z yoshi to'kmagan, hayotida birinchi bor shunday bo'lishi, negadir yuragi to'lib ketdi, ezildi. Balki bu bilan kuni kechagi ayovsiz jangda halok bo'lgan ming-minglab vatandoshlariga aza tutayotgandir, yoki bo'lmasa Sug'diyona elining ayanchli taqdiri, el-yurtining ahvoli yurak-bag'ini ezayotgandir. Balki o'zining sho'r qismatidan zoriqib, tashlab ketgan do'stlariga la'nalar o'qiyotgandir. Yoki bo'lmasa Ravshanakning ayanchli taqdiri, sarob bo'lgan sevgisi uchun didildan nola qilayotgandir.

Spitamen ko'p ichsa ham hamon tetik. Musallas unga negadir hech kor qilmassdi, ko'zani bo'shadi-yu, «yana musallas» deb baqirdi. Xizmatkor yana bir ko'zani olib kelib qo'ydi. Spitamen Dariyodning nozik kuylariga tebranib, o'zini to'xtatolmay bosib-bosib ichaverdi...

- «Mug'lar yig'isi»ni chal... padar... buzrukvor... yuraklarim... Eh-he, ichim yonib ketyapti...

Dariyod torini qayta sozladi-yu, Spitamenga bir oz qarab turdi. Ulug' sarkardaning ko'zlari yumilgan, yuzlarida iztirob-alam... Dariyod «Mug'lar yig'isi»ni chalib, astagina xirgoysi qila boshladi. Xonaga motam cho'lkandek bo'ldi... Ko'ngil yig'laydi, butun olam, dunyo yig'laydi... G'am-alamga to'lgan yuraklar unsiz ingraydi.

Vaqt yarim kechadan og'ib qolgach, beto'xtov shimirilgan bodadan bo'shashgan Spitamen yostiqqa yonboshlagancha uyquga ketdi. Uning yumilgan ko'zlarida yosh tomchilari qotib qolandi... Dariyod qo'shig'ini tugatgach, torini olib sarkardani-bezovta qilmay tashqariga chiqdi. Odatida erining ustiga po'stin

tashlab qo'ydi-da, bir chekkada yotib qolgan Ramuni yetaklab, o'z o'toviga chiqib ketdi...

Odatida bolasi yotqizib, o'zi xira yonib turgan sham qarshisiga cho'kkaladi. Ko'ngli bezovta, xayoli parishon, oqsoqollar xanjamansi vakil qilib yuborgan daxning so'zlari yodiga tushib, o'zini qayerga qo'yarini bilmay asabiylashardi. Spitamen kelishdan bir necha daqiqa oldin qarorgoh oldida soyadek g'oyib bo'lgan o'sha vakil edi...

– Mening ismim Bastvar, senga xanjamana nomidan keldim, endi Iskandarga qarshi urushishning foydasi yo'q deyishyapti, eringga aytar emishsan, qilmishlari uchun Iskandardan uzr so'rasin, bo'lmasa...

– Yaxshisi, kallaing borida biyyerdan jo'nab qol, mening erim sotqin emas anavi Oksiartga, Xorienga o'xshash. O'sha Oksiart yaxshisi qizi Ravshanakni Iskandarga qo'shsin-da, o'zi uning oyog'ini o'pib yuraversin.

– O'zing qanaqangi bemehr ayolsan, bolalarini o'ylamay-sanmi, ularning uvoli tutmaydimi?

– Nega uvoli tutsin, – so'radi Odatida taa'jub bilan.

– Agar Spitamen xanjamana qaroriga rozi bo'lmasa, qatl etiladi, o'g'illarim omon qolsin desang, uni o'zing o'ldirasan, kaylasini Iskandarga olib borasan, mol-dunyoyingga tegmaymiz.

Odatida baqrayganicha Bastvarga qarab qotib qoldi, «buolchoq, sotqin nima deyapti o'zi, hozir soqchilarni chaqirib shunday adabini berayki, umr bo'yi esidan chiqmaydigan bo'lsin», g'azablandi Odatida.

Bastvar ayolning betoqat bo'layotganini sezib, ovoziini sekinlashtirdi:

– Soqchilarni chaqirib, g'ovga ko'tarishni o'ylama, naritroqda mening odamlarim kutib turishibdi, xomtama bo'lma, hammasi o'ylab qo'yilgan. Agar bizniq ay'tganimizga ko'nmasang, uchala o'g'lingni cho'lga olib borib ertagayoq qatl etamiz. Bu mening fikrim emas, xanjamananing qarori shu! Bilaman, eringni yaxshi ko'rasan, lekin u Ravshanakni sevadi-ku, hozir ham o'shani deb «Xorien qal'asiga ketdi. Nahotki shuni bilmasang: tushummasang, butun Sug'diyonaga ma'lum-ku ularning oshiq-ma'shuqligi!

Odatidaning yodiga anavi Babaxning so'zlari tushdi. O'sha ham shu gaplarni aytgandi, Spitamen uni sotqinlikda ayblab qovoqariga chaqitib o'ldirdi. Balki, shunday gaplarni tarqatib yurganligi uchun yo'q qilgandir. Odatidaning fikri yana buzildi, dunyoning, odamlarning, ayniqsa o'zining qadr-doni, turmush yo'ldoshining bevafofigidan ko'ngli g'ashlandi, rashk olovrida qovrildi.

Bastvar bo'lsa Odatidaning hayajonli kayfiyatini sezdi-yu, o'tovdan chiqayotib:

– Biz shu yerdamiz, hammasidan boxabar bo'lib turamiz, – dedi qat'iy.

Odatida pirpirab yonayotgan shamga qarab duo o'qiy boshladi. Uning yuzlari sham yog'dusida yana ham hayajonli tus olgandi, asablarining tarangligidan lablari lablariga tegmay pichirlardi...

Musibatli kuzning qorong'i tunidagi voqealar shu yerda to'xtasinu endi biz tantanalar kechasiga tashrif buyuraylik. Bu kecha Oksiartning saroyida katta ziyofat, bazm, jahon podshohi Iskandar bu kecha Oksiartnikiga mehmonga taklif etilgan.

Dasturxonlarda turli-tuman meva-chevalar, yangi so'yilgan qo'y, mol, parranda go'shtlaridan tortib, dudlangan yaxnalargacha hamma narsa muhayyo. Katta doshqozonlarda turli taomlar tayyorlanmoqda, xizmatkor qullarning qo'liga tegmaydi. Chekkadagi maxsus tayyorlangan shohsupada mashshoqlar, qo'shiqchilar, raqqosa qizlar o'tirishibdi. Ziyofat uchun hamma narsa muhayyo, endi Oksiartning intiqib kutayotgan aziz mehmoni kelsa bo'lgani. Oksiart Iskandar huzurida uzr so'rab, o'zining taslim bo'lganligini bildirgandi, podshoh unga ko'p navozishlar ko'rsatib, hokimlik lavozimini berdi. Uch o'g'ildan ikkitasini makedon qo'shinlari safiga xizmatga oldi, bu kungi tantananing boisi shunda.

Kechqurun Iskandar o'zining yaqin aqarbolari, sarkardalari, lashkar boshliqlari bilan Oksiartnikiga tashrif buyurdi. Doriyo-vushning go'zal xotini, ikki qizini ham o'zi bilan birga olib keldi. – Qadamlaringizga hasanot ulug' podshohim, – dedi ta'zim bilan Oksiart va Iskandarni mehmonxona to'ridagi zarin taxtga o'tqazdi.

Mehmonlarga changov bosti uchur shartbat tortildi.

Keyin turli taomlar birin-ketin kela boshladi. Ayniqsa qo'rga ko'mib pishirilgan yovvoyi to'ng'iz go'shti Iskandarga juda yoqib tushganligi uchun yonidan xanjarini olib, o'z qo'li bilan Doriyovushning xotiniga va qizlariga ham bo'lib-bo'lib berdi.

Oksiart har zamon-har zamon kelib podshohga tashrif uchun ming bor qulluq qilib minnatdorchilik bildirardi.

– Ko'ngillari yana nima istaydi, ulug' podshohim, – dedi u Iskandarga mulozimat ko'rsatib.

– Qani, yonimga o'tir, senga aytadigan bir-ikki og'iz gapim bor, – dedi Iskandar.

– Bosh ustiga, – dedi Oksiart qulluq qilib.

– Sen Xorienga ayt, podshoh senga yomonlik istamaydi de, huzurimga bernalol kelaversin. Ammo anavi Sisimif-chl, taslim bo'lmasa o'zim borib jazosini beraman, butun oilasi bilan qoyadan tashlataman. Agar o'z ixtiyori bilan qal'ani menga topshirsa, senga qilganidek, hokimligini o'ziga qaytarib beraman.

– O'zining shunga moyilligi bor, ulug' podshoh, ammo bilasizmi, onasi rozi bo'lmayapti, – dedi Oksiart.

– Iya, nega onasining so'ziga quloq berib o'tiribdi, esi bormi o'zi? – dedi Iskandar, bir oz qizishib.

– O'zim tushuntiraman, qal'ani topshiradi, – dedi Oksiart Iskandarning ko'nglini tinchitib.

Oksiart podshohga qulluq qildi va uning imosi bilan mashshoqlar qandaydir kuyini boshlab yuborishdi.

Bazm qizib ketdi, chiroyli kiyingan, qaddi-basti kelishgan o'ttizta go'zal qiz mehmonxonada paydo bo'lganda hamma hayratda qoldi. Bu Oksiartning podshoh ko'nglini olish maqsadida atayin rejalashtirgan ishi edi. Ana shu qizlar guldastasi ichida Oksiartning sevimli qizi Ravshanak ham bor edi. Qizlar did bilan tanlangan, bir-biridan go'zal, ammo ular ichida kechening yulduzi Ravshanak o'z chiroyi, husn-kamoli bilan hammadan ajralib turardi.

Ravshanak kirishi bilan bazm kechasiga fayz yog'ildi, o'z chiroyi bilan barchani maftun etdi. Hatto Iskandar ham qizga besh ketdi. Yonginasida qizlari bilan o'tirgan, husn-

jamoli hammamini maftun etgan «Osiyodagi eng go'zal ayol» Doriyovushning xotini ham uni qiziqitmay qo'ydi.

Iskandar bir ko'rishdayoq Ravshanakka ko'ngli tushib qolgandi. Endi nima qilsin, yaxshisi uylanadi-qo'yadi-da, ha, g'onunni ravishda xotin qilib oladi, axir butun Baqtriya, Sug'diyona uning oyog'i ostida-ku, dunyo mulkiga xo'jayin bo'lgan jahongir, husn mulkiga ham hokim-ku! Albatta, makedoniyaliklar bunday nikohdan norozi bo'lishlari mumkin, xo'sh, sevib qolgandan keyin, «yovvoyi»ning qizini, boshqami, bari bir emasmi? «Nikoh qilib olaman dedimmi, olaman, podshohning amri vojib», dedi Iskandar o'ziga-o'zi. Axir ulug' Ahil ham asira qizga uylangan, Iskandar shunday fikrni xayolidan o'tkazdi-yu, dast o'rnidan turib ketdi.

– Bir daqiq, quloq beringlar! – bazm ahliga murojaat etdi Iskandar.

Podshoh nima deyarkin, deb hamma uning og'ziga qarab turishardi.

– Men, azizlarim, hurmati do'stim Oksiartning kechamiz yulduzi bo'lgan ana shu go'zal qiziga uylanishga qaror qildim, – dedi Iskandar qat'iylik bilan.

Mehmon va mezbomlar hayratdan lol bo'lishdi. Doriyovushning xotini, qizlari Iskandarga tikilganicha qolishdi.

Oksiart voqeaning bunagasiga burilib ketishini sira ham o'ylamagandi. Avvaliga podshohning to'satdan Ravshanakka uylanishga qaror qilganligidan ahli aqrabolar oldida gangib, ishonqiramay, garang bo'lib turdi. Keyin es-hushini yig'ib olgach, butun olamni titratib turgan buyuk Iskandar birdaniga kuyovi bo'lib qolsa buni nimasi yomon ekan, bunday baxt har kimning boshiga ham qo'na bermaydi, deb o'yladi. Keyin es-hushi o'ziga kelib, hovliqganicha podshohning poyiga tiz cho'k'dida, Iskandarning qo'llarini o'pa boshladi.

– Samidamita olib kelinglar, – dedi Iskandar va o'rtadagi qizlar guldastasi sari tantanavar yurib borib Ravshanakning qo'lidan ushladi.

– Menga qallig' bo'l, seni suyib qoldim, – dedi podshoh qizga. Ravshanak otasining izmi bilan Iskandar ularnikiga ziyofatga kelar ekan deb eshitganda dugonalari bilan bazm

kechasiga eng yaxshi qo'shiqlar, raqslar tayyorlab, podshohni quvonitirmoqchi, ko'nglini olmoqchi, iloji bo'lsa qoyil qoldirmoqchi bo'lgan edi. Qizning xayoliga boshqa hech narsa kelmagandi. Kutlmaganda podshohning unga xaridor bo'lib qo'lishi hamda uylanmoqchi bo'lganligi Ravshanakni esankiratib qo'ydi, chunki hayotida yetti uxlab tushiga kirmagan voqea yuz bergandi. Sho'rtlik endi nima qilsin, arz-dodini kimga aytсин! Endi u shunday kuchli qo'lga tushib qolgan ediki, unga Nohid ham, Axuramazda ham shafqat qo'lini cho'zib olmasa kerak...

Ravshanakning ikki yuzi anordek qizarib ketgan, o'zini sevilb, shu payt xaridor bo'lib turgan jahon shohniga tik qaray olmay iztirob chekardi...

Mulozimlar Makedoniya odatiga ko'ra oq ro'molchaga chiroyli qilib o'ralgan Samidaniga nomi olib kelib Iskandarga tudilar, podshoh bo'lsa yonidan qilichini sug'urdi-da, mulozim qo'lidagi nonni olib ikki bo'lakka ajratdi, yarmini Ravshanakka, yarmini esa o'ziga qoldirdi. Shunday qilib bazm kechasining o'zidayoq podshoh Oksiartning qiziga butun rasm-rusmlar bilan uylanib oldi.

Sug'diyonaning bu chekkasida nikoh tantanasi, bazm borardi, ikkinchi yog'ida esa ayanchli voqea, sevgi va sadoqat fojiasining so'nggi bosqichi. Ha, dunyo ana shunday qurilgan, bir yoqda g'am-alam, ikkinchi yoqda bo'lsa to'y. Spitamen qarorgohida davom etayotgan fojia endi o'zining so'nggi, g'oyat ayanchli nuqtasiga kelgandi. Tun allamahol bo'lib qolgan, Spitamen kayf bilan xuddi yosh boladek pishillab shirin uyquga ketgandi. Odatida oyoq uchida xonaga kirib Spitamenning tepasiga kelib to'xtadi. O'tovning to'rt chekkasiga qo'yilgan mashaladan faqat bittasigina milt-milt yonardi. Spitamen xafag'onlikda ko'p musallas ichib qo'rganligi uchun atfidan hech narsa bilmay toshdek qotib uxlaradi.

Odatida mash'alaning xira yog'dusida erining yuzlig'a termildi. Uning qop-qora, qalin sochlari patila-patila bo'lib, ustiga yopilgan po'stinga qo'shilishib ketgan, yuzlari. samimiy kulimsiragandek.

Yovuz niyatli odamlar uning buloqdek tiniq, musall'o muhabbatiga og'u soldilar. Suyuklisi, bir yostiqqa boshi

qo'rgan hayot yo'ldoshi haqidagi mish-mish gaplarga avvaliga ishonmadi. Ig'volarga vaqtda yaxshilab javob berdi, chunki Spitamen bilan shu vaqtgacha o'rtalarida birorta nari-beri gap bo'lmagandi. Odatdaniing qalbi taqdiri Spitamen bilan abadiy birlashib ketgandek edi, g'alamis odamlar turli yo'l bilan Odatdaniing ko'ngligiga g'ashlik soldi. Muhabbatga zang tushdi. Buning ustiga o'rtaga Odatida uchun dunyoda eng qadrl'i, eng suyuqli mehribon farzandlari tushib qoldi, bolalari uchun bu ayol jonini ham berishga tayyor. Dunyoda ulardan yaqin, mehribon hech kim yo'q, axir farzandlari, jigarbandi, qalbining bir bo'lagi-ku! Ammo Xanjamnananing qarori bilan hazillashib bo'lmaydi, Odatida buni yaxshi biladi, qanchadan-qancha bechoralar uning hukmi bilan o'z ko'zi oldida qatl etilgan.

Odatida erining yuzlariga uzok termildi, Bir narsa miyasiga qattiq urildi: «Nahotki shu bugun qal'aga, ma'shugasi yoniga borib kelgan bo'lsa»...

Spitamen bilan shuncha yil shirin, totuv hayot kechirdi, lekin yuragidagi toborra yallig'lanayotgan nafrat alangasi sevgining nozik torlarini yondirgandek edi. Noyob, sof sevgi qattiq, shafqatsiz nafrat bilan almashingandi. G'azabi, nafrati muhabbat dilida g'alayon qilar, rashk q'rida yonardi. Odatdaniing fikrlari chigallashib, idora etish iplarining uchini yo'qo'tib qo'ydi, o'zini mutlaqo boshqarolmay merovlanib qoldi: Uni hech kim o'zi o'ylagan yo'ldan endi qaytara olmaydi, miyasiga ham, qalbiga ham bitta mudhish fikr singib borardi... Ikkala qulog'i chippa bitib, ko'z oldi qorong'ilashdi, go'yo yer q'ridan chiqayotgandek noxush bo'g'i'iq bir ovoz keldi:

- Men Ayshma, men Ayshma!!

Odatdaniing yuragida qo'rquv aralash g'andaydir nafrat olovi yonardi. Bu g'azab o'ti kimga qaratilgan, o'zi ham bilmaydi....

- O'ldir uni, nima qilib turibsan!
- Oq sut bergan farzandlaring uvoli tutmaydimi!
- Axir ering seni sevmaydi-ku!
- Ravshanaksiz yashay olmaydi u!
- Xanjamnananing qarori esingdan chiqdimi?
- Spantani o'ldirmasang, uch o'g'ling, o'zing qatl etlasan.

– Spitamen senga xiyonat qildi!

– Men Ayshma, tezroq o'ldir uni!

Ayol fikri, qalbi Ayshma sochgan yomonlik og'usi bilan zaharlangandek edi...

Odatida ko'ylagi ichiga yashiringan o'tkir xanjarni oldida, bir zarb bilan Spitamenning kallasini kesdi. Erining kuchli gavdasi bir silkinib tushdi, boshi yerda qolib o'zi o'rnidan turib ketmochi bo'ldi, lekin bu intilish uzozga cho'zilmadi, ag'darildi, boshi o'zidan sal naridagi dasturxon ustiga tushib, qon tirqirab oqa boshladi, xirillagan ovoz vahimali kechada yanada dahshatli eshitilardi. Sarkardaning katta-katta ko'zlari baqraygancha chiroqda yiltirardi. Qon hidi xonaga anqib ketdi.

Odatida negadir o'zini yo'qotmadi, qo'rqmadi ham, aksincha negadir dadillashib ketdi. Vazminlik bilan xizmatkor qulni chaqirdi. Ovozi xirillab qolgandek tuyuldi o'ziga. U ham shuni kutib turgandek yugurib Odatidaning yoniga keldi.

– Boshni mana bu ro'molga o'rab ol, qani tez, ketdik!

Ular yarim kechadan oqqanda o'tovdan chiqdi-da, oldindan tayyorlab qo'yilgan uchqur otlarda Iskandar qarorgohiga qarab yo'l olishdi.

Mana sizga fojia, hayotning qahrli, ayanchli damlari. Inson ba'zan o'z hayoti yo'lini ana shunday tugallab, bema'ni o'lim topadi.

Iskandarning mulozimlari shirin uyquda yotgan podshohni uyg'otishib, juda zarur ish bilan go'zal bir yovvoyi ayol yo'qla-yotganligini xabar qilishdi. Podshoh o'z harbiy yurishlari davomida bunagangi tasodifiy voqealarga o'rganib ketganligi uchun achchig'i ham kelmay, bema'lol turib, yo'qlayotgan ayol huzuriga chiqdi. Ayolning vajohati, ko'rinishi, asabiyati Iskandarga yoqmadi. Ayol uzozq yo'l yurganidan g'oyatda charchaganligi bilinib turardi. Chunki uning sochlari to'ng'ib ketgan, ustiga kiygan sarg'ishrang ko'ylagiga qon sachrab, unga qo'rqinchli gus bergandi. Iskandar avvaliga bu ayol eri bilan janjallashib, kaltak yerganlardan yoki birorta sarkardasi nomusiga tegmochi bo'lganda, uni o'ldirib kelganga o'xshaydi, deb o'yladi. Chunki, osiyollik ayollarning ko'nglini topmay, majburagan makedoniyaliklar shunday ahvolga tushgan hollar ko'p bo'lgan.

– Sen kimsan? – so'radi Iskandar.

Odatida Iskandarga javob berish o'rniga orqasiga qarab:

– Antik, bu yoqqa kir, – deb eshik tashqarisida turgan qulni chaqirdi.

– Qaranglar, Antik kim o'zi, – so'radi Iskandar kechinmaga tushummay va qarshisida mislsiz hayajonda turgan va o'z qilinishi uchun podshohdan o'zi ham bilmay nimadir kutayotgan sug'd ayoliga razm soldi.

– Menga bevaqt va bemavrid qanday sovg'a keltirgan eding, yovvoyi ayol? – so'radi Iskandar.

– Spitamenning boshi, – dedi Odatida hayajonlanib.

Podshohning turgan joyida rangi o'chdi. U taajjubda eshik tomonga tikilib qoldi.

Shu daqiqaga ro'molga o'ralgan kallani ko'tarib qul kirdi.

– Qani, ro'molchani ko'tar-chi, – dedi Iskandar ishonmay.

Qul qo'lidagi boshni ochib ko'rsatdi, Iskandar unga yaqinlashib, ko'z tashladi. Haqiqatan ham kimningdir boshi, haq gap, ammo yuzlari gonga belanib ketganligi uchun tanib bo'lmadi.

– Bu kimning boshi, – so'radi Iskandar.

– Spitamenlik, – dedi qul.

– O'zing kimning qulisan?

– Spitamenning...

– Anavi ayol-chi, – so'radi Iskandar Odatidani ko'rsatib.

– Spitamenning suykulisi, – dedi qul.

– La'nat bo'lsin senlarga, suykuli bo'lmay o'l, alvasti, – dedi Iskandar qarshisida turgan ayoldan nafatlanib.

Podshohning qoni miyasiga urilib, fikrlari chuvalashib ketgandi, shu topda na biror buyruq berishga, na harakat qilishga ojiz edi. Ko'z oldi negadir jimmillab ketdi, yuragida qandaydir qo'rquv his etdi. Bir narsa yodiga kelib, qarshisida turgan qotil ayolga razm soldi, ajabo, anavi mening bu oqshom uylangan qallig'im Ravshanakka o'xshab ketarkan. Bu osiyolliklarning ayollari hech narsadan tap tortmaydi. Bu qanagasi bo'ldi? Tushimmi yo o'ngimni?

– O tangrim, o, Zevs, bu dunyoda nimalar bo'lyapti o'zi? – Iskandar sinovchan ko'zlari bilan Odatidaga qaradi.

– Uni sevarmiding?
– Jonimdan ortiq sevardim, o'zimni samoviy tuyg'ular bilan bog'lagandim unga...

– Bo'lmasa nega o'ldiring, – taajjublandi podshoh.

– Nihoyasiz sevganimdan... – dedi Odatida yig'lamsirab.

– Tushuna olmadim, – dedi Iskandar taajjubda.
– Sen tushunmaysan, tushunishga qodir ham emassan! – dedi sug'd ayoli. Bu safar uning ovozi titrab chiqdi.

Iskandarning miyasiga bir narsa urilgandek gangib qoldi. Jahongashtalik qilib, shuncha shaharlarni, ellarni zabt etib, odamlarga aql o'rgatib, endi bo'lsa bitta yovvoyi ayolga so'z topib berolmay turardi, Faromush xotirida bir narsa chuvalashib ketdi: axir bu ayolning ovozi tanish-ku, qayerda eshitgandim, so'zlari ham xuddi o'shanlkiga o'xshaydi. «Sevgi degan narsani sen tushunmay-san, tushunishga qodir ham emassan» degandi. Ajabo, muncha o'xshashlik, yo bo'lmasa ayollar o'zaro kelishib olishganimi?

– Yo'qoting ko'zindan, bu jodugarni! Qarorgohimdan butunlay quvib yuboringlar! Mana bu o'z xo'jasiga xiyonat qilgan qul bo'lsa hozirning o'zidayoq kallasi tanasidan judo etilsin, sotqinlar, ablahlar, jodugar, alvastilar, essiz Spitamen, mard maydonda, muhorabada o'lishi kerak edi!

– Hammasiga sen aybdor, uning qotli o'zing, ming-minglab begunoh bechoralarning ham qotli sen! – jazavasi tutib baqira boshlagan Odatidani mulozimlar sudragancha olib chiqib ketishdi.

Mana, sizga Oksiart saroyidagi fojia!

Kech kuzning uzundan-uzoq kechasida Spitamen qarorgohida ro'y bergan baxtsizlik fojiasi tong oqargan sayin yana ham mudhish tus olmoqda edi.

Mana erta tong bilan Spitamenning qadrdoni, ishongan sodiq do'sti Datafarn xushxabar bilan kirib keldi.

– Spanta, aziz do'stim, mana, tingla, butun Sug'diyona qo'zg'aldi.

Datafarn soqchilardan o'tib, qarorgohga kirganda Spitanenning pahlavondek gavdasi xona o'rtasida cho'zilgancha kallasisiz yotardi...

– Azizim, nima bo'ldi senga, men xushxabar keltirsam-u... Sen... Datafarn boshini yerga urib faryod chekib yig'lay boshladi.

– Uni kim o'ldirdi, qotli kim men undan qasosini olay, aziz do'stim, sening bir ioning uchun minglab dushmaning boshi ketadi... balki bu anavi massagetlarning ishidir...

Butun ulus, butun Sug'diyona yig'i-sig'i, motam bilan uyg'ondi. Xalq g'azabining cheki yo'q edi. Hammaning ko'zida yosh... Uch o'g'lining nolishiga butun olam, samo yig'lardi... Odatida qarorgohning burchagida esi og'ib, tosh haykaldek qotib qolgan, na so'zlaydi, na yig'laydi...

– Ayo, do'stlar, birodarlar, men yig'lamay kim yig'lasin, yigitlarning sultonidan judo qildi shafqatsiz o'lim, degan bir itvachcha, mana men bir eski suyak qoldim yakka, shu boisidan bo'lsa kerak hazar qilar o'ldirishdan, yer ham meni qabul qilmay tashqariga uloqtirar!

Ayo, do'stlar, solibqiron dilkashimdan judo bo'ldim, yig'la, endi Sug'diyona, sadoqatli, insonparvar, dovyurak farzandidan judo bo'ldi.

Alvido ey, qaynoq qonli el o'g'lioni, Sug'diyona pahlavoni, sher yurakli aziz o'g'lioni! Yonar dunyo qalbhar yig'lar, bu olamga kimlar kelib, kimlar ketmadi, bu bevafo, foniy dunyo o't ichida yonganicha qolaverdi...

Cho'l qoploni ketdi tashlab, gari to'ng'iz omon yursa, bu ne savdo, o'lgandan ko'ra meni so'yganda bu qotillar rozi edim. Ha, aytganday mendek gari bir isqirt choi kimga kerak.

Bu olomon ichidan yorib chiqib, aytib-aytib zor-zor yig'layotgan Dariyodning motamsaro ovozi edi.

Dariyod yig'lab-yig'lab, mungli torini qo'lliga oldida, g'am-anduh to'la qalb unlarini qo'shigga solib kuyladi:

Bu dunyoga kimlar kelib, kimlar ketmadi.

Qancha ishlar chala qolib, umr yetmadi...

Spitamen ona-yerning erkin farzandi edi. Kuchli qo'llari jang qilib charchamadi, pahlavondek qaddi-basti hech qachon xam bo'lmadi, hech kimga bo'yin egmadi: jang-u jadallarda dushman o'qi o'lolmadi, muxolif qilichi kesolmadi. Eng og'ir damlarda bepoyon cho'l-biyobonlar, osmono'par tog' qoyalari uni o'z bag'riga olib saqladi, ardodladi himoya qildi. Ammo ig'vo, sotqinlik tufayli uning aziz boshi kesildi, jangda emas, o'z qarorgohida, eng sevimli kishisi qo'llida o'ldi...

Butun rasm-rusumlar bajo keltirildi. Spitamenni sug'd tog'lari yonbag'ridagi ulkan bir qoyaga qilingan dahmaga dafn etishdi. Sug'dlar yengilmaslik, manguik ramzi sifatida shu joyni tanlagan edilar.

Mana, marosimlar tugab, odamlar targ'alishdi. Go'yo hammayoq bo'm-bo'sh bo'lib qoldi. Bu azaliy qonuniyat: inson o'ldi, hayot qurboni bo'ldi, dafn etilgan ona tuproq qo'ynida yolg'iz tinch abadiy uyquga ketdi, endi u hech narsani o'ylamaydi, dunyoning tashvishlaridan butunlay ozod. Ha, bu yorug' dunyodan ko'z yumib uzlatga yo'l oldingmi, shamdek o'chib, manguilikka ketasan...

Tong otdi, Sug'd tog'lari ortidan shafaqrang Quyosh ko'tarila boshladi. Kech kuz tongida sovuqdan qizarib chiqqan Quyosh kuni kecha qonga bo'yaliy yotgan Spitamenning boshiga o'xshab ketardi... Ha, Sug'diyaning mard o'g'loni qabrda yotibdi, uning boshi tangrining inoyati bilan samoga ko'tarilib, Quyoshga singib butun olamga nur sochayotgandek. Axir Spitamen o'z eliga, xalqiga halol, sadoqat bilan xizmat qildi-kul! Huv, ana, bir nazar tashlang-a, manguik qoyasi yonidan sharqirab oqayotgan tog' daryosining narigi qirg'og'idan bir ot yeldak uchib kelmogda. Bu Spitamenning suyuqli oti - Qorasochi O, bechora, endi egasiz yolg'iz qoldi, abadiy vafodorlik ramzi, hech kimga bo'ysunmaydi, erkn, mag'rur! Aftidan u bevafo, bebago dunyo va uning bir-biriga bo'ridek yovuz odamlaridan ranjib, tog'-toshlarga bosh olib ketganga o'xshaydi. Qarang, shu tomonga butun vujud bilan shoshilyapti, intilyapti, yuragi betinch va negun, shafaqrang Quyosh aksida g'amgin ko'zlari yiltiraydi.

Mana, u yelib keldi-yu, o'zini daryoga tashlab, qoya tomon suzib kela boshladi. Qirg'oqqa yaqinlashganda sakrab, depsinib, kishnay-kishnay o'zini sohilga urdi. Qadrdon suvoriyi Spitamen qabriga ko'tarilib, qop-qora yollarini yoygancha uzog' turdi. Bu yollar kimnidir eslatardi... «Mening «Qorasochim», sensan, «Qorasochi!» Spitamenning qabridan go'yo shunday sado kelgandek bo'ldi. Ot boshini sarak-sarak qildi-da, astagina oyoqlarini bukib, maqsudiga yetgandek qabr yoniga cho'kkaladi...

Quyosh ancha yuksakka chiqib, junjikka mayсалar, daraxtlar va yupun odamlar boshidan iliq mehr nurini sochar, jo'shqin daryo o'zining mangu va mas'ud hayot qo'shig'ini kuylab oqardi.

MUNDARIJA

I qism. Sug'd qoyalari

Dariyod	4
Cho'l qoplani	16
Maroqand kechasi	26
Navro'z	34
Muhabbat ma'budasi	42
Iskandar ayg'oqchisi	65
Osiyo shohi	72
Sog'inish	83
Doriyovushning uzugi	90
Karvon yo'li	104

II qism. Tog'dagi gulxanlar

Daryodan kechish	112
Katta janglar arafasi	120
Iskandar va Dariyod	126
«O'rmon shohi» bilan to'qnashuv	133
Do'mbiralalar tinmaydi	142
Dushman bilan yuzma-yuz	154
«Uzoq Iskandariya»dan xat	163
Sherdorning sevgilisi	173
Muqaddas oila	181
Kirisaxta fojiasi	190
Zarafshon bo'yalarida	199
Sug'd zodagonlari	208
Yo'ldagi uchrashuv	212
Sotqinlik	220
Johillikdagi aqlsizlik	228
Birlashish, yana birlashish kerak	236
Bo'rtlar	242
So'nggi jang	248
Bu dunyoga kimlar kelib ketmadi	256

Maqsud QORIVEV

SPITAMEN

«Fan» nashriyoti
Toshkent – 2019

x

Muharrir
Elbek Jumanov

Musahhah
Nizomjon Islomov

Badiiy muharrir
Umid Sapayev

Sahifalovchi
Oloviddin Sobir o'g'li

-1775-

Nashriyot litsenziyasi AI № 266, 15.07.2015 й.

«Cambria» garniturası. Kegli 11. Shartli bosma tabog'i 14,6. Adadi 2500 nusxa. / 32

Nashriyot bosma tabog'i 14,6. Adadi 2500 nusxa.

Buyurtma raqami № 422. Bahosi shartnoma asosida.

«Fan» nashriyotida nashrga tayyorlandi.
100047, Toshkent sh., Yahyo G'ulomov ko'chasi, 70-uy.

«Print Line Group» XK bosmaxonasida chop etildi.
100097, Toshkent sh., Bunyodkor shoh ko'chasi, 44-uy.

9500=